

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՄԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՈՂ

2020

ՕԳՈՍՏՈՍ – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 8-12
Ղ.Բ. 92 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

ՄԻՈՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՂԲ. 92 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

2020	ՕԳՈՍՏՈՍ – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ	ԹԻԻ 8–12
2020	AUGUST – DECEMBER	№ 8–12

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE
ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 92

ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

*Իրաւատէր՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի*

*Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem*

*Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսէհ Աբեղայ Ալոյեան
Editor in Chief: Father Nerseh Aloyan*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Դանիէլ Մարգարէի տեսիլքը, «Հինաւուրցն Աստուծոյ» պատկերը նորաժանքում 210

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՈՎՍԱՆՆԱ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ

Մեծ տէրութիւնները եւ համաշխարհային անդրադարձը
Լեռ Կամսարի երկերում 225

ԱՆԱՀԻՏ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Լ. Շանթի «Հին Աստուածներ» դրամայի գեղարուեստական
իւրայատկութիւնները եւ կերպարակերտման առանձնայատկութիւնները 234

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԵՂԻՎԱՐԴ

Ղարաբաղ 242

ՀՄԱՅՆԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

Բեթղէհէմ 243

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Նոր ստեղծում 244

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՎԱԼՏԵՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Վրացական եւ իրանական առած-ասացուածքները 245

ՆԱԶԻԿ ԱՍԱՏՐԵԱՆ

Մովսէս Խորենացու «Ողբ»-ի աշխարհաբար թարգմանութիւնները
ըստ Ստ. Մալխասեանի եւ Բ. Ուլուբաբեանի 249

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՆԱԻԱՍԱՐԴ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

Քահանայական աստիճանի պարտականութիւններն
ու իրաւունքները (Շար 1.) 254

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՏՆՅ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

«Յաճախապատում» ճառերի նորագիւտ հրատարակութիւն 265

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

Հնդհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (1976-1980) 277

ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆԵՐ**ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ**

Երուսաղէմի հոգեւորականաց հաւաքը Զաքարիա Կոփեցիի եւ
Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքներու յօդեւեանները (1980)
(Եղիշէ Տէրտէրեան եւ Շնորհք Գալուստեան Պատրիարքներու
մահուան 30-ամեակի առթիւ)

288

ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

Նահապետը՝ Դեւոնդ Ալիշան (Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ)

292

Քահանայութեան 60-ամեակ Հոգեշնորհ Տ. Ժիրայր Մ. Վարդապետ Թաշճեանի

300

ՊԱՏՄԱԿԱՆ**ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ**

Զաքարեանների անկախ պետականութեան վերականգնման
փիլիսոփայական հիմնաւորումները

302

ՄԱՐԻԱՄ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Հայ-թուրքական պատերազմը «Ճակատամարտ»-ի էջերում

315

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ**

Տելիշեան խնդիրը (Ս. Գիրքը եւ Բաբելոն)

321

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Ծայրագոյն Վարդապետական աստիճանի տըւշութիւն

324

Տ. Ասպետ Ծայրագոյն Վարդապետ Պալեան

325

Տ. Բարսեղ Ծայրագոյն Վարդապետ Գալէմտէրեան

326

Տ. Վանիկ Ծայրագոյն Վարդապետ Մանկասարեան

327

Տ. Թէոդորոս Ծայրագոյն Վարդապետ Զաքարեան

328

Եկեղեցականք- Բեմականք

335

Պաշտօնականք

339

ԱՅԼԵԻԱՅԻՔ

Տարեկան գիշերային ուխտագնացութիւն դէպի Ս. Աստուածամօր Տաճար

329

Տարեմուտ ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի

329

Հաղորդագրութիւն Արցախեան պատերազմի մասին

329

Ատրճէյճանի զէնքի մատակարարումը դադրեցնելու խնդրանքով

Ամեն, Տ. Նուրհան Պատրիարք նամակով դիմած է Իսրայէլի նախագահին

330

Ատրճէյճանի զէնքի մատակարարումը դադրեցնելու խնդրանքով

Ամեն, Տ. Նուրհան Պատրիարք նամակով դիմած է Իսրայէլի վարչապետին

330

Զօրակցութեան աղօթք

331

Մոմավառութիւն ի յիշատակ Արցախեան հերոսներու

332

Ուրարի տըւշութիւն	332
Ս. Աթոռոյս կողմէ 50 000 ԱՄՆ տոլարի նուիրատուութիւն Արցախի	332
Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան նամակով դիմած է Ռուսիոյ նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Վլատիմիր Փութինի	332
Նոյեմբեր 22, Յիշատակի օր	333
Աստուածամօր յախճապակեայ պատկերի զետեղում Նազարէթի Աւետման եկեղեցւոյ դաւիթը	334
Լատինաց նորանշանակ Պատրիարքի առաջին պաշտօնական մուտքը Ս. Յարութեան Տաճար	334

ՏԵՐՄԻՆԻ

Հանգիստ Տ. Հայրիկ Վարդապետ Գալայճեանի	340
Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր կողմէ խօսուած դամբանականը ի Ս. Յակոբ	341
Յօդուածագիրներու ուշադրութեան	343
Յանկ նիւթոց 2020 տարւոյ	344

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ պիտի արժէր պաշտօնաթերթ մը կամ պարզ թերթ մը, եթէ անոնք ունին աշխատակիցներ, բայց չունին բաւարար ընթերցողներ, որովհետեւ եթէ անոր աշխատակիցները տուեալ թերթին կու տան կեանք, նկարագիր եւ արժէք, անդին՝ ընթերցողը աղբիւրն է անոր նիւթական ապահովութեան, լոյս ընծայման եւ բարեկեցութեան: Դժբախտաբար մեր ժողովուրդի պարագային մեր թերթերու բաժանորդները, շատ հազուագիւտ բացառութեամբ, ատենին կը վճարեն իրենց բաժանորդագիրները, բան մը որ կը զրկէ տուեալ թերթին աշխատակիցները իրենց արժանի վարձատրութենէն, եւ այս բնական է որ անուղղակիօրէն իր անդրադարձը ունենայ թերթին բովանդակութեան վրայ, որ պիտի ազդէ ընթերցողներու թիւին, եւ այդ ալ իր կարգին, ժամանակի ընթացքին պիտի բերէ տխուր վախճանը այդ նոյն թերթին:

Այս օրերուն, արտասահմանի մէջ ամէն հայ պահանջատէր է, բայց ոչ ոք պատասխանատու, այն աստիճան, որ մեծամասնութիւնը մեր թերթերուն էջերը կը լեցնեն պատահական եւ երբեմն նոյնիսկ անիմաստ յօդուածներով, արտատպումներով եւ թարգմանութիւններով, պարզապէս իրենց գոյութիւնը հաստատելու եւ կամ քաշքշելու համար:

Աշխարհի օրէնքն է այս, ինչպէս մարդիկ կը ծնին ու կը մեռնին, նոյնպէս նաեւ թերթեր կը ծնին, կ'ապրին եւ կը մեռնին: Ու այս մեզ կը հասցնէ այն եզրակացութեան, որ Հայը իբր Հայ ապրելու համար պարտի ապրեցնել նաեւ ո՛չ միայն Հայ թերթը, այլ նաեւ, եւ աւելիով՝ Հայ դպրոցը, որուն ճակատագիրը դժբախտաբար այս օրերուն կ'որոշեն Բարեգործականի այլասեռած ղեկավարները, որոնց ձեռքին Հայ դպրոցը այլեւս դարձած է ճատրակի քար մը: Վերջերս Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը տխուր ու ցաւալի ստիպողականութեան տակ գտնուեցաւ փակելու միանգամընդմիշտ Յորդանանի Ամմանի Իզպաշեան հայկական նախակրթարանը, որուն բարերանները՝ Իզպաշեան եւ Բարեգործական, մի քանի տարիներէ ի վեր դադրած էին հոգալու ծախսերը, բան մը որ ծանր բեռ դարձած էր Պատրիարքութեանս վրայ, իսկ միւս կողմէն Ամմանահայեր կը նախընտրէին իրենց զաւակները զրկել օտար դպրոցներ: Պատրիարքութիւնը յանձնառու էր դպրոցը բաց պահել եթէ Ամմանի հայութիւնը կարենար առնուազն եօթանասուն եւ հինգ աշակերտ տալ դպրոցին, սակայն արդիւնքը եղաւ միայն ԵՐԵՍՈՒՆ եւ ՀԻՆԳ աշակերտ, բան մը որ չափազանց սուղ եւ ծանր պիտի արժէր Պատրիարքութեանս: Անշուշտ Բարեգործականի արկածախնդրութիւնը պիտի չվերջանար Ամմանահայ գաղութին փոքրիկ դպրոցով, քանի ան արդէն սկսած էր իր արկածախնդրութեանց Սուրիոյ, Լիբանանի եւ ի վերջոյ Գալիֆորնիոյ Հայկական դպրոցներու եւ Մելքոնեան հաստատութեան փակումով, այն միակ եւ խղճուկ արդարացումով, թէ «Երեւան պիտի նոր բարեգործական դպրոց մը բանան», տա՛յ Աստուած:

Եթէ կ'ուզենք ապրել իբր իրաւ Հայ, պարտինք ապրեցնել նաեւ Հայ դպրոցը իր հայկական նկարագրով, այժմէացնել՝ բայց երբեք չեղծանիլ անոր իսկական եւ հարազատ նկարագիրը:

ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

**ԳԱՆԻԷԼ ՄԱՐԳԱՐԷԻ ՏԵՍԻԼՔԸ.
«ՀԻՆԱԴՈՒՐՑՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ» ՊԱՏԿԵՐԸ ՆՈՐԱՎԱՆՔՈՒՄ**

«Անճառահրաշ զօրութեամբ ստեղծեր զԱդամ» պատկեր տիրական, եւ մագելի փառօր զգեստաւորեցեր ի դրախտն Ադենի, տեղի բերկրանաց»:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԵՅԻ

Ներածութիւն

Վայոց ձորում գտնուող Նորավանքի Սբ. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցին հիմնադրուել է Օրբելեան իշխանների կողմից դեռեւս XIII դարում (1216-1221 թթ.): Յետագայում եկեղեցու արեւմտեան կողմում կառուցուել է նշանաւոր գաւիթը, որի շքամուտքը պսակուած է զոյգ բարձրաքանդակներով (1261 թ.): Վերջիններից ամենայայտնին «Հայր Աստծոյ» պատկերատիպն է, որը գեղարուեստական յօրինուածքով բացառիկ է քրիստոնէական պատկերագրութեան մէջ: Ներկայացնելով ուշագրաւ տեսարաններ՝ գաւիթը զարդարող քանդակներն առանձնանում են աստուածաբանական ինքնատիպ բովանդակութեամբ: Կերտուած լինելով միջնադարում լայնօրէն տարածում գտած գեղարուեստական ոճերի համադրման սկզբունքով՝ այդ քանդակները զգալիօրէն կրում են արեւմտաեւրոպական արուեստի (Romanesque, art Gothique) ազդեցութիւնը:

«Հիմաւորցն Աստուծոյ» պատկերատիպը միջնադարի քրիստոնէական արուեստում

Միջնադարի քրիստոնէական արուեստում «Հայր Աստծոյ» ներկայութիւնը տեւական ժամանակ արտայայտուել է «աջի» եւ «ամենատես աչքի» խորհրդանշներով¹: Այս նշանների միջոցով փորձ էր արւում մի շարք պատկերագրական տեսարաններում ակնարկել Տիրոջ ներկայութիւնը, Նրան դարձնելով պատկերուող կտակարանային դիպաշարի բաղկացուցիչ մաս: Սակայն, աստուածաշնչեան բնագրերում՝ որոնց վերայ մեծամասամբ հիմնուել է պատկերագրութիւնը, Աստծոյ կերպարը յաճախ վերարտադրւում է ալլաբանութիւնների միջոցով, ինչպէս օրինակ՝ «Անկէզ Մորենին» կամ յախուռն «Փոթորիկը» Հին Կտակարանի գրքերում [Ծննդոց ԺԵ:1], [Ելից Գ:2, Դ:5], [Յոբ ԼԸ:1]: «Հայր Աստծոյ» հիւպոստասի առաջին պատկերագրական օրինակները ստեղծուել են վաղ բիւզանդական արուեստում, ներկայացնելով Նրան ալեգորիկ ծերունու կերպարով Քրիստոս: Այդ շրջանից մեզ հասած եւ լաւագոյնս պահպանուած նախօրինակներից է Սինայի Սբ. Կատարինէ վանքի VII դարի նշանաւոր սրբանկարը, որտեղ Տէրը աստղալից երկնքի խորապատկերին է, գահին նստած՝ տիեզերքն օրհնողի ժեստով (Նկ. 1)²: Այս տիպը համաձայն բիւզանդական, ապա նաեւ լատինական եկեղեցում ընդունուած պատկերագրական կանոնի՝ կոչւում է «Ο Παλαιός τῶν Ἡμερῶν», «Antiquus dierum»³ (հմմտ. Հինաւուրցն Աստուած): Պատկերը ծագում է

¹ Van Treeck C., Croft A., Sybols in the church, Milwaukee, 1936, pp. 13-15; Lexicon der Cristlichen Ikonographie, In zusammenarbeite mit Bandmann G., Brunfels W., Kollwitz J., Mrazek W., Schmid A., Schnell H., I, Freiburg, 1968, C. 166 – 170; Shiller G., Iconography of Cristian Art, Vol. I, London, 1971, ill. 49, 96, 97, 101, 123, 196, 197, 198, 199, 278, 374.

² Waitzmann K., The monastery of Saint Catarine at mount Sinai, The Icons, Voliume one: From the sixth to the tenth centery, Princeton University Press, 1976, p. 41, ill B.16.

³ Квливидзе Н., «Ветхий денми», Православная энциклопедия, Т. 8, с. 54-55 // <http://www.pravenc.ru/>

Դանիելի Մարգարէութեան գրքում յիշատակուող «Ահեղ դատաստանի» տեսիլքից [Դանիէլ, է:7-14] (Նկ. 2, 3, 4)⁴: Զարգացած միջնադարի բիզանդական, ինչպէս նաեւ արեւմտաեւրոպական ձեռագրարուեստում (VIII - XII դդ.) «Հինաւորցն Աստուծոյ» պատկերատիպը առաջ է բերում տարբեր գեղարուեստական մեկնաբանումներ, տարալուծուելով աստուածաշնչեան այլեւայլ տեսարաններում՝ «Արարման», «Ելից» գրքի⁵, «Աբրահամի զոհաբերութեան», «Սուրբ Երրորդութեան» թեմատիկ պատկերներում (Նկ. 5)⁶:

Հայկական արուեստում «Հայր Աստծոյ» կերպարը կիրառուել է եզակիօրէն եւ գրեթէ նոյն սկզբունքով, ինչ զարգացած միջնադարի բիզանդական եւ լատինական եկեղեցիների կանոնական պատկերագրութեան մէջ: Վերջինս ինչպէս սիւժետային մանրանկարներում է, այնպէս էլ ձեռագրերի լուսանցազարդերում եւ յարակից թեմատիկ պատկերներում⁷: Միջնադարեան համաքրիստոնէական արուեստում կարելի է տեսնել մի ուշագրաւ մանրամասն՝ կապուած «Հայր Աստծոյ» հիւպոստասի պատկերման աւանդոյթի հետ, որն, այսպէս կոչուած՝ «նոյնութեան եւ նմանութեան» երեւոյթն է: Այսինքն, երբ «Հայր Աստուած» ներկայացուած է Քրիստոսակերպ (Նկ. 6), կամ Քրիստոսը հանդէս է գալիս ալեգորիկ ծերունու՝ «Հինաւորցն Աստծոյ» կերպարով: Հին Կտակարանում Դանիելի մագարէութիւնից բացի, Աստուած որպէս ահեղ դատաւոր, երեւան է գալիս Եզեկիէլ Մարգարէի տեսիլքում [Եզեկիէլ, Ա:4-8; 26-28] (Նկ. 7)⁸: Քննելով այս աստուածաշնչեան բնագիրը՝ տեսնում ենք, որ Եզեկիէլի յիշատակութեան մէջ խօսք չկայ Քրիստոսի մասին, բայց աւելի ուշ, երբ մշակուած են պատկերագրական կանոնները, տեսիլքում յիշատակուող քառակերպեան գահին յայտնուում է հէնց որդին՝ Քրիստոսը «Հայր Աստծոյ» տեղում: Մարգարէութեան բնագրի մեկնաբանութեան այս եղանակը յետագայ դարերում ծնունդ է տալիս ինքնուրոյն պատկերագրական սկզբունքի՝ «Քրիստոս քառակերպեան գահին», որն այդուհետ լայն տարածում է գլուխում կանոնական արուեստում⁹:

text/1681235.html. (07.VII. 2020)

⁴ Զուգասգեան Է., Դանիէլ Մարգարէի տեսիլքը Հեթում Բ-ի հաշոյցում. Կիլիկեան մանրանկարչութիւնն ու Սեփեան Պարսկաստանի արուեստը, Հանդէս Ամսօրեայ, Յունուար-Պետեմբեր, Վիեննա, 2015, էջ 319-345 (Տէս նաեւ, ՄՄ. Հմ. 979 ձեռ. էջ 129 ա, էջ 138 ա, էջ 156 ա, էջ 676, 1286 թ.):

⁵ Սիցիլիա, Պալերմոյի Պալատինեան մատուռի խճանկարներում պատկերուած «Արարման» տեսարանները «Ծննդոց» գրքից, XII դար: Սիցիլիա, Պալերմոյի Պալատինեան մատուռի խճանկարներում պատկերուած «Դրախտից վտարման» տեսարանները «Ծննդոց» գրքից, XII դար: Սիցիլիա, Մոնթէպալի Ասումպսիոնի Տաճարի Աղամի արարման տեսարանը «Ծննդոց» գրքից, XII-XIII դդ.: Ումբրիա, Օրվիետո տաճարի «Արարման» տեսարանը ներկայացնող բարձրաքանդակները, XIV դար // <https://www.christianiconography.info> (07.VII. 2020):

⁶ Արեւմտաեւրոպական արուեստում, համաձայն լատինական եկեղեցու պատկերագրական աւանդոյթի, ընդունուած սկզբում էր նաեւ «Հայր Աստծուն» միագլուխ, երեք դէմքերով ներկայացնելու տարբերակը, որը բխում էր «Աբ. Երրորդութեան» կանոնից: Սակայն, Հռոմի Ուրբանոս VIII Պապի գահակալման շրջանում (1628 թ.) պատկերման այս կզբումը անցանկալի համարեց եւ արգելք սահմանեց այդ պատկերատիպի նկատմամբ: Затов С., Майзульс М., Харман Д., Страдающее Средневековье. Парадоксы христианской иконографии, Москва, 2018, с. 324:

⁷ Затов С., Майзульс М., Харман Д., նշում աշխ. (London. Br. Lib., Ms. Cotton Titus D XXVII. Fol. 75 v, 980 -1041 // London. Br. Lib., Ms. Add. 42130. Fol. 203 r., 1325-1340).

⁸ Եզեկիէլ Մարգարէի տեսիլքը ներկայացուած է մի շարք հայկական վաղմիջնադարեան յուշարձանների յարարանում՝ Թալինի, Մրենի, Լիբատավանի, Աշտարակի Կարմրատու եւ Կոշի եկեղեցիներում: Thierry J.- M. et Thierry N., La cathédrale de Mren et sa décoration, Cahiers Archéologiques, N 21, 1971, pp. 43-77; Дурново Л., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 139-140; Vardanyan E., Voir Dieu: l'iconographie arménienne de la Vision du Trône d'Ezéchiel dans le contexte de l'art de l'Orient chrétien, The Armenian apocalyptic tradition, Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha, vol. XXV, Brill, Leiden – Boston, 2014, pp. 572-603.

⁹ Затов С., Майзульс М., Харман Д., նշում աշխ. (Florence. Bib. Laurenz., Rabula Gosp., cod. Plut. I. 56. Fol.

Դիտարկելով վերը նշուած երեւոյթը ընդգծենք մի կարեւոր հանգամանք, որը կը բացատրի աստուածաշնչեան բնագրի եւ պատկերագրութեան միջեւ եղած ակնյայտ փոխատեղումների տրամաբանութիւնը¹⁰: Ինչպէս յայտնի է արդէն, միջնադարեան արւեստում Աստծոյ ու Նրա Որդու «նոյնութեան եւ նմանութեան» գաղափարը բխում էր մարգարէական տեքստերում նկարագրուած տեսարանների բովանդակութիւնից: Խնդրոյ առարկայ երկու մարգարէական բնագրերում «Հայր Աստծոյ» կերպարը հանդէս էր գալիս մարդակերպ, շտաբերակուող՝ լոյսի եւ անորոշ տպաւորութեան քօղիներքոյ, որովհետեւ Աստուած աննիւթական էութիւն էր, որն ի դէմս Լոգոսի մարմնաւորուել էր սեփական Որդու մէջ: Հետեւապէս բնական էր դառնում այն, որ Հայր Աստուած պատկերագրութեան մէջ հանդէս էր գալիս Որդու մարդկային մարմնի միջոցով:

Որպէս կանոն զարգացած միջնադարում, ականատես ենք լինում մի շարք պատկերագրական փոփոխութիւնների, որոնք թէ՛ գեղարուեստական եւ թէ՛ բովանդակային առումներով ամբողջապէս նոր արտայայտչաձեւեր են քրիստոնեայ Արեւելքի արւեստում: Այդպիսի մի նշանակալի յղացում է Նորավանքի գաւթում կերտուած «Հինաւուրցն Աստուծոյ» պատկերը, որ կարիք ունի մանրամասն եւ բազմակողմանի լուսաբանման: Ուստի հարկ ենք համարում համառօտ ուսումնասիրել հայ մատենագրութեան մէջ ստեղծուած Դանիէլ Մարգարէի Եօթերորդ տեսիլքի վարդապետական մեկնութիւնները: Աստուածաշնչեան այն բնագրի, որին բազում թելերով փոխկապակցուած է «Հինաւուրցն Աստծոյ» յօրինուածքը: Սրան զուգահեռ կը քննարկենք նաեւ բարձրաքանդակի պատկերագրութեան մէջ տեղ գտած կերպարների եւ ներքոբերեալ աստուածաբանական մեկնութիւնների միջեւ առկայ ընդհանրութիւնները:

Դանիէլի «Եօթերորդ» տեսիլքի մեկնութիւնները եւ «Հինաւուրցն Աստծոյ» բարձրաքանդակը Նորավանքում

Միջնադարեան քրիստոնէական արուեստում նշանակալի դեր ունի Դանիէլի կերպարը, որի վարքի եւ մարգարէութիւնների մասին կարելի է հանդիպել մի շարք պատկերագրական տեսարաններում՝ «Երեք մանկուք հնոցում», «Դանիէլն առիւծների գրբում», «Ահեղ Դատաստան» եւ այլն: Հայկական միջավայրում դրանք տարածուած են վաղ միջնադարի կոթողային յուշարձաններից¹¹ (Երերոյքի, Աւանի ապա Մրենի տաճարների յարդարանքում, Մաքենեաց վանքում), մինչեւ զարգացած միջնադարի մանրանկարչութեան եւ քանդակի ամենափայլուն օրինակները (Աղջոց վանք, Նորավանք): Հաշուի առնելով այս ժառանգութիւնը, կարելի է եզրակացնել, որ գործ ունենք պատկերագրական կայուն աւանդոյթի հետ, ինչը ունեցել է տարածա-ժամանակային լայն ընդգրկում¹²:

13 v., 586 // Los Angeles. J. P. Getty Mus., Ms. Ludwig I 11. Fol. 356 v., 1280 - 1920 // Paris. Bib. Nat. de France., Ms. Latin 9428. Fol. 15 r., 845 - 855 // Vatican. Bib. Apostolica., Ms. Pal. Lat. 412. Fol. 52 v., 1419 - 1420).

¹⁰ IV դարի քրիստոնէական եկեղեցու հայրերը միտում էին համաձայնեցնելու Հին Կտակարանի մաս կազմող Մարգարէութիւնների բնագրերը, որտեղ յիշատակուած էին «Ահեղ Դատաստանի» տեսարանները: Սրանով է պայմանաւորուած վերջիններիս բովանդակային եւ պատկերագրական մամուլութիւնները [Եւայի Զ : 1-9], [Եզեկիէ Ա : 4-8; 26-28], [Դանիէլ է : 7-14], [Յայտնութիւն Յովն. Զ : 6]: Lafontaine-Dosogne J. Théophanies - visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images, Dans Synthronon. Art et archéologie de la fin de l'antiquité et du moyen âge, Paris, 1968, pp. 135-43.

¹¹ Հադիբի, Փարոսի, Ագարակի խորանարդածեւ պատուանդանների վրայ (V-VII դդ): Donabédian P., Les Thèmes bibliques dans la sculpture arménienne pré-arabe, REAr N. S. XXII, Paris, 1990-1991, p. 253-314.

¹² Սկզբնական շրջանում ստեղծուած իկոնոգրաֆիկ պատկերները ոչ թէ աստուածաբանական (էկսեգետիկ) մտքի, այլ՝ ոգեղէն ներշնչման արդիւնքում ձեւաւորուած պաշտամունքի արտայայտութիւն էին: Դրանց նպատակն ամենեւին Սուրբ Գրքի կանոնական նկարագրումը չէր: Նախնական քրիստոնէութեան ծրագրում պատկերների դերն էր՝ յենուել Սուրբ Գրքի վրայ, ինչպէս դա արւում էր պատարագի, եւ այն աղօթքների արտասանութեան ժամանակ, որ յաճախ լսւում էին ու թերեւ կրկնում: Այդպիսին էր նաեւ Դանիէլի կերպարը,

Անշուշտ ուշագրավ է այն վերաբերմունքը, որը տածել են միջնադարի հայ վարպետները եւ աստուածաբանները Դանիել Մարգարէի նկատմամբ: Մարգարէն վայելում էր մեծ ժողովրդականութիւն առաջին քրիստոնէական համայնքներում եւ եթէ յիշենք այդ խմբերի հալածեալ վիճակը հայոց թագաւորութեան մէջ, ապա հասկանալի կը լինի նրա պաշտամունքային դերը¹³: Կարելի է ենթադրել, որ վերջինս վաղ միջնադարում, նորադարձ քրիստոնեաների համար փրկութեան եւ ի սէր հաւատի շարժարեալի խորհրդանիշն է եղել: Եւ այդ գաղափարն արտածուել է ոչ միայն մատենագրական երկերում¹⁴, այլ նաեւ III - IV դարերում ստեղծուած առաջին պաշտամունքային պատկերաքանդակներում, որտեղ ներկայացուել են նրա կերպարները¹⁵: Լայն զուգահեռներ տանելով կարելի է կարծել, որ հայկական միջավայրում Դանիելի պաշտամունքի բազմադարեայ կենսունակութիւնը պայմանաւորուած էր նրանով, որ վերջինս շարունակաբար զուգորդում եւ համեմատում էր յանուն հաւատի տառապանքների ուղղով անցած Գրիգոր Լուսաւորչի կերպարի հետ¹⁶: Կարելի է նշել նաեւ, որ մինչ այժմ Դանիելի մարգարէական գիրքը մեծ հեղինակութիւն է վայելում Հայ Առաքելական եկեղեցու ծիսակարգում:

Ինչպէս վերը նշեցինք՝ վաղ միջնադարում Դանիել Մարգարէի կերպարն ուղղակիօրէն համադրուել է «Փրկութեան» գաղափարին¹⁷: Նրա կեանքը եւ տեսիլքները ներկայացնող պատումները տեղ են գտել Հին Կտակարանի մարգարէական գրքերի կանոնական ցանկում: Յետագայում հէնց դրանք են հիմք հանդիսացել միջնադարի վարդապետական մեկնութիւնների եւ պատկերագրական նմուշների ստեղծման համար: Նմանատիպ եզակի մի օրինակ է հանդիսանում Նորավանքի «Հայր Աստծոյ» բարձրաքանդակը, որը շնայած իր յղացմամբ ծագում է Դանիել Մարգարէի տեսիլքից [Դանիել է : 7-14], սակայն պատկերագրական կառուցուածքով էականօրէն տարբերում է մարգարէութեան կանոնական բնագրի բովանդակութիւնից (Նկ. 8):

Խնդրոյ առարկայ բարձրաքանդակի յօրինուածքը պարզելու, դրանում տեղ գրտած առանձին տարրերն իմաստաբանելու համար արժէքաւոր են այն մեկնութիւնները, որտեղ արծարծուում են Դանիելի Մարգարէութեան մէջ յիշատակուող «Հինաւորցն Աստծոյ» անտրոպոմորֆ կերպարին վերաբերող հատուածները¹⁸: Մեզ յայտնի առա-

որը եւս ոգեշնչուած լինելով այդ գաղափարից, լայն տարածում ստացաւ վաղ միջնադարեան քեմատիկ հարթանդակներում: **Prigent P.**, L'art des premiers chrétiens. L'héritage culturel et la foi nouvelle, Paris, 1995, p. 246 ; **Zakarian L.**, Aghjots Saint Stépanos, Erevan, 2007, p. 40.

¹³ **Փատտոս Բուզանդ**, Պատմութիւն Հայոց, թրգ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Մալխասեանց Ս., Երեւան, 1968, էջ 89, ԺԲ; **Ագաթանգեղոս**, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. թարգ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Տէր-Ղեւոնդեան Ա., Երեւան 1977, էջ 30, ԺԶ:

¹⁴ «Տէր զօրութեանց, դու եւ Աստուած ճշմարիտ որ եւ զԴանիէլ կուր արկեալ գազանաց՝ ապրեցուցեր յահագին ժանեացն եւ կացուցեր զրպարտեալն առաջին նեղացն փառաւորութեամբ: Դու եւ զԵրիս մանկունսն, որ արկեալ յայրել վասն զՔեզ պաշտելոյն՝ ողջ եւ անարատ ի հոռոյն պահեցեր, զի փառաւորեացն զՔեզ՝ ուր տեսին զսքանչելիս Քու...»: **Ագաթանգեղոս** Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1983, էջ 104, ԺԶ:

¹⁵ «...Դանիէլի ամենավաղ երկու պատկերաբանդակները յայտնաբերուել են մէկը Աղցի Արշակունիների դամբարանից եւ միւսը՝ Երզնկայից, որը հրատարակել է Ղեւոնդ Ալիշանը: Դրանք ոչ այլ ինչ են, քան հաւատացեալների կողմից Տիրոջն ուղղուած աղօթքների փառելէն վկայութիւններ»: **Zakarian L.**, Aghjots Saint Stépanos, Erevan, 2007, p. 40.

¹⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 40-41: (Դանիէլի Մարգարէութեան հետ է կապում նաեւ հայոց Տրդատ Արշակունի թագաւորի դիւանաւորութեան պատմութիւնը: Թագաւորին պատմութեամբ գայլամարդութեան [licantropia – շիզոֆրենիայի տարատեսակ] ախտը, որն անասելի տառապանքների է ենթարկում հիւանդին, իր նախադէպն ունի Մարգարէի գրքում, որ Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը եւս տառապում էր այս հիւանդութեամբ եւ իրեն ցույց պատկերացնում [Դանիէլ 44 : 28-29]): **Օրմանեան Արթ. Մ.**, Հայոց եկեղեցին եւ նրա պատմութիւնը, Երեւան, 2016, էջ 28 - 32:

¹⁷ **Grabar A.**, Cristian Iconographi: A Study of Origins, Princeton, 1968, pp. 10-11.

¹⁸ Քրիստոնէական մշակոյթում պատկանելի թուով աշխատութիւններ են ստեղծուել այս գրքի մեկնաբանութեան համար: Բաւարար է յիշել՝ Հիպոլիտոս Բոստրացու, Ռոգինէսի, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Եսեբէոս

ջին հայ մատենագիրն ով անդրադարձել է այս երկին Ստեփանոս Սիւնեցին է (վխճ. 735 թուին), որի աշխատությունից ցաւօք միայն փոքրիկ պատառիկ է հասել մեզ¹⁹: Յաջորդը XIII դարում Հայ Առաքելական եկեղեցու շնորհալի վարդապետներից Վարդան Արեւելցին յանձն առաւ մեկնելու Դանիէլ Մարգարէի գիրքը, հիմնուելով Հիպոդրիկոս Բոստրացու, Եփրեմ Ասորու, Սիւնեցու եւ այլոց գործերի վրայ: Յետագայում մեծ գիտնական Արեւելցու հետեւութեամբ, նոյնօրինակ (էջղղւաւ) աշխատություններ ստեղծեցին Յովհաննէս Ծործորեցին (1316 թ.)²⁰ եւ Թովմա Մեծոփեցին (1378-1446 թթ.)²¹: Անդրադառնալով Արեւելցու երկասիրութեանը նշենք, որ այն ստեղծուել է (1267-1268 թթ.) խոր Վիրապի վանքում եւ աւարտին հասցուել Աղշոց Սբ. Ստեփանոս վանքում, վարդապետ Գրիգոր Սանահնեցու պատուերով: Սա համաքրիստոնէական մեկնաբանական գրականութեան դասական օրինակներից է, ընդ որում, եթէ միւս գործերում Արեւելցին հակուած է Անտիոքեան դպրոցի մեկնաբանական մեթոտներին, ապա Դանիէլի Գրքի պարագայում կիրառել է Ալեքսանդրեան դպրոցին բնորոշ այլաբանական եղանակները²²: Իսկ Յովհաննէս Ծործորեցին իր մեկնությունը շարադրել է Ծործորի վանքում, հիմնուելով Արեւելցու երկի վրայ: Ինչ վերաբերում է նշանաւոր եկեղեցա-քաղաքական գործիչ Թովմա Մեծոփեցու աշխատութեանը, ապա այն եւս հիմնուած լինելով Արեւելցու մեկնութեան վրայ, ունեցել է ուսումնա-գործնական նպատակ: Բացի Արեւելցուց, հեղինակի կողմից կիրառուել են նաեւ Եղիշէի²³ եւ հայրապետ Յակոբ Մծբնեցու գործերը: Այսպիսով վերը բերուած համեմատական նիւթը հաշուի առնելով, Դանիէլի մարգարէութեան անհրաժեշտ հատուածի ուսումնասիրման համար հակուած ենք հիմք ընդունել վերոյիշեալ վարդապետական մեկնությունները: Դրանք, ըստ էութեան փոխ-լրացնելով միմեանց, թոյլ կը տան հասկանալ տեքստում յիշատակուող առանձին տարրերի այլաբանական բովանդակությունը (համեմատական բնագրերը տեղ են գտել ուսումնասիրութեան ընդարձակ յաւելուածում)²⁴:

« ... Հինաւուրցն նստէր. հանդերձ նորա սպիտակ իբրեւ զձին, և հետ զխոյ նորա՝ իբրեւ զասր սուրբ... // աթո՛ւ նորա իբրեւ զբո՛ց հրոյ, անի՛ւք նորա իբրեւ զհուր բորբոքեալ. գետ հրոյ յորդեալ ելանէր առաջի նորա.... // հազարք հազարաց պաշտէին զնա, եւ բիւրք բիւրոց կային առաջի նորա.... // ատեան նստաւ... // Տեսանէի ի տեսեան զիշերոյ՝ եւ ահա ընդ ամպս երկնից իբրեւ որդի մարդոյ գայր [ասէ՛]՝ եւ հասանէր մինչեւ ի Հինաւուրցն

Կեսարացու, Դիդիմոս Կոյրի, Եփրեմ Ասորու, Յովհան Ոսկեբերանի գործերը: Մասն բոլորը հանդիսանում են Դանիէլի վախճանաբանական պատկերներով հարուստ երկի մեկնաբանութեան դասական օրինակներ, որոնք անաւարկելի եւ գօրեղ ազդեցութիւն են ունեցել համաշխարհային մտքի պատմութեան վէջ:

¹⁹ Քեօսեյեան Հ., Նշխարներ Ստեփանոս Սիւնեցու Յոբի եւ Դանիէլի մեկնություններից, Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, № Ա, Էջմիածին, 1998, էջ 95-105:

²⁰ Խաչիկեան Լ., Արապի հայկական իշխանութիւնը եւ Ծործորի դպրոցը, Բանբեր Մատենադարանի, № 11, Երեւան, 1973, էջ 182, ծնթ. 44:

²¹ Մաթեոսեան Ա., Մեծփալանքի գրչութեան կենտրոնը (ԺԲ – ԺԵ դդ.), Էջմիածին, 2007, էջ 67-82:

²² Ալեքսանդրեան դպրոցի հետ կապն ու նրա աւանդների նկատմամբ եւս ցուցաբերած հաւատարմութիւնը, իր հերթին, թելադրուած էր նաեւ բոլոր մեկնություններին էլ յատուկ կրօնական-աստուածաբանական միտումներից ու նպատակից, [խօսքն] այլաբանօրէն բացայայտելու անհրաժեշտութիւնից եւ հայ եկեղեցու դասաբանական, տեսական հիմքերի, ըստ էութեան այս դպրոցի վարդապետութեան ու դասաբանական դրոյթների վրայ խարսխուած լինելու իրողութիւնից: Անթապեան Փ., Վարդան Արեւելցի. կեանքն ու գործունէութիւնը, գիրք Ա, Երեւան, 1987, էջ 127-128: Շիրիմեան Մ. Է., Քրիստոնէական վարդապետութեան անտիկ եւ հելլենիստական տարրերը, Երեւան, 2005, էջ 54-56:

²³ Կարելի է ենթադրել, որ Մեծփեցին Եղիշէի «Արարածոց մեկնությունից» գաւտ օգտուել է նաեւ վարդապետի այլ երկերից եւս, օրինակ՝ «Ահեղ Դատաստանին» նուիրուած բնագրից: Սբ. Եղիշէ Վարդապետ, Աստուածաբանական երկեր, Դատաստանի եւ երկրորդ գալստեան մասին, թրգ. գրաբարից՝ Արաբեան Մ., Էջմիածին, 2007, էջ 231-234:

²⁴ Վարդան Արեւելցի, Յովհաննէս Ծործորեցի, Թովմա Մեծփեցի, Մեկնությունն Մարգարէութեանն Դանիէլի, Աղշ.՝ Քեօսեյեան Հ., Արաբեան Մ., Ներսիսեան Գ., Էջմիածին, 2007, 360 էջ:

եւ մատուցավ առաջի [նորա]...»

[Դանիէլ Է : 9-14]

Սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրութեան ընթացքում ուշադրութիւն է գրաւում նախ եւ առաջ «Հինաւուրցն» բառի բացատրութիւնը, վերջինս արձանագրուած է նաեւ բարձրաքանդակի մակերեսին: Ըստ Արեւելցու՝ այն կապւում է «Ծննդոց» գրքում յիշատակուած արարչութեան օրերի հետ. «Հինաւուրցն» անսկիզբ Հայրն է, արարիչը արարեալ օրերի եւ այն երեք օրերի նաեւ, երբ դեռ արեգակը չէր ստեղծուել ու այդ օրերը կոչւում էին «Հնաւուրք»: Թովմա Մեծոփեցին լրացնում է այս միտքը, պարզաբանելով հասկացութիւնը. «Հնաւուրցը» ով անսկիզբ Հայրն էր, ունակ է հնեցնելու եւ ետ շրջելու ժամանակները: Մեծոփեցին յղում կատարելով Եղիշէի «Արարածոց մեկնութեանը» գրում է՝ «չի նորոգւում, չի հնանում, չի մանկանում, չի ծերանում, չի փոփոխուում, քանի որ անյեղեղուկ (աննիւթական) է Աստծոյ բնոյթը եւ նա յաւիտենապէս նոյնն է»²⁵:

Վարդան Արեւելցու եւ Ծործորեցու երկերում եւս մի ուշագրաւ մանրամասն կայ, որը չնայած բացակայում է Դանիէլի տեսիլքի նկարագրութեան մէջ, բայց տեղ է գտել մեկնութիւններում եւ այդ դրուագը բովանդակային աղբյւրներ ունի համեմատուող բարաւորի պատկերագրութեան հետ: Խօսքը հետեւեալ մէջբերման մասին է. «Եւ նստի հինաւուրց Հայր, զի տեսցի յաշակողման դասուցն եւ աւրհնեսցէ զնոսա՝ յասելն Որդւոյն. «Եկայք, աւրհնեալք [Հաւր իմոյ] (Յոհ. Ե 27)»: Այս ձեւակերպումն ասես արձագանք է գտել բարաւորի յօրինուածքի համակարգում, քանի որ «Հայր Աստծոյ» կերպարի աջ կողմում, փոքր չափերով ներկայացուած է Քրիստոսի «Խաչելութեան» տեսարանը: Աշխատութեան մէջբերուած հատուածը սնւում է Յովհաննէսի Աւետարանից (Յոհ. Ե : 27-30) եւ ունի վախճանաբանական բովանդակութիւն:

«Հանդերձ նորա սպիտակ իբրեւ զծիւն ... » արտայայտութիւնը վարդապետների կողմից մեկնաբանւում է որպէս անհասանելի եւ մաքուր լոյսի խորհրդանիշ, քանի որ Աստուած լոյսի արարիչն է: Այս մտքի մեկնութեան մէջ (չնայած ժամանակագրական տարբերութեանը) հարազատ մի ընդհանրութիւն ենք նկատում Ծործորեցու բացատրութեան եւ բարաւորին կերտուած տեսարանի միջեւ: Վարդապետը մեկնելով սպիտակ հանդերձի գաղափարը զուգահեռաբար գրում է. «Եւ դարձեալ հանդերձ սպիտակ եւ գային ի վշտաց եւ իբրեւ զաղանիս ձագախառն երամովին առ նա ընթանան, ըստ այնմ. «Կենդանի եմ ես, ասէ Տէր». թէ՛ զծեզ զամենեսեան իբրեւ զհանդերձ զգեցայց, եւ հեր գլխոյ եկեղեցոյ Քրիստոսի նորա»: Նայելով բարձրաքանդակի յօրինուածքին կարելի է նկատել երկու աղանիւնների: Նրանցից մէկը՝ աղանակերպ Սուրբ Հոգին, կըտուցով հաւում է Տիրոջ շուրթերին: Ադամին կենդանութիւն հաղորդելուց յետոյ, երկրորդ անգամ աղանու փոքրիկ կերպարը յետագարձ թռիչքով վերադառնում է Հայր Աստծոյ մօտ, այն կերտուած է Տիրոջ մորուքի մէջ: Մեկնութեան այս տարբերակում, սպիտակը հանդէս է գալիս որպէս Տիրոջ մաքրութեան նշան, իսկ աղանիւնները խորհրդանշում են հոգիներին, որոնք երամով ընթանում են առ Կենդանի Աստուած:

«...Եւ հետ գլխոյ նորա՝ իբրեւ զասր սուրբ» հասկացութիւնը Արեւելցին մեկնում է փոխաբերութեամբ, որպէս «ալեալք լուսափայլեալ»: Ծործորեցին ընդլայնում է հասկացութիւնը եւ մեկնում է այն իբրեւ Քրիստոսի եկեղեցու խորհրդանիշ, որպէս սուրբ գեղմ (մաքուր եւ ձիւնափայլ գառան մորթի): Ըստ վարդապետի՝ այս միտքը ոգեշնչուած է Առաքեալներից եւ Մարգարէներից, որոնք Քրիստոսի վարսերը լինելով,

²⁵ Տե՛ս Խաչիկեան Լ., Եղիշէի «Արարածոց մեկնութիւն», Երեւան, 1992, էջ 328, (տե՛ս նաեւ (ՀԶԻՊ ՊԵՏԱՊՈԼԻՏ) Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւն, Բ. Ա, Յաղագս մեկնութեան Արարածոց, Վենետիկ, 1836, էջ 1- 128):

փայլուն կերպով ցուցանել են Նրա քարոզչությունը շնորհիվ ուղղափառությունից, մնալով մաքուր եւ ճշմարիտ (բն.՝ ողջակիզելի):

Այսպիսով, վերը նշուած վարդապետական մեկնությունները մասնակիորէն լոյս են սփռում բարաւորի պատկերագրութեան մէջ տեղ գտած առանձին տարրերի վրայ: Թէեւ դրանք լիովին չեն բացատրում պատկերի լիակատար կառուցուածքը, բայց յոյժ կարեւոր են աստուածաբանութեան տեսանկիւնից: Եւ որքան էլ քննուող բարձրաքանդակը ատիպիկ է իր յղացմամբ, այնուամենայնիւ, կասկածից վեր է, որ այն չի հակասել Առաքելական եկեղեցու դաւանաբանութեան հիմնարար սկզբունքներին:

«Յայտնութեան» պարականոն երկերը եւ Նորավանքի «Հայր Աստծոյ» պատկերաբանդակը

Առհասարակ հայ մատենագրական ժառանգությունից դատելով՝ պարականոնները քրիստոնէութեան առաջին դարերից մինչեւ ուշ միջնադար չեն կորցրել իրենց հետաքրքրությունը: Դրանք կիրառուել են նաեւ եկեղեցական արուեստում, ոգեշնչման աղբիւր դառնալով նոր պատկերագրական յօրինուածքների ստեղծման համար: Աստուածաշնչեան վաւերական բնագրից բացի, հայկական միջավայրում գոյություն են ունեցել «Յայտնությունը», «Ահեղ Դատաստանը», «Փրկչի երկրորդ գալուստը» ներկայացնող այլ աղբիւրներ եւս: Դրանց մէջ պատկառելի թիւ են կազմում այն երկերը, որոնք ուղղակիորէն կամ գաղափարական առումով ոգեշնչուած են Դանիէլ Մարգարէի յայտնի տեսիլքից²⁶: Այդ խմբի բնագրերից մէկը կրել է Դանիէլի «Յայտնութեան» պարականոն գիրք անուանումը եւ ստեղծուել է եօթերորդ դարում: Յիշեալ երկրորդականոն գրուածքը, Մխիթարեան հայրերից Գրիգորիս Գալէմբեարեանի կարծիքով՝ թարգմանուել է հայերէն յունարէն բնագրից, իսկ հայագէտ Ֆրետերիկ Մակլերի կարծիքով, այն ունեցել է հայկական ծագում²⁷: Անշուշտ այդ ենթադրությունները պատահականութեան արգիւնք չեն, քանի որ VII – IX դարերը մի պատմաշրջան էր, երբ Հայաստանը ենթարկուել էր արաբական նուաճումներին²⁸: Յատ-

²⁶ Cown P., The Reception of book of Daniel in Late Ancient and Medieval Armenian Societi, The Armenian apocalyptic tradition, Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha, vol. XXV, Brill, Leinden – Boston, 2014, pp. 81-82; (տե՛ս նաեւ նշուած ժող., DiTommaso L., The Armenian Seventh Vision of Daniel and the Historical Apocalyphtic of Late Antiquity, pp. 126-149).

²⁷ Գրիգորիս Գալէմբեարեանը պարականոն երկի բնագիրը կազմել է երեք ձեռագրերի համեմատութեամբ, որոնցից ամենա-արժեքաւորը համարել է Լոմոնոսի Լամբերտի գրադարանում պահուող XII դարի մի հայատառ Կոտակարան (Cod. 1209): Ըստ մի շարք ծանրակշիռ փաստարկների, մատենանում տեղ գտած տեքստն ունեցել է պարականոն բնոյք եւ գրուել է ոչ ուշ, քան VII դարի երկրորդ կէսին: Այդ երկը ճէնց նոյն դարում էլ հայերէն է փոխադրուել յունարէն բնագրից: Նրա ուսումնասիրությունից տեղեկանում ենք նաեւ, որ յիշեալ բնագրի գոյութեան համար՝ իր հերթին, հիմք է հանդիսանում եօթերորդ դարի երկրորդ կէսին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփորոսի (վախճանուած 828 թ.-ին) եւ կեղծ Աթանաս Ալեքսանդրացու կողմից յիշատակուող Դանիէլի «Յայտնութեան» գիրքը: Հայր Գրիգորիսի կարծիքով՝ Նիկեփորոսի յիշատակած յունարէն պարականոն գրուածքը ստեղծուել է Դանիէլի VI տեսիլքի հիման վրայ: Դատելով Հայր Գրիգորիսի աշխատությունից, այդ գրուածքն ունեցել է վախճանաբանական բովանդակութիւն եւ մեկնաբանուել է «Փրկչագործութեան» աստուածաբանական գաղափարի համատեքստում: (Գալէմբեարեան Գ., Տէսիլ Դանիէլի եօթերորդ, Հանդէս ամսօրեայ, № Ը, Վիեննա, 1892, էջ 241): Հաշուի առնելով արաբական արշաւանքների պատմաբանական ազդեցությունը Հայաստանում ֆրանսիացի նշանաւոր հայագէտ Ֆրետերիկ Մակլերը հակուած էր Գալէմբեարեանի յիշատակած Դանիէլի «Յայտնութեան» պարականոն գրուածքի հիմքում տեսնել հայկական բնօրինակ, քանի դեռ չի պարզաբանուած այն յունական սկզբնաղբիւրը, որի մասին խօսել են Նիկեփորոս պատրիարքը եւ կեղծ Աթանասը: Macler F., L'Apocalypse arménienne de Daniel, Les Apocalypses Apocryphes de Daniel, Paris, 1895, p. 56.

²⁸ Տէր-Ղեւոնդեան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունեաց Հայաստանում, Երեւան, 1965, էջ 42-45; Աղոնց Ն., Բագրատունեաց փառք, Երկեր, հատ. Ա, Երեւան, 2006, էջ 439-535; Մկրտումեան Գ., Հայ միջնադարեան մատենագիրները Մուհամմադ Մարգարէի մասին, Բանբեր Երեւանի համալսարանի. հայագիտություն, № 1, Երեւան, 2020, էջ 37- 46:

կապէս Աբասեանների գահակալութեան շրջանում հասարակական յուզումները, արաբական զօրքերի իրականացրած բռնությունները տազնապալի չափերի էին հասնում: Հետեւաբար պատմական այդ շրջափուլում կարելի է պատկերացնել «Ահեղ Դատաստանի», «Փրկութեան» եւ արդարութեան ծարաւի ձգտումը, որը քրիստոնեաների մօտ պատկերւում էր Դանիէլ Մարգարէի տեսիլքների միջոցով: Եթէ քննենք պատմական դէպքերի յաջորդական ընթացքը, ապա կը տեսնենք, որ արաբական նուաճումներից յետոյ Հայաստանը բազմիցս ենթարկուել է ասպատակութիւնների: Մասնաւորապէս XIII դարում ծանր էին մոնղոլական նուաճումները, որոնք հերթագայելով միմեանց երկրով մէկ մահ եւ աւերածութիւններ սփռեցին: Այդ դարերում Հայաստանի տարածքը վերածուեց իսկական անապատի. բնակչութեան կոտորածը, գաղթը, քաղաքների եւ գաւառների աւերումը էականօրէն թուլացրեցին երկիրը²⁹: Հաշուի առնելով տիրող իրավիճակը՝ կարելի է ենթադրել, որ հասարակական պահանջից ելնելով կրկին շրջանառութեան մէջ դրուեցին ապոկալիպտիկ բնոյթ ունեցող բազմաթիւ երկեր: Դրանք արտացոլուած են պատմական ժամանակաշրջանը ներկայացնող բազմաթիւ աղբիւրներում, որտեղ մոնղոլական արշաւանքների հետեւանքով առաջացած կացութիւնը համեմատւում էր «Ահեղ դատաստանի» եւ «Յայտնութեան» մարգարէական կանխագուշակումների հետ³⁰: Այսպիսով՝ պատմագիտական տեսանկիւնից VII-IX եւ XII-XIV դարերի միջեւ «ընդհանրութիւններն» ակնյայտ են դառնում:

Զարգացած միջնադարի հայ արուեստում առանձնակի կարեւոր եւ հետաքրքրական է երկրորդականոն գրուածքների թողած ազդեցութիւնը: Այդ պարզելու եւ վերլուծելու համար արժէքաւոր սկզբնաղբիւր է Նորավանքի նշանաւոր «Հինաւուրցն Աստուծոյ» բարձրաքանդակը: Սբ. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցու գաւթի բարաւորին՝ «Հայր Աստուծոյ» կերպարը վեր բարձրացրած աջով օրհնում է տիեզերքը, իսկ ձախ ձեռքին Ադամի գլուխն է: Ադամակերպ Սուրբ Հոգին կտուցով հպուում է Տիրոջ շուրթերին: Ադամին կենդանութիւն հաղորդելուց յետոյ, երկրորդ անգամ ադամն ու մարմնաւորում ունեցող Սուրբ Հոգին յետագարձ թռիչքով վերադառնում է Հայր Աստուծոյ մօտ: «Հինաւուրցն Աստուծոյ» էութիւնը մարմնաւորուած է ծերունու կերպարով եւ հանդէս է գալիս որպէս տիեզերքի տիրակալ: Պատկերից ձախ՝ արձանագրութեան եւ եզրակալի արանքում, կերտուած է «Յայտնութեան հրեշտակը»՝ որպէս աստուածային խօսքի պատգամաբեր: Ձախ կողմում տեղ գտած վիմագրերը մանրանալով եւ խտանալով կարծես դուրս են ելնում այս երկնային քերովբէի բերանից, արտայայտելով. «Հին ԱԻՌԻՐՅՆ Ա[ՄՏՈՒԱ]Ծ ԸՆԴ ՍՏԵՂԾԻԼՆ ԱԴԱՄ ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ԵՐԿԻՆՔ ԵՒ ԵՐԿԻՐ, ՈՐ ՄԻՇՏ ԱԻՐՀՆԵՆ ԶԱ[ՄՏՈՒԱ]Ծ» նախադասութիւնը³¹: Բարձրաքանդակի խորքում, նկատելի չափերով ընդգծուած է նեղ տարածութիւն գրաւող մի ուղղաձիգ եւ լայնատերեւ բուսազարդ: Սրա կողքին կերտուած է «Խաչելութեան» դրուագը, որտեղ Քրիստոս պատկերուած է նկատելիօրէն փոքրացուած մարմնով, նրա աջ եւ ձախ կողմերում կանգնած են Մարիամը եւ Յովհաննէս Առաքեալը: Խաչափայտի վերնամասում աչքի են ընկնում երկու փոքրիկ դիմաքանդակներ: Դրանք որեւէ արձանագրութիւն չունեն եւ ըստ աւանդոյթի խորհրդանշում են եկեղեցու ու սինագոգի այլաբանութիւնը³²: Որպէս կանոն՝ «Խաչելութեան» տեսարանում, Գողգոթայի բլրի տակ ներկայացուած է Ադամի գանգը, ինչի վրայ էլ հեղուում է Փրկչի արիւնը եւ

²⁹ Dashdondog B., The Mongols and the Armenians (1220-1335), Brill's Inner Asian library, vol. XXIV, Leiden, 2011, 259 p.

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, քաղգ., առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Վ. Առաքելեանի, Երեւան 1982, էջ 167, 288 (տե՛ս նաեւ, Խաչիկեան Լ., Կոնստանտին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը՝ առաքուած Արեւելեան Հայաստան 1251 թուականին, Աշխատութիւններ, հ. Ա, Երեւան, 1995, էջ 162):

³¹ Մաթեոսեան Կ., Նորավանքի վիմագրերը եւ յիշատակարանները, Երեւան 2017, էջ 55:

³² Покровский Н., Евангелие в памятниках иконографии, Москва, 2001, с. 414 – 417.

մաքրագործում մարդուն կանխակալ մեղքից: Սակայն այս յօրինուածքում՝ խաչափայտի տակ քանդակուած է գետնատարած աղօթողի մի կերպար, որի կողքին վիմագրուել է «Դանիէլ» անունը:

Դիտարկելով պատկերագրական յօրինուածքը տեսնում ենք անկանոն լուծումներ: Աւելին՝ դրանում տեղ գտած դրուագները, արձանագրութիւնը եւ առանձնայատուկ ընդգծուած տարրերը ուղիղ մէջբերմամբ չեն սնուում որեւէ յայտնի եւ վաւերական սկզբնաղբիւրից, թէեւ նշուած է Դանիէլ Մարգարէի անունը: Վերջապէս ամենաառանցքային հարցը. եթէ առահասարակ քրիստոնէական արուեստում մինչեւ XIII դարը «Հայր Աստծոյ» կերպարի ներկայացման ձեւերում գործ ունէինք «նոյնութեան եւ նմանութեան» երեւոյթի հետ, ապա Նորավանքում տեսնում ենք կարեւորագոյն փոփոխութիւն: Այստեղ առաջին անգամ արտացոլւում է «Հայր Աստծոյ» հիւպոստասի մարդկային մարմնաւորումը, որը ներկայացւում է ատիպիկ պատկերախմբի կազմում՝ առաջագրելով նոր եւ անկախ պատկերագրական կատարելատիպ³³:

Ուսումնասիրելով բարձրաքանդակը կարելի է նկատել, որ գործ ունենք ոչ թէ համադրման սկզբունքով կառուցուած յօրինուածքի հետ (որտեղ առանձին տարրերը շաղկապւում են ըստ կամընտրութեան կամ գեղարուեստական ճաշակի), այլ՝ ամբողջական պատկերագրական սիւժէի, որն ըստ էութեան կրում է որոշակի պատմողական բնոյթ: Ընդ որում այս տեսակէտը լրացնում է վիմագիր արձանագրութիւնը: Եթէ այն ուղղակի քաղուած լինէր Մարգարէի տեսիլքի կանոնական բնագրից, ապա հնարաւոր կը լինէր, այդ մէջբերումը տեղադրել համապատասխան հատուածում եւ ստանալ տեքստի ամողջական կառույցը: Սակայն արձանագրութիւնը Դանիէլի վաւերական բնագրերից որեւէ մէկին չի համապատասխանում, ուստի չի կարելի անտեսել այն: Մեծ հաշուով տողերի իմաստն արդէն իսկ բացառիկ է աստուածաբանութեան տեսանկիւնից եւ անհաւանական է, որ այն չունենար գրաւոր սկզբնաղբիւր: Հետեւելով քննութեանը կարծում ենք, որ բարձրաքանդակի պատկերագրութեան ակունքներում, թերեւս, պէտք է փնտռել մեծ հեղինակութիւն ունեցած «Յայտնութեանը», «Ահեղ Դատաստանին» վերաբերող (դեռեւս անյայտ) պարականոն մի երկ, որը տուեալ դարաշրջանում աղբիւր է հանդիսացել այս ստեղծագործութեան համար:

«Հիմաւորցն Աստծոյ» պատկերագրական յօրինուածքի ոճական եւ գեղարուեստական առանձնայատկութիւնները

Ինչպէս նշել ենք արդէն՝ Նորավանքի կառուցման ընթացքը համընկաւ XIII դարի մոնղոլական արշաւանքների հետ: Եւ ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից՝ XII - XIV դարերն իրենց հետ բերեցին նաեւ տարբեր գեղարուեստական հայեացքներ, որոնք նորամուծութիւն էին արեւելա-քրիստոնէական արուեստում: Գտնուելով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի խաչմերուկում՝ Հայաստանը չէր կարող անմասն մնալ տարածաշրջանի պատմա-քաղաքական զարգացումներից: Հետեւապէս միջնադարեան Հայաստանի արուեստում տեղ գտած ոճերն ու ձեւերը պայմանականութեան արդիւքը չէին: Դրանք լինելով կալուածատէր իշխանների վարած քաղաքականութեան, ականդոյթների եւ մշակութային փոխազդեցութիւնների արդիւնքը, լիովին արձագանքում էին համաքրիստոնէական արուեստում տեղի ունեցող կերպափոխումներին³⁴: Ասուածի լաւա-

³³ Պատկերագրական յօրինուածքի կապակցութեամբ երկու հիմնական տեսակէտներ կան: Հետազոտողների մի մասի կարծիքով պատկերուածը ներկայացնում է «Երրորդութիւն» խորհուրդը, միւս մասը կարծում է, որ ի դէմս այս յօրինուածքի՝ գործ ունենի «Աղամի աղաւման» տեսարանի հետ: Мирзоян А., О двух рельефах монастыря Нораванк, Второй международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978, с. 122; Մարտիրոսեան Կ., Նշուած աշխ., Երեւան, 2017, էջ 53 – 54:

³⁴ Stéu Donabédian P., Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie en architecture et

գոյն վկայութիւնն են հասուն միջնադարի կոթողները, որոնք հարազատ գեղարուեստական ձեւերին համընթաց կրում են ինչպէս արեւմտա-եւրոպական, այնպէս էլ իսլամական արուեստի ոճական ազդեցութիւնը³⁵: Թէ՛ մանրանկարչութեան եւ թէ՛ քանդակագործութեան մէջ տեսնում ենք կանոնական, ինչպէս նաեւ այլաբանական պատկերների առատ կիրառութիւններ, որոնք իրենց համեմատելի օրինակներ ունեն բիզանդական, արաբական եւ ռոմանական արուեստում³⁶: Ինչ վերաբերում է ճարտարապետական յարգարանքի լուծումներին՝ պէտք է նշել, որ վարպետները լայնօրէն կիրառել են իսլամական արուեստին բնորոշ զարդագրական (օրնամենտալ) համակարգերը³⁷:

Զարգացած միջնադարի արուեստին յատուկ այս օրինաչափութիւնները առկայ են նաեւ Օրբելեան իշխանների կառուցած Նորավանքի համալիրում, որտեղ «Հինաւուրցըն Աստուծոյ» կերպարն ունի տարատիպ դիմագծեր: Պատկերի մարդաբանական ձեւն արտայայտուում է ցցուած եւ նեղ այտոսկրերով, նեղ ճակատով, լայն քթոսկրով եւ նշաձեւ աչքերի մշակմամբ: Առաւել տպաւորիչ են ակնաբիբերը, որոնք սեւեռուն հայեացքով են օժտուած պատկերը: Մինչ այս կերպարի կերտումը՝ ակնաբիբերի նման ընդգծմամբ որեւէ այլ դիմաքանդակ դժուար է մատնանշել հայկական յուշարձաններում: Նրա մորուքը յարդարուած է ազատ լուծումներով, վարսերի առատ պարոյկները ծածկում են պարանոցը, իսկ ճակատին ձեւաւորում են երկատուած ոլորազարդով մագափունջ՝ սպիտակ եւ «Գեղմատիպ», ինչպէս ասում է Դանիէլի տեսիլքում: Վարսերի նման յարդարումը յատուկ է վաղ քրիստոնէական սրբապատկերներին, դիմանկարներում հանդիպող կերպարներին, որոնք էլ սերուել են ուշ անտիկ եւ վաղ քրիստոնէական շրջանի արուեստից³⁸:

Վայոց ձորում կառուցուած մի շարք յուշարձաններ ժամանակագրական եւ ոճական առումով կապում են վարպետ Մոմիկի անուան հետ: Նրա տաղանդի վառ արտայայտութիւնն են Արենիի Սբ. Աստուածածին (Սպիտակաւոր, 1321 թ.), Բուրթելաշէն դամբարան - եկեղեցին (1339 թ.) եւ մի շարք այլ կառույցներ ու խաչքարեր, որտեղ զատորոշում են ճարտարապետի գեղարուեստական ձիրքն ու կառուցաձեւի սկզբունքները: Այսպիսով «Հայր Աստծոյ» պատկերի առաջին նախօրինակը վայոց-ձորեան յուշարձաններում, հանդիպում է Մոմիկի կառուցած Սպիտակաւոր եկեղեցու ներքին յարդարանքում: Ընդ որում վերը քննուող պատկերատիպերի միջեւ եղած նմանութիւններն ակնհայտ են. յատկանշական է Ադամի գլուխը, որն ինչպէս Նորավանքի տարբերակում՝ կերտուել է Հայր Աստծոյ ձեւքում: Այն զբաղեցնում է փոքր

sculpture architecturale dans : L'Arménie et la Géorgie en dialogue avec l'Europe du Moyen Âge à nos jours (Actes du colloque tenu en 2012 à l'Université Paul Valéry, Montpellier), Paris, 2016, pp. 19 – 130.

³⁵ Զաքարեան Լ., Արուեստը Հայաստանում XIII – XV դարերում, Սուրբ Հայաստան, Երեւան, 2007, էջ 372-373; Գուրնով Լ., Հայ ձեռագրային զարդանկարչութիւն, Երեւան, 1978, (պատկերագիր):

³⁶ Բալտրուշայտիս Յ., Ուսումնասիրութիւններ Վրաց եւ Հայ միջնադարեան արուեստի, Երեւան, 2003, էջ 79-113, (տե՛ս նաեւ Յակոբեան Զ., Միքայէլեան Լ., Առասպելական կենդանիները հայկական միջնադարեան արուեստում եւ հայ-պարսկական պատկերագրական առնչութիւններ, The Second International Armenology and Iranology Conference, Yerevan, 2011, p. 115-133.

³⁷ Հայկական եւ իսլամական արուեստում զարդագրական համակարգերի համեմատութեան համար տե՛ս Ettinghausen R., Grabar O., Jenkins - Medina M., Islamic Art and Architecture 650 – 1250, Yale University Press, 2003: p. 233, fig. 383, Gate of Divrik masque / 1228 – 1229; p. 232, fig. 380, Kayseri, the facade of mosque of Khuand Khatun / 1237- 1238; p. 271, fig. 443, Rabat, Oudaia gate, Almohab / 1195-1199. Տե՛ս նաեւ Yeomans R., The art and architecture of islamic Cairo, Garnet Publishing Limited, 2006, p. 116, Madrasa of Sultan al Salih; p. 128, North – est gate of Sultan al – Zahir Baidors mosque; p. 157, Entrance portal to the Sultan Hasan mosque / The portal of Gok medresa in Sivas.

³⁸ Նկատի են առնուած յունական դասական շրջանի, Ֆայումեան դիմանկարները, բիզանդական պատկերաբանդակի նմուշները, Սինայի սրբապատկերները: Տե՛ս Pagan and Cristian Egypt, Exhibitid at the Brooklin Museum by the Departament of Ancient Art, Janyuary 23- March 9, 1941, ill 2, 4, 28, 29.

տարածությունն էլ ըստ Մ. Հասրաթեանի, նախորդում է Նորավանքի օրինակին, քանի որ կոմպոզիցիոն առումով, վերջինս աւելի պարզունակ է³⁹: Վիճարկելով այս տեսակէտը Կ. Մաթեւոսեանն իրաւացիօրէն պնդում է, որ այդ նեղ հատուածում դժուար կը լինէր տեղաւորել աւելի արտայայտիչ յօրինուածք, եւ քանդակագործը տարածքը կիրառել է առաւել արդիւնաւէտ⁴⁰ (Նկ. 9): Հարկ է նշել նաեւ, որ երկու բարձրաքանդակներն էլ շունեն մշակուած պատկերագրական սկզբունք, բայց ըստ էութեան բխում են միեւնոյն երկրորդականոն սկզբնաղբիւրից եւ ունեն պատմողական բնոյթ: Իսկ ոճական զուգահեռների տեսանկիւնից՝ Սպիտակաւոր եկեղեցում տեղ գտած բարձրաքանդակն իր կատարման ձեւով եւ կերպակերտմամբ առաւել հարգատ է Բուրթելաշէն Սբ. Աստուածածին (1339 թ.) եկեղեցու արեւմտեան ճակատի վերին շրջամուտքում քանդակուած Քրիստոսի կերպարին: Պատկերների փոխ-կապակցուած շարքը կարելի է լրացնել Մոմիկի կերտած խաչքարերի յարդարանքում առկայ դիմաքանդակներով, որոնք եւս կատարման վարպետութեամբ ընդհանրանում են Սպիտակաւոր եկեղեցու «Հինաւուրցն Աստծոյ» կերպարի հետ:

Ուսումնասիրելով Նորավանքի գաւթում ստեղծուած յօրինուածքի ամբողջական կերպակառոյցը եւ ոճական առանձնայատկութիւնները, կարելի է զգալ արեւմտեան շունչը⁴¹: Այս բարձրաքանդակի պարագայում ակնյայտ ընդհանրութիւններ են նկատուում ողմանական արուեստի հետ: Մասնաւորապէս XI - XII դարերի որոշ ողմանական տաճարների ճակատագրերի յարդարանքում կարելի է տեսնել ձեւի նոյնօրինակ դրսեւորումներ: Թերեւս դրանցից ամենա-ակնառուն, կերպարների կլորաւուն եւ ուռուցիկ ուրուագծումն է, որի միջոցով վերջիններս օժտուում են տպաւորիչ ծաւալներով: «Հինաւուրցն Աստծոյ» պատկերաքանդակի հետ ուշագրաւ համեմատական օրինակներ են միջնադարեան Ֆրանսիայում Վեյլէի Սբ. Մադլեն տաճարի հանդիսաւոր մուտքը պսակող, «Հոգեգալստեան» (Pentecoste) տեսարանը ներկայացնող բարձրաքանդակը (1130 թ.): Մէկ այլ, պատկերագրական առումով առաւել մօտ օրինակ է Մուսսաքի Սբ. Պետրոսի տաճարի մուտքը զարդարող մեծածաւալ բարձրաքանդակը, որն արծարծում է «Ահեղ Դատաստանի» (Apocalipsis) թեման (XII դար) (Նկ. 10, 11): Այս շարքը կարելի է լրացնել նաեւ Կոնկի տաճարի բարձրաքանդակներով (XII դար), որտեղ «Վերջին Դատաստանի» թեման շարունակում է իշխող մնալ: Յաւելենք նաեւ միջնադարեան Ֆրանսիայում կառուցուած Դիժոնի Սուրբ Դազար եկեղեցու շրջամուտքը պսակող թեմատիկ բարձրաքանդակները (XII դար), որտեղ կրկին ներկայացուած է մեղաւորների եւ անմեղների դատաստանի պահը: Առհասարակ արտաբերուած ելուստներով (բառլիեֆ) կոմպոզիցիայի պարագայում լուսաստուերն էապէս ցայտուն է դարձնում քանդակների արտայայտչականութիւնը եւ օրուայ տարբեր ժամերին բարաւորները նոր լոյսի ներքոյ են ցուցադրում դիտողին: Նորավանքի «Հայր Աստծոյ» հանդերձի ոլորածաւքերը կարծես փողփողում են, թւում է՝ ողջ յօրինուածքը համակուած է ներքին անկասելի շարժմամբ: Պատկերագրութեան մաս կազմող «Խաչելութեան» թեման ներկայացնող դրուագը եւս կրում է արեւմտեան արուեստի արձագանքը: Որպէս կանոն՝ խաչափայտի տակ պատկերում է Ադամի գանգը, իսկ այս պարագայում, ինչպէս զարգացած միջնադարի արեւմտա-եւրոպական արուեստում, գլխի փոխարէն ներկայացուած է գետնատարած աղօթողի կերպարը (Նկ. 12)⁴²:

³⁹ Մնացականեան Ս., XIV դարի հայ քանդակագործ, հարտարապետ եւ նկարիչ Մոմիկը. Պատմա-քանդակական համալսարան, № 3, Երեւան, 1968, էջ 219-228; Հասրաթեան Մ., Հայ հարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան նորայայտ յուշարձաններ Նորավանքում, Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, № 8, Երեւան, 1984, 57- 58:

⁴⁰ Մաթեւոսեան Կ., Նորավանքի վիմագրերը եւ յիշատակարանները, Երեւան, 2017, էջ 61- 62, նկ. 24:

⁴¹ Ղազարեան Վ., Յակոբեան Հ., Հայ միջնադարեան կերպարունակի պատմութիւն, Երեւան, 2012, էջ 155:

⁴² Guido da Siena, «The Crucifixion», (Italian), 1250 - 1300 (Sturgis R., Manual Jr. of the Jarves Collection

Համադրելով փաստերը, կարծում ենք, որ Սպիտակաւոր եկեղեցում կերտուած «Հինաւորցն Աստուծոյ» փոքրածաւալ քանդակը նախորդել է Նորավանքի գաւթի բարաւորին: Հետեւապէս՝ ժամանակագրական առումով այն պէտք է թուագրել ոչ վաղ, քան XIV դարի առաջին քառորդը:

Այսպիսով՝ կարող ենք նշել, որ Նորավանքի «Հինաւորցն Աստուծոյ» բարձրաքանդակը իւրաքանչիւր է ոչ միայն բովանդակային յատկանիշներով, այլ նաեւ գեղարվեստական եւ ոճական առանձնայատկութիւններով: Այն իր յղացմամբ բացառիկ եւ կոթողային ստեղծագործութիւն է, որը խորհրդանշում է միջնադարի մարդու հաւատի ապրումը առ Կենդանի Աստուծոյ:

Յաւելում

«... Հինաւորցն նստէր. հանդերձ նորա սպիտակ իբրեւ զձիւն, և հետ գլխոյ նորա՝ իբրեւ զասր սուրբ...^[1] // աթո՛ռ նորա իբրեւ զբո՛ց հրոյ, անի՛ւք նորա իբրեւ զհուր բորբոքեալ. գետ հրոյ յորդեալ ելանէր առաջի նորա...^[2] // հազարք հազարաց պաշտէին զնա, եւ բիւրք բիւրոց կային առաջի նորա...^[3] // առեան նստաւ ...^[4] // Տեսանէի ի տեսլեան գիշերոյ՝ եւ ահա ընդ ամպս երկնից իբրեւ որդի մարդոյ գայր [աւէ]^[5] եւ հասանէր մինչեւ ի Հինաւորցն եւ մատուցավ առաջի [նորա]...^[6]»

[Դանիէլ Է : 9-14]

[1] [Վ. Արեւելցի] «Սպիտակաւքն ի հանդերձս եւ ի հեր գլխոյն իբրեւ ալեաւք լուսափայլեալ Հինաւորց, որ է անսկիզբն Հայր, որ հնացուցանէ զաւուրս եւ զժամանակս: Հինաւորցն՝ Արարիչն արարչութեան աւուրցն, եւս եւ երեք աւրն, որ անարեգակն, հինաւորք կոչին, իբր լուսոյ արարիչն՝ լոյս. եւ նստի հինաւորց Հայր, զի տեսցի յաջակողման դասուցն եւ աւրնեսցէ զնոսա՝ յասելն Որդւոյն. «Եկայք, աւրհնեալք [Հաւր իմոյ] (Յոհ. Ե 27)»»:

[3. Ծործորեցի] «Հանդերձ զանմատչելի լոյսն ասէ, ըստ այնմ, թէ՛ «Բնակեալ է ի լոյս անմատոյց» (Ա Տիմ. 2 16): Իսկ հերն սուրբ զխորհուրդն Աստուծոյ ասէ զպէս-պէս եւ զանազան, որ անդանոր բանի, այս է՝ ստեղծումն աշխարհի եւ մարդոյն, եւ գլորումն նմին, եւ գալ բան եւ մահն նորին, եւ այլն ամենայն, որ ծածակեալ է այժմ, յայնժամ յայտնի, զորսն հերս կոչէ սուրբ: Եւ դարձեալ հանդերձ սպիտակ եւ գային ի վշտաց եւ իբրեւ զաղաւնիս ձագախառն երամովին առ նա ընթանան, ըստ այնմ. «Կենդանի եմ ես, ասէ Տէր» (Թիւք. ԺԴ 16). Թէ՛ զձեզ զամենեսեան իբրեւ զհանդերձ զգեցայց, եւ հեր գլխոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի նորա իբրեւ զասր սուրբ: Այս է բարբառ առաքելոցն եւ մարգարէիցն, որք հերք եղեն Քրիստոսի պայծառ ցուցանի քարոզութիւն նոցա եւ առանց աղանդոց, այլ եւ ողջակիզելի եւ մաքուր»:

[2] [Վ. Արեւելցի] «Իսկ հրով կազմեալ աթոռն եւ անիւք կառացն հրեղինաց, որովք իջանէ յերկնից, եւ գետ հրեղէնն. քանզի հուր դատելոց է զամենայն երկիր, որպէս եւ երբեմն՝ ջրով»:

[3] [3. Ծործորեցի] «Զանթուկան լուսեղինացն դասն Ռ(1000) աւք եւ բիւրաւք ծայրագոյն թուով նշանակէ սպասաւոր պաշտոնեայք, որք չունին պարապ հանգստեան՝ անմարմին գոլով: Կամ թէ զմարմնով յարուցեալն ասէ ի դատաստան կամ ի հանգիստ, որպէս հանգուցիչն գիտէ»:

[4] [Վ. Արեւելցի] «... ահագին, յորում արդարք հազիւ կեան»:

of Earli Italian Pictures, New Haven Conn, Yale University Press, 1862, pp. 24 – 25. no. 11) // Paolo Veneziano, «The Crucifixion», (Italian), 1333 – 1358 (Laclotte M., Esther M., Peinture italienne: Musée du Petit Palais, Avignon, Paris, 2005, p. 172, repro. 246) // London. Brit. Lib., Ms. Yates Thompson 13. Fol. 122 v., XIV st.

[Թ. Մեծոփեցի] «Նոյնպէս եւ ԲԺ ան առաքելոցն, որ ինքն խոստացաւ առաքել. «Նստջիք յԲԺն աթոռ դատել զազգն Իսրայէլի» (Ղուկ. ԻԲ 30) որք աղէտացան եւ հալածեցան վասն արդարութեան: Հին Աւուրցն նստաւ, որ է անսկիզբն Հայր, որ հնացուցանէ զաւուրս եւ ժամանակս: Դարձեալ հին աւուրցն Արարաիչ է, այսինքն՝ Զ աւուր արարչութեանցն: Դարձեալ Գ աւուրն, որ յոյսն լուսաւորէր զամենայն: Եւ ապա յետոյ արեգակն կազմեցաւ, լուսին և աստեղք: Զի ասէ սուրբ վարդապետն Եղիշէ, ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ, ոչ մանկանայ, զի ոչ ծերանայ, ոչ փոփոխի, զի անյեղեղուկ է բնութիւն Աստուծոյ, զի ասէ. Ես նոյն եմ մինչեւ յաւիտեանն, եւ թէ՛ «Դու նոյն ինքն ես, եւ [աթոռ քո ազգէ մինչեւ ազգ]» (Ողբ Ե. 19): Նստցի հին աւուրցն, զի տեսանի յաշակողմեանն դասուց, եւ արհնեսցէ զնոսա՝ յասելն Որդոյ. «Եկայք արհնեալք Հաւր իմոյ ժառանգել զպատրաստեալ ձեզ արքայութիւնն» (Մատթ. ԻԵ : 34): Իսկ հրով կազմել աթոռոյն եւ անիւք կառացն հրեղինաց, եւ գետք հրեղէն, քանզի ի հուր դատելոց է զամենայն երկիր, որպէս երբեմն ջրով»:

[5] [Յ. Ծործորեցի] «Ոչ եթե յառաջ նստի Հայր եւ ապա Որդի գայ, այլ ամենեքեանս ի միում նուգի լինին, բայց բանս զամենայն կամի մատնել՝ ի հարկանէ այսպես ձեւանայ: Գայ, ասէ, յանկարծ որպէս փայլակն Որդի մարդոյ «նովի կամովս ըստ իւրում հրամանի չնաշխարհիկ եւ անպատմելի փառաւրն Հաւր, զի տեսցի դատելոց»: Իսկ ամպաւք կամ որպէս ամպով վերացավ, ամպով գայ, որպէս ասացին հրեշտակքն: Կամ ամպ զմարմին նշանակէ, զցաւաւոր բանն յինքեան ունենալով կամ՝ հրեշտակական բազմութեամբ իբր զամպ խիտ եւ կուռք զարաւք կամ Հոգւով Սրբով...»:

[6] [Վ. Արեւելցի] «Յայտ է՝ սուրբ Եկեղեցի, զոր մատուցանէ Միածինն՝ ասելով. «Ահա ես եւ [մանկուք իմ]» (Եբր. Բ : 13)»:

Աղբիւրը՝ Վարդան Արեւելցի, Յովհաննէս Ծործորեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Մեկնութիւն Մարգարէութեանն Դանիէլի, Աշխատասիրութեամբ՝ Քեօսեյեան Յ., Արաքեան Մ., Ներսիսեան Գ., Էջմիածին, 2007, 360 էջ:

Նկարների Ցանկ

Նկ. 1. «Antiquus dierum - «Ο Παλαιός τῶν ἡμερῶν», Սինայի Սր. Կատարինէ վանք, Եգիպտոս (VII դար)

Նկ. 2. «Antiquus dierum - «Ο Παλαιός τῶν ἡμερῶν», Աւետարան, Բիզանդիա, Փարիզի գրադարան (XII դար) // (Paris. Bib. Nat. de France, Ms. Grec 64)

Նկ. 3. «Անեղ Դատաստան», Սիրսի Ապոկալիպսիսը, Բրիտանական թանգարան (XI դար) // (Br. Lib., Ms. 1169, Fol. 240)

Նկ. 4. «Անեղ Դատաստան», Աւետարան, Փարիզի գրադարան (XI դար) // (Paris. Bib. Nat. de France, Ms. Fr. 74)

Նկ. 5. «Յորի եւ Աստուծոյ զրոյցը», Աստուածաշունչ մատեան, Վատոպեղիայի մենաստան, (Աթոս, Յունաստան) (XII դար) // (Vatop. Ms. 590)

Նկ. 7. «Եզեկիլի տեսիլը», Երզնկայի Աւետարան, Երուսաղեմ, Մերքո Յակոբեանց վանք (1269 թ.) // (Հմր. 1925 ձեռ.)

Նկ. 6. «Արարում» տեսարաններ «Ծննդոց» զրֆից, Պալերմոյի Պալատինեան մատուռի խճանկար (Սիցիլիա, Իտալիա) (XII դար)

Նկ. 8. «Հայր Աստծոյ» պատկերը Նորավանքում, Վայոց ձոր (XIII-XIV դար)

Նկ. 9. Արենիի Սբ. Աստուածածին եկեղեցու գմբեթի ներսում առկա քանդակը եւ Նորավանքի «Հայր Աստծոյ» բարձրաքանդակի համեմատական ընդհանրությունները (XIII- XIV դդ.) (լս.՝ Կ. Մաթեոսեանի)

Նկ. 10. «Հոգեգալուստ», Վեզլի Սբ. Մաղեն տանաւ, Ֆրանսիա (1130 թ.)

Նկ. 11. «Ապոկալիպսիս», Սբ. Պետրոս տանաւի գլխաւոր պորտալ, Մուսսաֆ, Ֆրանսիա (XII դար)

Նկ. 12. «Խաչելութեան» դրուագ, «Հայր Աստծոյ» պատկերը Նորավանքում, Վայոց ձոր (XIII-XIV դար)

ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարան, Փ. Թէր-լէմէզեանի անուան գեղարուեստի պետական գոլէճ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԵԾ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՆՑՈՒԴԱՐՁԸ ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Լեռ Կամսարը ապրել է պատմական յեղաբեկումներով լի ժամանակաշրջանում, երբ աշխարհի քաղաքական քարտեզն անդադար վերածեւում էր, փոխում էին իշխողներն ու իշխողները:

Ահա այս խառնակ օրերում ապրող, սուր դիտողականութիւն ունեցող զգայուն մտածողին չէր կարող չանհանգստացնել համաշխարհային անցուդարձը, մեծ տէրութիւնների վարած քաղաքականութիւնը եւ վերջիններիս ազդեցութիւնը փոքրերի վրայ:

Լեռ Կամսար մտածողի միտքն էլ զբաղուած էր հէնց այս հարցերով: Կեանքի բոլոր շրջաններում նա աշխրջութեամբ հետեւում էր պատմական կարեւորագոյն իրադարձութիւններից մինչեւ ներպետական մանր խնդիրներին: Նա ոչ միայն ժամանակաշրջանի տարեգիր է, այլեւ հնարամիտ վերլուծաբան, իսկական քաղաքագէտ: Խորհրդային երկրում «բանտարկուած» այս ծերուկը, որ զրկուած էր ազատ խօսքի իրաւունքից եւ «երկաթէ վարագոյրից» այն կողմ գոյութիւն ունեցող աշխարհից լուր չունէր, այնքան խորագէտ էր եւ ամենատես, որ վերլուծում, մեկնաբանում էր անգամ այնպիսի իրավիճակներ, որոնց մասին խորհրդային մամուլը հմտօրէն լռում էր:

Այս մասին յիշում է երգիծաբանի թոռնուհին՝ Վանուհի Թովմասեանը. «Առաւօտեան ժամերին նրան միշտ տեսնում էի գրասեղանի մօտ գրելիս: Երբ բերում էին առաւօտեան փոստը, անցնում էր լրագրերին: Երբեմն ինձ էր կարդալ տալիս: Վերնագրից կամ առաջին տողից արդէն հասկանում էր յօդուածի էութիւնը եւ ասում՝ անցիր առաջ: Շատ քիչ յօդուածներ կային, որ ստիպում էր մինչեւ վերջ կարդալ: Փաստօրէն, իր գրելու նիւթը նա հաւաքում էր ռադիոյից, մամուլից: Այդպիսին էր դարձել նրա շփումը աշխարհի հետ»¹:

Ազգային ճակատագրով մտահոգ Կամսարը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս են մեծ տէրութիւններն օգտագործում փոքրերին. «Փոքր ազգերը շատ կարեւոր գործօն են: Անոնք կը դիւրացնեն մեծ ազգերու գործը: Պատկերաւոր խօսելով, անոնք կլաւիշներն են դաշնամուրին, որք ինչքան շատ ըլլան, այնքան եւրոպական կոնցերտը ներդաշնակ դուրս կու գայ»²:

Մէկ այլ դէպքում («Փոքր ազգերու դերը համաշխարհային պատմութեան մէջ») փոքր պետութիւնները համեմատում են տեղափոխուող ձուերի արանքին դրուող դարմանի հետ, որպէսզի ձուերն իրար չդիպչեն եւ չկոտորուեն:

Երգիծաբանը չի խնայում իր ժողովրդին. դառը ճշմարտութիւնը՝ իբրեւ բուժող հաբ, հրամցում է ընթերցողին: Մեծ տէրութիւններն ընդամենը ճառում են փոքր ազգերի բարօրութեան մասին, իսկ միամիտ հայ ժողովուրդը արդէն կու է տուել խայծը. «... Հիմա մեր հարցն արդէն ուրիշ է, մեր դատն ալ համազգային է դարձեր,

¹ Լեռ Կամսար, Հալոցք, Երեւան, 2013, էջ 13:

² Լեռ Կամսար, Ազգային այբբենաւան, Երեւան, 1926, էջ 120:

Սերի դաշնագիրը ունենք...»³,- ասում է կեչու ծառի տակ Վրաստանի հետ զրուցող Հայաստանը:

Հենց իր ժողովրդի ճակատագրով է մտահոգ երգիծաբանը, որ անդրադառնում է աշխարհի բազմաթիւ փոքր պետութիւններին, նրանց ճակատագրի մէջ փնտրում է իր ժողովրդի գլխին կախուած վտանգները:

Համաշխարհային անցուդարձը ներկայացնելիս Լեո Կամսարը շատ յաճախ է կիրառում անձնաւորման գեղարուեստական արտայայտչամիջոցը: Այս ոճական հնարանքը մարդու հնագոյն մտածողութեան դրսեւորումներից է, որն առաւելապէս տարածուած է բանահիւսութեան մէջ: Գրականութեան մէջ այն լայնօրէն կիրառուում է նաեւ երգիծական ստեղծագործութիւններում:

Այս հնարանքին դիմելով՝ Կամսարը յաճախ միախառնում է կենցաղային եւ քաղաքական երգիծանքները: Երբ համեմատում ենք Ֆելիետոնները եւ օրագրային արձակը, նկատում ենք, որ անձնաւորումն աւելի շատ կիրառուում է առաջիններում: Սա ունի իր օբյեկտիվ պատճառները: Նախ բնական է, որ օրագրերի համեմատութեամբ Ֆելիետոններում գեղարուեստական պատկերաւորման միջոցները յատուկ նպատակադրուած կիրառութիւն ունեն, այնինչ օրագրերն ի սկզբանէ չեն գրուում ընթերցող լայն հասարակութեան համար, եւ սրանցում տեղ գտած պատկերաւորման միջոցները զուտ գրողի գեղարուեստական մտածողութեան արդիւնք են: Եւ յետոյ, մշտապէս տպագրուելու դժուարութիւններ ունեցող գրողը, դիմելով այս ոճական հնարանքին, ընթերցողին շեղում է բուն ասելիքից՝ այն քողարկելով կենցաղային թեթեւ յումորի շղարշով:

Հագուադէպ, բայց երբեմն կիրառուում է նաեւ հակառակ հնարանքը, երբ միջանձնային յարաբերութիւնները պատկերելիս եւ վերլուծելիս երգիծաբանը դիմում է քաղաքականութեան օգնութեանը: Օրինակ՝ «Ձինուած խաղաղութիւն» Ֆելիետոնի հերոս Ալեքսանը իր տանտիրուհու կռուազանութիւնը նկարագրելիս համեմատում է. «Պետութիւններ կը ճանչնամ, որք իրենց կեանքին մէջ պատերազմ չեն տեսած, սակայն վայրկեան մըն իսկ չեն դադրած զինուելէ»⁴:

Լեո Կամսարի Ֆելիետոնների էջերում պետութիւնները նարդի են խաղում, զրուցում են իրար հետ, նեղանում, սիրահարում, ամուսնանում ու ամուսնալուծում: Խօսքի, դրութեան եւ գործողութեան կոմիքմների վառ օրինակներով գրողն իր քննադատական սլաքներն ուղղում է աշխարհով մէկ: Թեթեւ յումորը վերաճում է սատիրայի՝ արտաքուստ՝ ծիծաղելի, բայց ներքնապէս՝ ողբերգական:

20-րդ դարի սկզբին արեւմտեան քաղաքակրթութեան հումանիստական արժէքները սասանուել էին, եւ դա պայմանաւորուած էր որոշ երկրների տնտեսական մեծ թռիչքով: Ձեւաւորուել էր անհանգուրժողականութեան մթնոլորտ, ինդուստրիալ քաղաքակրթութիւնը կրող ազգերը ձգտում էին նուաճել եւ իւրացնել Աֆրիկայի, Ասիայի եւ Ամերիկայի այն հողերը, որոնցում ապրող ազգերն ի զօրու չէին արագ զարգացման: Աշխարհի տարածքային վերաբաժանման համար պայքարում երբեմն տեղի էին ունենում իմպերիալիստական պատերազմներ: Հեռաւոր Արեւելքում բախում էին ոչ միայն Ճապոնիայի եւ Ռուսաստանի, այլեւ Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Գերմանիայի շահերը:

«Ի՞նչ է իմպերիալիզմը» հարցին Կամսարն այսպէս է պատասխանում. «Երբ զբոսավայրին մէջ նստարանի մը վրայ նստած ես ու խումբ մը կու գայ, «ներողութիւն»

³ Նոյն տեղում, էջ 139:

⁴ Լեո Կամսար, Գրաքառ մարդիկ, Երեւան, 1959, էջ 147:

ըսելով քեզի նստարանին ծայրը կը հրէ ու տեղդ կը նստի, ատիկա ահաւասիկ իմ պերիալիզմ է»⁵:

Իմպերիալիստական հակասութեան բնորոշ օրինակ է Մարոկկոյի համար պայքարը, որը յայտնի է «Մարոկկոյի ճգնաժամ» անունով (1905-1911 թթ.): Կամսարի պատկերաւոր ձեւակերպմամբ՝ Մարոկկոն ոսկոր է՝ խրուած Իսպանիայի կոկորդուս, եւ ահա ինչքան ժամանակ է՝ Իսպանիան, ոսկորը թաթերի մէջ առած, փորձում է ջարդել, բայց չի ստացւում: «Մարոկկոյի ճգնաժամն» այնքան էր խորացել, որ ամէն բոլոր կարող էր վերաճել համաերոպական պատերազմի: Դա անշուշտ նկատել էր նաեւ երգիծաբանը. «Այս տարօրինակ պատերազմը կը դիտեն Անգլիան ու Ֆրանսան՝ պէխերուն տակ ժպիտ մը թաքցուցած: Ինձի կը թուի, թէ կը սպասեն, որ Սպանիան ձանձրացած ձգէ ոսկորը, ու իրենք վրայ վազեն»⁶:

Աշխարհի տէրերը միշտ ժպիտով են նստում բանակցութիւնների սեղանին, ի ցոյց են դնում իրենց կեղծ բարեպաշտութիւնը, զինաթափուելու կոչեր անում, բայց իրենք էին զինում փոքրերին եւ իրար վրայ ուղարկում: «Երբ մեծ պետութիւն մը պատրաստ է կռուի, պզտիկ դանակ մը կը սրէ, կու տայ այդ մանր տէրութիւններէն մէկուն ձեռքը, քանի մը հայհոյանք ալ կը դնէ բերանն ու կը ղրկէ որոշուած մեծ պետութեանը «սաթաշմիշ» ըլլալու: Մեծ պետութիւնը դուրս կ'ելնէ ապտակելու, երբ հանդէս կու գայ պզտիկին տէրը, թէ՛ չե՞ս ամշնար, խելքդ կը դնես անոր խելքին... քո երկրի այսինչ մասն ինձի տուր: Ու կը սկսի կռիւը»⁷:

Կամսարի մատնանշած հէնց այս սկզբունքը գործեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնաւորման ժամանակ: Սերբ ազգայնականն ու Աւստրո-Յունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդը ամենեւին էլ պատմութեան թատերաբեմի գխաւոր հերոսներ չէին: Սկսուած Համաշխարհային պատերազմը, անշուշտ, ինդուստրիալ քաղաքակրթութեան համընդհանուր ճգնաժամի արդիւնք էր:

Լեռ Կամսարին բուն պատերազմը կարծես թէ չի հետաքրքրել: Առաջին Համաշխարհային պատերազմի բուն ընթացքի, ռազմական գործողութիւնների մասին դիտարկումներ նա գրեթէ չունի: Կամսարին հետաքրքրել են արդիւնքները, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի ազգային գոյութեան խնդիրը: Նա հետեւում է աշխարհի վերաբաժանմանը:

Սան-Ստեֆանոյի, Պերլինի վեհաժողովներից արդէն հիասթափուած հայ ժողովուրդը կարծես թէ սկսել էր աւելի սթափ նայել իրականութեանը: Արեւմտեան հատուածն արդէն բռնել էր սեփական ուժերով իր գոյութիւնը պահպանելու գործընթացը, որը, սակայն, չարդարացուեց, քանի որ խնդիրը մտածողութեան մէջ էր: Կամսարը դառը յումորով շեշտում է մեր՝ ուրիշներից մշտապէս օգնութիւն խնդրելու պարսաւելի բնաւորութիւնը. «1914 թուին Ռուսն ըսաւ, թէ հայուն ինքնավարութիւն կու տամ: Այս խօսքերուն վրայ վեց ժամ շանցած՝ Փեթերսպուրկ հասան հայուն խնամխօսներն, ըսելով, թէ՛ կը սիրեմ քեզի: Սակայն երբ հայուն յայտնի եղաւ, թէ անիկա Հայաստանը կ'ուզէ առանց հայու, ատեց զայն ու գնաց Անգլիոյ առաջ ծունկ չոքելու, իսկ երբ Անգլիան Ղարապաղն ու Լոռին իրեն շտուաւ, ատեց զայն եւ գնաց իր խոցուած սիրտն Ամերիկային բանալու: Ամերիկան խղճաց Հայաստանին, կաթ եւ յոյս տուաւ, եւ ատով ալ կ'ապրի ան մինչեւ օրս»⁸:

⁵ Լեռ Կամսար, Վրիպած արցունքներ, Երեւան, 1934, էջ 89:

⁶ Լեռ Կամսար, Խաղի ու խայտառակ աշխարհ, Երեւան, 2008, էջ 234:

⁷ Լեռ Կամսար, Վրիպած արցունքներ, էջ 90:

⁸ Լեռ Կամսար, Ազգային այբբենաւան, Երեւան, 1926, էջ 86:

Մէկ այլ տեղ էլ Կամսարը այս յոյսը համեմատում է ճանճի հետ, որը նստում է զանազան քրիստոնեայ պետութիւնների «կոնակին»:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի արդիւնքներից Թուրքիան, որ երգիծաբանի բնորոշմամբ «Գերմանիոյ կառապանն» էր ընդամենը, օգուտներ քաղեց, քանի որ «Գերմանիան պարտուած Ռուսաստանը բերանը ձգած, որպէս համեղ պատառ կը ծամէր, իսկ Թուրքիան աչքերը Գերմանիոյ բերնին տնկած՝ անոր նետելիք ոսկորին կը սպասէր՝ վրան վազելու համար»⁹:

Կամսարը ճանճերի հետ է համեմատում նաեւ առհասարակ մանր պետութիւններին, որոնք եւս մեծերի «կոնակին» յոյս էին փնտռում: Այսպիսին է Վերսալի պայմանագրին սպասող փոքր պետութիւնների պատկերաւոր նկարագրութիւնը. «Պալատին չորս դին, պատերուն տակ ճանճերու պէս (ընդգծումը մերն է՝ Ռ. Ի.) լեցուած կը բզզային աշխարհիս չորս կողմէն եկած «մանր ազգեր» - Սերպիա, Պուլկարիա, Լեհաստան, Սլովակիա, Արապիա, Պելճիքա, Ֆինլանտա, Ատրպէյճան, Վրաստան, Դաղիստան, Թուրքեստան, Լազիստան, Անդալուսիա եւ այսպէս անվերջ: Ասոնցմէ զատ կային այնպիսի մանր ազգեր ալ, որոնց վարտիքի կոճակները եթէ չարձակես, անկարելի է, որ արտաքնոց կարողանան երթալ»¹⁰:

Կամսարը չի հաւատում ոչ մի վեհաժողովի ու միջնորդութեան: Նրա նիհիլիստական հայեացքները հնարաւորութիւն են տալիս իրականութեանն օբյեկտիվ գնահատականներ տալ: Նա ժխտում է անգամ ՄԱԿ-ի եւ Ազգերի լիգայի գործունէութիւնը: Օրինակ՝ Ազգերի լիգան համեմատում է «կոմպրեսի» հետ, որը դրուել է դիւանագիտական վերքի վրայ՝ այն յաւիտեանս չլուծելու համար, կամ համեմատում է ծանրութեան հետ, որ դնում են դիւանագիտական թղթերի վրայ, որ քամին չտանի:

ԽՍՀՄ-ի կազմաւորումով կրկին խախտուեց աշխարհա-քաղաքական իրադրութիւնը: Առաջ քաշուեց Համաշխարհային Խորհրդային Հանրապետութիւնների Միութիւն ստեղծելու ծրագիրը, որն անշուշտ ուսողաբար էր: ԽՍՀՄ-ը չընդունուեց աշխարհի կողմից: Ստեղծուեց քաղաքական բարդ եւ խառն իրադրութիւն:

Կամսարի սրատես աչքից չէին վրիպում պետութիւնների մաներումները: Իտալիայի վարած քաղաքականութեան մասին Կամսարը գրում է. «Փոքրիկ տղաս օրն ի բուն կը ճռուողէ, բայց բոպէ մը, որ ձայնը կտրեց, մայրը, գիտնալով պատճառը, քովը կը շտապէ. «Աշտիկ, ա՛յ կ'ընես» ըսելով:

Իտալիան, որ ժամանակ մը Մուսոլինիոյ բերնով կը ճռուողէր Անգլիոյ եւ Ֆրանսիոյ հետ, սա չորս ամիս է ձայնը կտրեց է: Անպատճառ «այ» կ'ընէ:

Թերթերը կ'ըսեն, թէ մութին մէջ Խորհրդային Ռուսաստանին դուռները կը փրնտրէ»¹¹:

Շատ դիպուկ է երգիծաբանի համեմատութիւնը: Համաշխարհային պատերազմից յետոյ «այ ընող» պետութիւնները քիչ չէին: «Այ ընողներից» էին նաեւ Ֆրանսիան եւ յատկապէս Անգլիան:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի պատճառած վիթխարի աւերածութիւնների, մարդկային կորուստների, տնտեսական ծանր վիճակի պայմաններում որոշ երկրներում՝ մասնաւորապէս Իտալիայում եւ Գերմանիայում, ծայր առաւ դժգոհութեան ալիք, որը վերածուեց ֆաշիզմի: Եւրոպայում յայտնուած նոր ագրեսորը՝ Գեր-

⁹ Լեւ Կամսար, Ազգային այբբենաւան, Երևան, 1926, էջ 13:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 100:

¹¹ Լեւ Կամսար, Մահապոստ օրագիր, Երևան, 2008, էջ 228:

մանիան, յայտնուեց Անգլիայի ուշադրութեան կենտրոնում. «Անգլիան ալ առերես, ձեւի համար, Ֆրանսիոյ վախէն, պառկեր է Գերմանիոյ վրայ ու կը փսփսայ ականջն ի վար. «Մի ճգմուիր, ես քո կողմն եմ»»¹²:

Այս նոյն հարցի մասին օրագրերում Կամսարն աւելի բացախօս է. «Անգլիա, որ մինչեւ օրս Գերմանիոյ գետին էր փռել ու վրան չոքեր, այսօր վեր կը հանէ, զգեստները կը թոթուէ ու հետը Լոզանի կոնֆերանսին կը տանէ: Անգլիա կ'ուզէ հաշտեցնել Գերմանիոյ Լեհաստանին հետ ու Ռուսիոյ վրայ քշել տալ»¹³:

Առհասարակ շատ են հանդիպում միեւնոյն երեւոյթի մասին օրագրերում եւ ֆելիետոններում արուած նոյնատիպ, յաճախ բառացի դիտարկումները: Նշանակում է, որ թեման եփուել, հասունացել է գրողի մօտ, անընդհատ զբաղեցրել միտքը եւ նոր եզրակացութիւնների հնարաւորութիւն ընձեռել: Կրկնութիւններին՝ որպէս Կամսարի ստեղծագործութեան հիմնական թերութեան, անդրադարձել է Վ. Սահակեանը: Սակայն, Երգիծաբանի թոռնուհի Վանուհի Թովմասեանը, նմանատիպ կրկնութիւնների առկայութիւնը մեկնաբանում է հեղինակի՝ ձեռագրերը կորցնելու մշտական վախով:

1930-ականների արիւնոտ իրականութիւնը մի պահ մոռանալ է տալիս մեծ աշխարհի անցուղարձը: Այս շրջանում գրելու իրաւունքից ու հնարաւորութիւնից զրկւած երգիծաբանն առաւելապէս հայեացքն ուղղում էր դէպի ներս, փորձում էր հասկանալ իրագործուող նոր ցեղասպանութեան պատճառները, խոյս տալ, ինչպէս խոյս էր տուել առաջին անգամ: Այս օրերին նրա առջեւ նաեւ սեփական ինքնութիւնն ու ազնութիւնը պահելու շատ դժուարին մի խնդիր էր դրուած: Ինչպէ՞ս հաւատարիմ մնալ էութեանդ եւ միաժամանակ չյայտնուել խորհրդային այդ մեծ գազանի ատամների տակ:

Այս առումով շատ հետաքրքիր են Լեւ Կամսարի հարցաքննութիւնների արձանագրութիւնները: Նա անընդհատ խուսափողական պատասխաններ է տուել, փորձել է իրենից հեռու վանել բոլոր ծանօթներին, չի տուել անուններ կամ հերքել է նշուած անձանց հետ իր ունեցած կապերը:

Կամսարի մարդկային բարձր արժանիքների մասին է վկայում մանկութեան ընկերոջ՝ Վարազդատ Տերոյեանի հետ կապուած հետեւեալ միջադէպը. Տերոյեանը ֆիզիքական ճնշման տակ յայտարարել էր, թէ Արամ Թովմաղեանը «խսկական քաղաքական հայեացքներ չունի, նա քաղաքական պոռնիկ է», այնինչ Կամսարը, այս մասին իմանալով, ոչ մի աւելորդ բառ չի ասում Տերոյեանի մասին¹⁴:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից յետոյ կրկին աշխարհի վերաբաժանում տեղի ունեցաւ, եւ բնական է, որ Կամսարի հայեացքի տակ սկսում են յայտնուել պետութիւններ, որոնք առաջ պակաս կարեւոր էին:

Նախորդ գործերում, օրինակ, Չինաստանին կամ Ճապոնիային անդրադարձներն այդքան էլ շատ չէին, իսկ «Չապրած օրեր» օրագրում եւ յաջորդ գործերում առաւել յաճախ են հանդիպում այս երկրներին տրուած գնահատականները: Սա միանգամայն օրինաչափ է եւ պայմանաւորուած է այս տէրութիւնների՝ միջազգային ասպարէզում զբաղեցրած դիրքի փոփոխութեամբ:

Պատերազմի աւարտից յետոյ հակահիտլերեան կռաւիցիայի մէջ մտնող դաշնակիցների ուղիները բաժանուեցին: ԽՍՀՄ-ը եւ նրա արեւմտեան դաշնակիցները ոչ

¹² Լեւ Կամսար, Խաղճ ու խայտառակ աշխարհ, Երեւան, 2008, էջ 228:

¹³ Լեւ Կամսար, Մահապաւոր օրագիր, Երեւան, 2008, էջ 60:

¹⁴ Տե՛ս Լեւ Կամսար, Բանախ օրագիրը, Երեւան, 2010, էջ 67-110:

միայն հեռացան միմեանցից, այլև յայտնուեցին հակադիր ռազմա-քաղաքական ճամբարներում: Նրանք սկսեցին հետապնդել տարբեր քաղաքական նպատակներ: Հաստատուեց ուժերի նոր փոխյարաբերություն: Գերմանիան, Իտալիան եւ Ճապոնիան կորցրին իրենց ռազմա-քաղաքական ազդեցությունը, խիստ տկարացաւ Ֆրանսիան, թուլացան նաեւ Անգլիայի դիրքերը, որոնք այդպէս էլ չվերականգնուեցին: Անվիճելի առաջատար ուժ դարձավ ԱՄՆ-ը: Իր դիրքերը ուժեղացրեց նաեւ Խորհրդային Միությունը, եւ աստիճանաբար սկսեց ձեւաւորուել սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգը:

Կամսարը սոցիալիստական պետութիւններին նմանեցնում էր թոքախտաւորի, որն իր հիւանդութեան բացիւններն է տարածում աշխարհով մէկ: Նա ճանաչում էր սոցիալիզմի դրական կողմերը եւս, բայց նաեւ շատ լաւ գիտակցում էր, որ դրա համար նախ եւ առաջ պէտք է վերափոխել իրեն՝ մարդուն:

Կոմունիստական բացիւնների բոյնը, բնականաբար, Ռուսաստանն է. «Դը Գոլը թեքել է Ֆրանսիան այնպէս, որ ջուրը, աւելի ճիշդ կեղտաջուրը, այսինքն՝ կոմունիզմը, մի կողմ հաւաքուի, ապա լուացքի դոլը լցնի այդ «ջուրը», տանի յատուկ այդ նպատակի համար շինուած այն խոշոր լիճը թափի, որ կոչոււմ է Ռուսաստան»¹⁵:

«Կոմունիզմը բորոտ դարձրեց ողջ աշխարհը»¹⁶, - եզրակացնում է գրողը:

Պայքարը յետպատերազմեան տարիներին հիմնականում ընթանում էր ԱՄՆ-ի եւ ԽՍՀՄ-ի եւ նրանց կողմից ղեկավարուող խմբաւորումների միջեւ: Նրանք միմեանց մեղադրում էին համաշխարհային տիրապետութիւն հաստատելու ձգտման մէջ: Խորհրդային Միութիւնը մեղադրում էր ԱՄՆ-ին, որ նա ձգտում է աշխարհում հաստատել իր իմպերիալիստական տիրապետութիւնը եւ թելադրել նրան իր կամքը: Այդ հանգամանքի հետ ԽՍՀՄ-ը չէր կարող հաշտուել: Իսկ ԱՄՆ-ը գտնում էր, որ Խորհրդային Միութեան նպատակն է կոմունիստական տիրապետութեան հաստատումը ամբողջ աշխարհում:

Ասուածի լաւագոյն դրսեւորումներից է ԽՍՀՄ-ի եւ Եգիպտոսի յարաբերութիւնների պատկերը: Այս մասին Կամսարը բազմաթիւ արժէքաւոր գիտարկումներ է անում: Նա Եգիպտոսը համարում է Ռուսաստանի բնակալը արաբական աշխարհում: Ընդ որում՝ Եգիպտոսին իր ճանկը գցելու համար «...Ռուսաստանը Սուեզը Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ձեռքից առաւ, Եգիպտոսին տուեց...», իսկ Եգիպտոսն էլ հեշտութեամբ խաղալիք դարձաւ Ռուսաստանի ձեռքին. «Սովետական կառավարութիւնը մի երկար փայտ է տուել Եգիպտոսի ձեռքը, ասում է՝ Լիբանանը խառնիր: Եգիպտոսը խառնեց, եւ հիմա այնտեղ քաղաքացիական պատերազմ է գնում, որին կամենում են միջամտել Ամերիկան, Անգլիան, Ֆրանսիան: Իսկ Ռուսաստանը, որ ծնունդ է ամենայն չարեաց, վերմակը քաշել է գլխին եւ մի ծակից գիտում է անցուղարձը»¹⁷:

Սկսուած «սառը պատերազմի» պայմաններում աշխարհը բաժանուել էր երկու հակադիր խմբաւորումների. «Վեց հարիւր միլիոնանոց Չինաստանը կախուել է երկու հարիւր միլիոնանոց Ռուսաստանից: Իսկ այդ նշանակում է՝ գետնին չքսուելու համար Չինաստանը երեք տակ պէտք է ծալի իր ոտքերը: Հարաւսլաւիան, ճիշդ է, ինքն իրենից է կախուած, բայց պարանը շատ է երկար, անվերջ ճոճուում է Ամերիկայի ու Ռուսաստանի միջեւ... Ճապոնիան, որ մի ժամանակ Ամերիկայի հետ չափ ընկած հաւասար ուժով լողում էր Խաղաղ ովկիանոսում, հիմա չընկղմելու համար Ամերիկայից

¹⁵ Լեւ Կամսար, Կարմիր օրեր, Երեւան, 2000, էջ 335:

¹⁶ Լեւ Կամսար, Միայնակը, Երեւան, 2018, էջ 50:

¹⁷ Լեւ Կամսար, Կարմիր օրեր, Երեւան, 2000, էջ 340:

է բռնել:

Չկան, չէ, անկախ պետութիւններ աշխարհիս վրայ, նրանք երկու հաւասար մասի բաժանուած՝ կէսը Ամերիկայից են կախուած, կէսը՝ Ռուսաստանից: Միայն այն տարբերութեամբ, որ Ամերիկայից կախուած են երկաթեայ շղթաներով, իսկ Ռուսաստանից՝ կոճի թելով...»¹⁸:

Չնայած Ազգերի լիգայի անփառունակ վախճանին՝ համաշխարհային հանրութիւնը անհրաժեշտ էր համարում նոր միջազգային կազմակերպութեան ստեղծումը, որը պիտի զբաղուէր խաղաղութեան պահպանման եւ անվտանգութեան ապահովման խնդիրներով: Կամսարը, սակայն, ցաւով նկատում է, որ ՄԱԿ-ի գործունէութիւնն էլ առանձնապէս չէր տարբերում Ազգերի լիգայի գործունէութիւնից. «Միացեալ ազգերու քարտուղարը կը կարգայ դիմումները եւ կը ժպտի անմեղ երեխայի ժպիտով: Յետոյ այս դիմումները փոռաններ շինելով, զբոսանքին բակ կ'ելլէ ու բաց կը թողայ քամու ուղղութեամբ»¹⁹:

Բայց ՄԱԿ-ի գործունէութիւնն այս մանկական չարաճճիութեամբ չի աւարտում: Երգիծաբանը բացում է նաեւ նրա մութ կողմերը: ՄԱԿ-ը բացել է Աֆրիկայի կափարիչն ու անկախութիւն է տալիս այնտեղ ապրող ցեղերին եւ միայն նրա համար, որ ՄԱԿ-ի անդամ դառնալով՝ յօգուտ իրենց քուէարկեն:

Սառը պատերազմի նիւթական դրսեւորումներից կարելի է համարել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Գերմանիաների գոյութիւնը: Այս խնդիրը շատ է մտահոգել երգիծաբանին: Նա յատկապէս սրտի մեծ ցաւ էր ապրում, որ գերմանական ազգը թուրքացաւ, իր իսկ արտայայտութեամբ՝ «ղասաբ» դարձաւ. չէ՞ որ այս երկու ազգերը քաղաքակրթական տարբեր աստիճանների վրայ են գտնուում. «Գերմանիա՛, Բեթհովենի երկիր, նրա ո՞րերորդ սիմֆոնիան էին յիշեցնում միլիոնաւոր զոհերիդ լեղաճաք կանչերը: Աշխարհի ո՞ր պետութիւնը իրաւունք ունի քեզանից աւելի մտածող, քեզանից աւելի զգայուն լինել: Ինչպէ՞ս յաջողեցիր այդքան արուեստագէտների ու փիլիսոփաների արանքում այդքան գազան մնալ»²⁰:

Գերմանական երկու պետութիւնների ձեւաւորումից յետոյ նրանց զարգացումն ընթացաւ միանգամայն տարբեր ուղիներով: Արեւմտեան դեմոկրատական սկզբունքների վրայ խարսխուած ԳՖՀ-ն կարողացաւ բաւականին կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնել իր աւերուած տնտեսութիւնը: Ի հարկէ, ԳԴՀ-ն էլ սոցիալիստական երկրների շարքում ամենազարգացածն էր, բայց այն երբեք չհասաւ ԳՖՀ-ի մակարդակին:

Բնական է, որ քաղաքական տարբեր ուղղուածութիւն ունեցող երկրների միջեւ պիտի սրուէին յարաբերութիւնները: Եւ այն Գերմանիաները, որ երէկ մի հօրից ու մի մօրից ծնուած քոյրեր էին, բաժանուել են կապիտալիզմի եւ սոցիալիզմի պատճառով («Լեգենդար քոյրեր»)²¹:

1955 թ. ԳՖՀ-ն դարձել էր Հիւսիս-ատլանտեան դաշինքի անդամ: Թէ՛ Եւրոպական Միութիւնում եւ թէ՛ ՆԱՏՕ-ում ԳՖՀ-ն կարեւոր դեր էր կատարում եւ ունէր մեծ ազդեցութիւն:

Ուշագիր ընթերցողն անշուշտ կը նկատի, թէ ինչ մեծ ցաւ է ապրում Լեռ Կամսարը՝ Գերմանիայի ճակատագրին ականատես լինելով: Ներկայացնելով երկու Գեր-

¹⁸ Լեռ Կամսար, նշուած աշխ., էջ 340:

¹⁹ Լեռ Կամսար, Չապրած օրեր, Երեւան, 2016, էջ 173:

²⁰ Լեռ Կամսար, Հալոցք, Երեւան, 2013, էջ 107:

²¹ Տե՛ս Լեռ Կամսար, Ծերուկների մանկապարտէզ, Երեւան, 2018, էջ 25:

մանիաների լարուած յարաբերութիւնները՝ նա պարսաւանքի խօսքեր է ասում Արեւելեան Գերմանիային եւ իր զարմանքն արտայայտում, թէ նման դաւաճանութիւն գերմանական ազգից չէր սպասում: Եւ այնքա՛ն ժամանակակից են Կամսարի գնահատականները, այնքա՛ն անկեղծ է նրա արդար զայրոյթը. «Գերմանական ազգի միասնութիւնը պէտք է փրկել ոչ թէ Ռուսաստանից զէնք բերելով, այլ երկրում միայն գաղտնի քուէարկութեամբ մի ընդհանուր իշխանութիւն ստեղծելով»:

Դեմոկրատական ներկայ դարում ատոմային ռումբը ազատ ընտրութիւնն է եւ ոչ թէ Ռուսաստանից բերած զէնքը: Ռուսաստանից բերած զէնքով ինչ էլ ձեռք բերես՝ Ռուսաստանինն է, Գերմանիայի՞ն ինչ»²²:

Վերջին տողերը կարծես ուղղուած լինեն մեր օրերին: Առհասարակ գրողի մեծութիւնը որոշելիս անպայման պէտք է հաշուի առնել նրա տուած դասերը: Շուրջ կէսդարեայ հեռաւորութիւնից էլ Կամսարի խոհերը մերօրեայ են, մտրակի նման խարազանում են մեզ, բայց մենք շարունակում ենք կրկնել մեր սխալները, ուր մնաց, թէ սովորէինք ուրիշների սխալներից:

Չնայած Կամսարը խիստ քննադատութեան է ենթարկում ԱՄՆ-ի վարած արտաքին քաղաքականութիւնը, բայց իր օբյեկտիվ դիրքերից չի կարող չխօսել նաեւ ներքին կեանքի առաւելութիւններից, յատկապէս երբ հակառակ բեւեռում ԽՍՀՄ-ի խայտառակ օրինակն է:

1776 թ. ընդունուած «Անկախութեան հռչակագիրը» իւրաքանչիւր ժողովրդի անկապտելի իրաւունքն է համարում ստեղծել բոլորի ինքնուրոյն կեանքը, ազատութիւնը եւ երջանկութիւնն ապահովող անկախ պետութիւն: Ահա այս դրոյթն էլ ընկած է «Ամերիկեան երազանքի» հիմքում: ԱՄՆ-ը աշխարհի այն բացառիկ երկրներից է, որն իր ստեղծման արշալոյսից բռնել է ժողովրդավարութեան ուղին: Սրա մասին է վկայում այն փաստը, որ շուրջ 250 տարուայ ընթացքում Ամերիկայի սահմանադրութիւնը գրեթէ որեւէ խմբագրման չի ենթարկուել: Բազմազգ այս պետութիւնում այլատեսացութեան որեւէ դրսեւորում չկայ, եւ սրա լաւագոյն ապացոյցը աֆրիկեան ծագում ունեցող Բարաք Օբամայի նախագահ դառնալն էր:

1960-ական թուականներին Ամերիկայի ներքաղաքական կեանքի կայունութիւնն անշուշտ պայմանաւորուած էր նաեւ նրանով, որ թէ՛ Առաջին եւ թէ՛ Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմներից նա դուրս եկաւ նուազագոյն կորուստներով: Եւ ինչքան էլ երգիծաբանի համար ատելի են ԱՄՆ-ի մաներումները արտաքին քաղաքականութեան ասպարէզում, բայց ներքին քաղաքականութեան գնահատականները շատ բարձր են:

Ամերիկան ներկայացւում է որպէս բնական պետութիւն, այնինչ Ռուսաստանը մի «պրոթեզ» է: Ամերիկան գերադասելի է նախ եւ առաջ մարդու արժեւորման տեսանկիւնից. «Անցեալ ամսի 20-ին, երբ Ամերիկայում տեղի ունեցաւ Ճոն Քենետիի նախագահ ընտրուելու տօնակատարութիւնը, հանդիսավայր սուրացող ինքնաշարժի մէջ նստած էին ոչ միայն Քենետին եւ նրա անմիջական նախորդ Էյզենհաուերը, այլեւ Ամերիկայում ողջ մնացած բոլոր նախկին նախագահները: Այդ նշանակում է, որ այնտեղ, անկախ պաշտօնից, բոլոր մարդիկ պիտանի են»²³:

Կամսարը գիտակցում է, որ սոցիալիզմը ընդամենն ուտոպիա է, եւ բնական է, որ սոցիալիստական պետութիւններն իրենց գոյութիւնը միայն ամբողջատիրութեան միջոցով պիտի փորձեն պահպանել, այնինչ կապիտալիզմը բխում է մարդու բնական

²² Լեւ Կամսար, Հալոցք, Երեւան, 2013, էջ 53:

²³ Լեւ Կամսար, Միայնակը, Երեւան, 2018, էջ 54:

էութիւնից, եւ այստեղ միայն կարող է ծնունել իսկական ժողովրդավարութիւնը. «Կապիտալիզմը քարոզի պէտք չունի, մարդը ծնունելիս իր հետն է բերում այդ գաղափարը: Նորածինն աշխարհ է գալիս որպէս մասնաւոր սեփականատէր: Ունի իր սեփական ձեռներն ու սեփական ուղեղը, որով հոգում է իր սեփական բոլոր կարիքները: Ոչ մի երեխայ աշխարհ չի գալիս սեփականազուրկ եւ չի սպասում, որ աշնան բերքահաւաքին կոլխոզի վարչութիւնն իր անդամներին բաժանի մարմնի համապատասխան անդամներ՝ ապրելու համար»²⁴:

20-րդ դարը մարդկութեան պատմութեան մէջ իրադարձութիւններով ամենահարուստ ժամանակաշրջանն էր: Մարդկութիւնն ստեղծեց ամենաբազմազան զէնքերը, միայն թէ կարողանայ ոչնչացնել իր նմանին: 20-րդ դարում 65 տարի ապրած գրողը դեռ միամտօրէն հաւատում է նրան. «Դարեր ամբողջ մարդիկ աշխատեցին սովորել իրար չկոտորել՝ չկարողացան: Ու մարդկութիւնը քեզ է նայում, ո՞վ քսաներորդ դար: Բռնիր այն ազգի ձեռքը, որ իր հարեւան ազգին տապալած՝ ուզում է մորթել»²⁵:

Այսպիսով՝ Լեո Կամսարը դառնում է ժամանակաշրջանի ամենասրատես ու խիզախ տարեգիրը: Նրա ստեղծագործութիւնը, յատկապէս օրագրերը, յաջողութեամբ կարող են փոխարինել պատմութեան ցանկացած դասագրքի: Գեղարուեստական արժանիքներով հարուստ նրա գործերում այնպիսի մանրամասներ են ներկայացւում եւ վերլուծւում, որոնց մասին կ'երազէին մերօրեայ բազմաթիւ քաղաքագէտներ:

Կամսարը օբյեկտիվ տարեգիր է. պատմական եւ ոչ մի իրողութիւն չի խեղաթիւրւում նրա գրչի տակ:

ՈՎՍԱՆՆԱ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի Հայ բանասիրութեան ֆակուլտետ, մագիստրոս

²⁴ Լեո Կամսար, Հալոցք, Երեւան, 2013, էջ 42:

²⁵ Լեո Կամսար, Ծերուկների մանկապարտէզ, Երեւան, 2018, էջ 45:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Լ. ՇԱՆՔԻ «ՀԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐ» ԴՐԱՄԱՅԻ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԿԵՐՊԱՐԱԿԵՐՏՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս Լեւոն Շանթի, այնպէս էլ ամբողջ հայ թատերգութեան լաւագոյն երկերից մէկը «Հին աստուածներ» դրաման է, որը արտակարգ բարդ, բազմաշերտ, գաղտնագրերով, ներքին իմաստային կապերով ու անցումներով հարուստ նրբագոյն մի ստեղծագործութիւն է եւ պահանջում է համապատասխան ընկալում:

Այս դրամայի առանձնայատկութիւններից առաջինը նրանում առկայ խորհրդապաշտական ատաղձն է:

Խորհրդապաշտ գրողները երկրային եւ առօրեայ կեանքը համարում էին մարդ անհատին սպանող գորշ իրականութիւն եւ ջանում էին իրենց երկերում կերտել երազային, այլաշխարհային մի եզերք¹: Շանթի «Հին աստուածներ» դրամայի մէջ այդ այլաշխարհային եզերքը Սեւանայ կղզին է՝ միաբանների անապատը, որտեղ հաւաքուել են իրական աշխարհից կտրուած խռով հոգիները եւ Վանահօր գլխաւորութեամբ ապրում են մեկուսի կեանքով: Արտաքին աշխարհից կտրուած՝ այստեղ նրանք կատարում են իրենց հոգու ցանկութիւնը, այսինքն՝ իրականացնում երազանքը, որի էութիւնն է աշխարհիկի մերժումը, ինքնաստրկացումը եւ ամենակարող Արարչի մեծարումը: Սակայն երբեմն այնպէս է ստացւում, որ հոգու այդ փակ աշխարհ է թափանցում իրական կեանքի շունչը եւ կործանում հոգու եզերքը: Ահա թէ ինչու դրամայի վերջում Վանահայրը հեռանում է Սեւանայ կղզուց եւ իր համար հոգու նոր անապատ փնտրում:

Լ. Շանթի «Հին աստուածներ»-ում գեղարուեստական իւրօրինակ հնարանք է գունանունների կիրառումը: Դրամայում առաւելաբար կիրառւում են սեւ եւ սպիտակ գունանունները: Հէնց առաջին արարում իրար են հանդիպում սեւ սքեմով Վանահայրը եւ Ճերմակաւորը:

Ինչպէս նկատում է գրականագէտ Վաչագան Գրիգորեանը, մենաստանում իշխում է սեւ գոյնը, որն ընդհանուր ֆոն է հերոսների համար. մարդիկ «սեւազգեստ» են եւ «սեւահոգի»: Սեւով առաւել ամբողջական է դառնում վանքում տիրող միստիկ տրամադրութիւնը²: Սեւին, ի հարկէ, հակադրւում է սպիտակը (ճերմակը)՝ որպէս մաքրութեան, անմեղութեան, ճշմարտութեան, երիտասարդութեան իմաստի խորհրդանշան: Սպիտակի հետեւում ոչինչ չի թաքնւում, այդ պատճառով այն ամէնը, ինչ սպիտակ գոյն ունի, վստահելի, պարզ ու թափանցիկ է մեզ համար: Սպիտակը խորհրդանշում է կեանքում որեւէ նոր շրջանի, նոր զգացմունքի սկիզբ՝ մաքուր էջ³: «Սպիտակը կրօնական խոր ընկալում ունի: Օրինակ՝ քրիստոնէութեան մէջ այն երկնային կեանքի եւ մաքրութեան գոյնն է, բուդդայականութեան մէջ սպիտակը ինքնաընկալման եւ ինքնատիրապետման խորհրդանշանն է, իսկ իսլամը հէնց սպիտակի մէջ է տեսնում

¹ Տե՛ս Զրբաշեան Էտ., Մախչանեան Հ., Գրականագիտական բառարան, Երեւան, 1972, էջ 258:

² Տե՛ս Գրիգորեան Վ., Շանթի..., էջ 164:

³ Տե՛ս Ոսկէ բերան, Երեւան, 1990, էջ 62:

նուիրուածութիւնն ու մաքուր հաւատը: Գոյնն ունի նաեւ բացասական կողմեր. այն կարող է առաջացնել ձանձրոյթի, երբեմն նաեւ՝ խոր հիասթափութեան զգացումներ, կարող է դառնալ վախի, սառնութեան, դատարկութեան եւ մահուան հոմանիշ»⁴:

Շանթի դրամայում սպիտակը գերազանցապէս կապուած է անցեալի հետ: Պատահական չէ, որ սպիտակ գոյնը առկայ է մեհեանի տեսարանում, որտեղ ամէն ինչ տօնական է ու լուսաւոր: Հանգէսի մասնակիցների հագուստները սպիտակ գոյն ունեն: Վերջապէս սպիտակ են հագած Սեդան եւ անցեալից եկած ճերմակաւորը: Շանթը գունանուները շատ ճիշտ եւ տեղին է գործածում, որը արւում է յուզական ներգործութիւնը ուժեղացնելու համար:

Հեղինակի կողմից գեղարուեստական շատ հետաքրքիր հնարանք է երազների կիրառումը՝ իբրեւ հերոսների կերպարակերտման եւ գաղափարների արտայայտման մեթոտ: Դրամայում կեանքի բնական թելը կտրուած է երազների միջոցով, որտեղ Աբեղան աւելի լիարին է, քան իրական կեանքում:

Աւստրիացի հոգեվերլուծաբան Զիգմունդ Ֆրոյդը բացատրել է երազը՝ որպէս մարդու ցանկութիւնների եւ անհանգստութիւնների արտայայտում, որը հիմնականում կապուած է մանկութեան տարիների ճնշուած ու սեւեռուն մտքերի հետ: Ըստ նրա՝ ամէն երազ, անկախ իր բովանդակութիւնից, իրենից ներկայացնում է սեռական լարւածութեան թուլացում⁵: Եւ, անշուշտ, Աբեղայի դէպքում էլ երազը ե՛ւ կախարդիչ է, ե՛ւ վախ առաջացնող, որի հիմքը նրա մէջ յանկարծ արթնացած տղամարդկային կիրքն է՝ Սեդայի նկատմամբ:

Երազի ամենատարածուած տեսակը մղձաւանջն է, որ առաջանում է տագնապից ու վախից: Այն կարող է որեւէ իրադարձութիւն անտեսելու հետեւանք լինել: Ինչ-որ չափով իր հետ կատարուածն է ձգտում մոռացութեան տալ Աբեղան, հետեւաբար մղձաւանջում է նա բախում իրականութեանը: Երազի կրկնուելու գլխաւոր պատճառը նրանում նկարագրուող կոնֆլիկտն է, երբ մարդուն մի բան է տանջում: Ահա Սեդայի այլակերպումներն էլ անընդհատ կրկնում են դրամայում: Էպիկ երազները սովորաբար այնքան մեծ են, գրաւիչ ու վառ, որ դրանք անտեսել ուղղակի հնարաւոր չէ: Այդպիսի երազները շատ երկար են մնում մեր գիտակցութեան մէջ: Սրանք տպաւորիչ գեղեցկութիւն ու խորութիւն ունեն, ստիպում են կեանքին նայել նոր տեսանկիւնից: Երբ արթնանում ենք՝ էպիկ երազ տեսած, թւում է՝ որեւէ զարմանահրաշ բան ենք բացայայտել մեր կամ շրջապատող աշխարհի մասին⁶:

Իւրօրինակ գեղարուեստական հնարանք է բնութեան կերպաւորումը: Թէպէտ Շանթը բնութեան մանրամասներ չի ներկայացնում, բայց մարդկային հոգեվիճակի արտայայտիչը հէնց բնութիւնն է: Օրինակ՝ հէնց առաջին էջերում ծովի փոթորկուելը յուշել է տալիս, որ դրամայի յետագայ գործողութիւնները նոյնպէս փոթորկոտ են լինելու. ծովի փոթորիկը դրամայի յետագայ էջերում անցնում է Աբեղայի հոգու մէջ: Եթէ հեռւում երեւացող քարափը եւ ժայռերը խորհրդանշում են հոգեւոր բարձունքը եւ մօտ են երկնքին, ապա աւազուտը՝ անկայունութիւնը եւ ի վերջոյ կործանումը: Յատկանշական է դրամայի վերջնամասը. Աբեղան, իրական կեանքում երջանիկ չլինելով եւ չկարողանալով հասնել Սեդային, իրեն նետում է ծովը, որից փրկել էր աղջկան, այսինքն՝ գնում է ձուլուելու բնութեան յաւերժին. մարդկային ողբերգութիւնը փոխանցւում է բնութեանը: Ծովը, քամին, փոթորիկը ներկայացնում են կեանքի մըշտական փոփոխութիւնը: Բայց միայն հերոսի ողբերգութիւնը չէ, որ փոխանցւում է

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ Տե՛ս <https://www.m.wikipedia.org> (07.02.2019):

⁶ Տե՛ս <https://www.hogeban.info>dreams> (07.02.2019):

բնութեանը, այլեւ սիրոյ ձգտումը. ծովն իր մէջ է պահում գեղեցիկ սիրոյ կարօտն ու ձգտումը: Շանթը վերստին հաստատում է, որ չար ու անարդար աշխարհում հնարաւոր չէ հասնել իտէալ սիրուն, գեղեցիկութեանն ու արդարութեանը, բայց դա ամենեւին չի նշանակում, թէ մարդ դադարում է ձգտելուց:

Դրամայի գեղարուեստական իւրայատկութիւններից է քնարականութիւնը, որը գալիս է Շանթի բանաստեղծական խառնուածքից եւ ստեղծում է ընդհանուր տրամագրութիւն: Դրա համար նա կիրառում է զանազան միջոցներ՝ երաժշտականութիւն, ձայներ, ընդհատումներ, լեզուի շարահիւսական իւրայատկութիւններ, բանաստեղծութեան ներմուծում գործողութեան տարածք («Իջէ՛ք, իջէ՛ք, երազներ», «Սէրը սիրով», «Դեւ, դեւի, թեւ-թեւի...»):

Վ. Գրիգորեանը գեղարուեստական իւրայատկութիւնների տեսանկիւնից առանձնացնում է երկու կարեւոր հանգամանք՝ գործող անձանց լեզուն եւ հեղինակի ոճը: Ըստ անհրաժեշտութեան՝ Շանթը կարող է հերոսների անհատական խօսքը անտեսել եւ այն հարստացնել սեփական բանաստեղծական ոճով. այսպէս ընդգծւում է հոգեբանական ապրումը, որն ի վերջոյ տանում է քնարափիլիսոփայական խորհրդածութիւնների ոլորտ⁷:

Ողջ դրաման ճիշտ եւ դիպուկ ընտրուած բառերի հանդիսարան է, որտեղ ոչ մի բառ կամ արտայայտութիւն պատահական ընտրուած չէ: Սակայն, ինչպէս նկատում է էտ. Զրբաշեանը, «Ինչպիսին էլ լինի հերոսի խօսքը, այն պէտք է ծառայի կերպարի անհատականացմանը: Հերոսի լեզուի մէջ մենք անմիջաբար տեսնում ենք նրա անհատական-հոգեբանական գծերը, բնաւորութեան անկրկնելի յատկանիշը: Բայց, հասկանալի է, գրողը պարզապէս չի պատճէնում մարդկանց առօրեայ խօսակցական լեզուն: Նա նպատակադրուած ընտրութիւն է կատարում նաեւ հերոսների լեզուական միջոցների մէջ, վերցնում ամէնից բնորոշը, էականը: Գրական կերպարի լեզուի մէջ արտացոլւում են ժամանակի, այն սոցիալական եւ ազգային միջավայրի բնորոշ գծերը, որին պատկանում է տուեալ անձը, այն աշխատանքի բնոյթը, որով նա զբաղւում է»⁸: Շանթի դրաման այս առումով եւս բացառութիւն չէ: Որպէս օրինակ բերենք դրամայից Իշխանի խօսքը՝ ուղղուած Աբեղային. «Քեզի կու տայի իմ տակիս նժոյգը, կու տայի քեզի իմ սեփական սուրս, որ երեսուն տարի ծառայել է ինձի հաւատարիմ»⁹: Արդէն իսկ Իշխանի օգտագործած բառերը շատ բան են յուշում իր մասին: Նա զէնքի մարդ է, ով սեփական անձը կոփել է կռուի դաշտում:

Վերցնենք մէկ այլ օրինակ եւս: Դրամայի շատ կերպարների նման երիտասարդ վանականը եւս զգալի չափով բնորոշուած է խօսքի տարբերիչ երանգներով: Նա օգտագործում է այնպիսի արտայայտութիւններ, որ զգում ես՝ այդպէս կը խօսէր միայն քահանան. «Այդպէս ալ հիմար հաշիւ: Քանի մը խղճուկ վայելքներու, քանի մը շնչին հաճոյքներու համար մարդն առնէ ու զոհէ իր հանդերձեալ կեանքի յաւիտենական երանութիւնը» (էջ 200):

Մեր թատերգութեան պատմութեան մէջ Լ. Շանթն առաջինը հետեւողականօրէն գործադրեց պառլզան (դադարը)՝ որպէս հոգեբանական ապրումների արտայայտման միջոց, որն արտայայտւում է այն ժամանակ, երբ գրողն ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է մտքերի ու ապրումների վրայ, որոնք յուզում են գործող անձանց¹⁰: Ահա Վա-

⁷ Տե՛ս Գրիգորեան Վ., Լ. Շանթ-140, Երեւան, 2009, էջ 46:

⁸ Զրբաշեան Էտ., Գրականութեան տեսութիւն, Երեւան, 1972, էջ 238:

⁹ Շանթ Լ., Երկերի ժողովածոյ, հ. 4, Երեւան, 2007, էջ 141: Սոյն աղբիւրից կատարուող յաջորդ մէջբերումների էջերը կը տրուեն տեխատում փակագծերի մէջ:

¹⁰ Տե՛ս Գրիգորեան Վ., Լ. Շանթ..., էջ 47:

նահայրը, ով բողոքում է արեւից եւ նրա շողերից. «Ա՛րեւ... մեզի անպատճառ պէտք է արեւ, ուրախ եւ տաք արեւ: Մենք դեռ արեւապաշտներ ենք, արեւ...: Չենք կրնար ապրիլ առանց ախորժելի արեւի, ուրախ ու տաք արեւի: Գոնէ լուսամուտ մը, գոնէ ճեղք մը, գոնէ գողունի ներս սպրդած ճառագայթ մը...» (էջ 178): Շանթն այս հատուածում օգտագործում է դադարներ, որ շեշտի Վանահօր հեգնանքը արեւի եւ դրանով նաեւ աշխարհիկի հանդէպ, եւ իւրաքանչիւր դադարից յետոյ ընթերցողը սպասում է հերոսի բարկութեան սաստկացմանը:

Շանթը դրամայում հասել է նաեւ հերոսների կերպաւորման արուեստի բացառիկ աստիճանի: Որքան էլ հերոսները խորհրդանշական ու գաղափարական են, նոյնքան էլ առարկայական ու կենսական են՝ անկախ տուեալ տեսարանում նրանց նկարագրի իրական կամ անիրական լինելուց: Նրանք հակադիր հոգեբանական դիրքերում գործող հերոսներ են:

«Հին աստուածներ»-ում հերոսները առաւելաբար կերտւում, ամբողջանում են երկխօսութիւնների եւ, որ ամենահետաքրքիրն է, տեսիլքների ու երազների միջոցով: «Նոր դրաման այլեւս հին էր համարում գործող անձանց հոգեբանութիւնը ներկայացնել արտաքին միջոցներով՝ արարքներ, ինքնաբեկութեամբներ, կողքից արուած բնորոշումներ: Գործողութիւնը դանդաղում է, մինչդեռ աճում է ենթատեքստի, լուրթեան, դադարի, խորհրդանշանների դերը, ուժեղանում են երկխօսութեան հոգեբանական շեշտադրումները»¹¹:

Կերպաւորման տեսանկիւնից հետաքրքիր է այն, որ «Հին աստուածներ» դրամայում որպէս գործող հերոսներ կերպարները անուններ չունեն: Անունն անհատականութեան կը տանէր, իսկ այսպէս կերպարներն աւելի խորդանշական են: Չմոռանանք Սեդային, Վանահօրը՝ երիտասարդ տարիների Յովհաննէս անուամբ, եւ Իշխանուհի Մարիամին: Մարիամ եւ Յովհաննէս անունները կապուած են անցեալի հետ. նրանք այժմ ունեն խորհրդանշական անուններ: Եթէ Իշխանուհին Վանահօրը երբեմն դիմում է Յովհաննէս անուամբ, վերջինս ուղղակիօրէն խուսափում է տալ Մարիամ անունը: Մեր կարծիքով՝ պատճառներից մէկը կարող էր լինել այն, որ անուամբ դիմելը ջերմութիւն կը հաղորդէր խօսակցութեանը, որից զգուշանում էր Վանահայրը:

Այսպիսով, դրամայում հերոսի խօսքի դերը բացառիկ մեծ է: Նրա օգնութեամբ կերպարները ոչ միայն ամբողջանում են, այլեւ գործողութիւնն է առաջ շարժւում: Մ. Գորկին գրել է, որ «դրաման գրականութեան ամենադժուար ձեւն է, քանի որ պահանջում է, որ նրա մէջ գործող իւրաքանչիւր միաւոր թէ՛ խօսքով, եւ թէ՛ գործով բնութագրուի ինքնաբերաբար, առանց հեղինակի յուշումների»¹²:

Կերպարները դրամայում բաժանուած են երկու մեծ խմբի՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչներ:

Գլխաւոր հերոսների շարքում իւրօրինակ է Աբեղայի կերպարը, որ կոյր հաւատից կեանքի աշխարհիկ առաջին իսկ գայթակղութեանը տրուելու եւ դրանից կործանուելու խորհուրդն ունի: Ադամն ու Յւան վտարուեցին դրախտից՝ ճաշակելով իմացութեան պտուղը: Աբեղան պարտադրուեց հեռանալ կղզուց՝ հասու լինելով զգայական թրթիռին:

Աբեղայի մասին ընթերցողը իմանում է վանականների ու եկեղեցու շինականների զրոյցից: Պարզւում է, որ Սեւանայ լիճը փոթորկուել է, եւ միաբանութեան անդամներից մէկը՝ սրբակրօն Աբեղան, ափից իրեն նետելով ջուրը, փրկել է Իշխանի ջրահեղձ լինող

¹¹ Գրիգորեան Վ., Շանթի..., էջ 50:

¹² Գորկի Մ., Գրական-հրապարակախօսական յօդուածներ, Երևան, 1949, էջ 74:

դասերը՝ Սեդային։ Յետոյ Աբեղան իր կասկածներով, հոգեկան աշխարհի աղաւաղմամբ երեւում է Իշխանի հետ հանդիպման տեսարանում։ Ըստ էութեան Սեդայի միջոցով կեանքի հետ անմիջական շփումից յետոյ Իշխանի հետ հանդիպումը աշխարհիկի հետ երկրորդ բախումն է։ Բախում են աշխարհիկն ու «խարխուլ» հոգեւորը։ Իշխանը ափսոսանք է յայտնում, որ Աբեղան սեւազգեստ քահանայ է, այլապէս նրան կը յանձնէր իր սուրը, ձին եւ դասերը՝ Սեդային։ Աբեղան անտարբերութեամբ է լսում Իշխանի խօսքերը՝ նժոյգի, սրի ու պալատական կեանքի մասին, բայց նրա գիտակցութեան մէջ գամւում է Սեդան։ Դրսի աշխարհի օրէնքներով Սեդան պատկանում է իրեն։ Սակայն ինքը զրկւում է Սեդայից, քանի որ գտնւում է մենաստանում եւ սեւ վերարկու է կրում։

Աբեղայի մարմինը մարել է Սեւանայ կղզու անապատում, բայց չի մեռել։ Եւ մի թռուցիկ հպումը կնոջ մարմնին, եւ նրա տեսիլքի անընդհատ ոգեկոչումը Աբեղայի մէջ արթնացնում է մէկ այլ աշխարհի ձգողականութիւն, որը մինչ այդ չզգացած սիրոյ արտայայտութիւնն է։ Փոթորկից յետոյ Աբեղան նոյնիսկ մի պահ վախենում է ծովից, որովհետեւ զգում է գայթակղութեան նախանշանը, բայց կեանքի տարերքը՝ ըստ Վանահօր՝ Սատանան, արդէն բռնել է նրա ձեռքը։ Աբեղայի հոգում անընդհատ ու աներեւոյթ արթնանում է բնութեան մարդը, եւ բախտորոշ մի պահի նա վերջնականապէս ճշտում է իր կեանքի ուղին։

Աբեղայի կերպարին եւ նրա հոգեբանութեանը, ներաշխարհային յուզումներին Շանթը ծանօթացնում է հիմնականում երկխօսութիւնների (Աբեղայ-Իշխան, Աբեղայ-Վանահօր, Աբեղայ-Կոյր վանական) եւ տեսիլքների միջոցով։ Էջ առ էջ, տեսարան առ տեսարան հեղինակը ընթերցողին նախապատրաստում է դրամայի վերջին եւ, ամբողջացնելով կերպարը, փորձում է համոզիչ դարձնել Աբեղայի՝ ծովը նետուելու տեսարանը։

Կերպարների էութիւնը հասկանալու համար առանձնապատուկ կարեւոր է երկրորդ արարում Աբեղայի եւ Վանահօր զրոյցը։ Աբեղան Վանահօրը խոստովանում է իր գայթակղութիւնը եւ ասում, որ փոթորկից յետոյ իրեն թւում է, թէ «Ծովը... ծովը սիրտն է բնութեան»։ Ի պատասխան՝ Վանահօրն ասում է. «Դու նայէ երկինք, որդի, երկինքը միտքն է բնութեան, խոր ու խաղաղ» (էջ 152)։

Աստիճանաբար խորանում է խզումը Վանահօր եւ նրա սիրասուն սանի միջեւ։ Ծովի տարերքն ու սիրոյ կրակը Աբեղային տանում են դէպի զգայական աշխարհ, Վանահօրը՝ դէպի մտքի ու կամքի երկաթեայ տրամաբանութիւն, որը վերահսկում է անսասան հաւատը։

Դրամայում Աբեղայի կերպաւորման համար բացառիկ նշանակութիւն ունեն տեսիլքներն ու երազները, որոնցում խառնւում են իրար իրականն ու գերբնականը եւ ներկայացնում կեանքի նրբին կողմերը։

Աբեղայի կերպարը բարդ է այնքանով, որ գրեթէ ամէն ինչ կատարւում է նրա ներսում։ Նա անընդհատ տենդի մէջ է։ Փոթորկուած ծովից Սեդային փրկելուց յետոյ առողջ բանականութիւնը եւ հոգեկան հանգստութիւնը աստիճանաբար լքում են նրան եւ թողնում միայն սեւեռուն գաղափարներ։ Այսինքն՝ նա հետզհետէ խելագարւում է։ Աբեղայի տեսիլքները նրա զառանցական անգիտակից վիճակի արտայայտութիւններն են։ Մահն այլեւս աչքին չի երեւում, որովհետեւ մթագնել է արտաքին աշխարհի հետ իր հաղորդակցումը։ «Մահն է քու առջեւ, թշուառական», - զգուշացնում է նրան Սիմոն վանականը։ Իսկ Աբեղան արդէն ուրիշ աշխարհում էր եւ այդ ուրիշ աշխարհից էլ պատասխանում է. «Մահն ալ ձեր վախն է ու ձեր վախի հնարածը»։ «Աստուած իմ, խելագար է», - շարունակում է Սիմոն վանականը։ «Մահն ա՛ս է, հո՛ս, այս ձեր անապա-

տը, այս վախի ու մեռելութեան կեանքը, իսկ հոն ազատն է. յոյզն ու շարժումը. հոն կեանքն է եւ ես կ'ուզեմ կեանքին գիրկը», - պատասխանում է Աբեղան (էջ 194):

Աբեղայի կերպարի ամբողջացման համար շատ էական է մեհեանի տեսարանը, որ արտայայտում է նրա երազում: «Մինչ այդ Աբեղան առնչուած էր բնութեան հետ եւ նրա աշխարհային զգացողութիւնները արթնանում էին բնութեան երեւոյթների՝ արեւի, ծովի ալիքների, հովերի եւ այլ տարերքների ներազդեցութեամբ: Զկային աստուածները, չկար եւ մարդը: Կար միայն բնութիւնը, արտաքին աշխարհը: Շանթն իր հերոսին տանում է այնտեղ, ուր զգացողութիւնները ձեւաւորւում են որպէս կեցութիւն, որպէս աշխարհայեացք եւ աստուածութիւն»¹³, - գրում է Ս. Սարինեանը:

«Մենք կ'աղօթենք, անոնք կ'ապրին», այս ներքին պայքարն է, որ Աբեղայի կերպարն աստիճանաբար զտում է ճգնակեացի հոգեբանութիւնից եւ նրան դարձնում աշխարհիկ մարդ: Երազում Աբեղան կատարում է սխրանքը: Իր յաղթական ուժով նա սուր է նուաճում, վայելքի եղջիւրից ըմպում գինի եւ Սեդայի «քնքուշ ու հրամայական» խորհրդով փորձում երկրպագել հին աստուածներին: Իշխանն ասում է. «Տո՛ւր ինձի ձեռքդ ու երթանք երկրպագելու մեր վեհ աստուածներուն»: «Երկրպագելու նոր աստուածներուն», - ընդմիջում է Աբեղան: «Հին աստուածներուն, մի՛շտ հին ու մի՛շտ յաւիտեան» (էջ 192), - շարունակում է Իշխանը: Ի վերջոյ Աբեղայի մէջ այնքան է ամրանում նոր կեանքի ոգին, որ նա ոչ միայն չի կատարում կղզին լքելու մասին Վանահօր արձակած վճիռը, այլեւ յանդգնում է պատասխանել նրան. «Մի՛չ, Վանահայր, հո՛ս է իմ աշխարհս, աշխարհքը այս կղզին է, ես հոս ճանչցայ հին աստուածները, հոս ալ պիտի երկրպագեմ» (էջ 192):

Հին աստուածների ազատ կեանքն ու բնական տարերքը Աբեղան ուղղում է Վանահօր դաւանած խաւարի ու մահուան փրկիսոփայութեան դէմ: Մի կողմից նեղ ու մութ ճգնախուցեր, ապաշխարանք՝ յետ մահու արքայութեան յոյսով, միւս կողմից՝ պայծառ արեւ ու կապոյտ ծով, զուարթ, շարժուն ու յարափոփոխ կեանք:

Վերջին պահին Վանահայրը փորձում է դարձի բերել Աբեղային, բայց ապարդիւն. «Ափսո՛ս, Աբեղայ՛, քու միտքդ երբեմն թեւեր ունէր», - ասում է Վանահայրը: Ի պատասխան՝ Աբեղան անդրադարձնում է. «Ափսո՛ս, Վանահայր, քու սիրտդ երբեմն թեւեր ունէր» (էջ 213): Այս պահին էլ դրաման հասնում է աւարտին: Աբեղան ծովից խլեց Սեդային, բայց բնութիւնն ինքը պիտի իրենը անէր. Սեդայի հետ փոթորկուն ծովում հանդիպելու յոյսով էլ Աբեղան իրեն նետում է ծովի ջրերի մէջ:

Կերպաւորման տեսանկիւնից ուշագրաւ է Աբեղայի եւ Վանահօր միջեւ առկայ շեշտուած հակասութիւնը: Մահուան փրկիսոփայութիւն է դաւանում Վանահայրը եւ դա համարում է գերագոյն իմաստութեան սահման: Կեանքի փրկիսոփայութիւն է դաւանում Աբեղան եւ դա համարում գերագոյն երջանկութեան սահման: Գործնականում կատարում է հակառակը: Աբեղան երանութեամբ գնում է մահուան գիրկը, Վանահայրը՝ իմաստութեամբ շարունակում ապրել:

Դրամայում առանձնայատուկ է նաեւ Իշխանուհի Մարիամի կերպարը: Իշխանուհին է, որ հասնում է կեանքի սէրը գերագոյն հաւատքի վերածելու բարձրագոյն սահմանին: Հետաքրքիր է, որ Լ. Շանթն այս կերպարը կերտում է՝ օգտագործելով կերպարակերտման տարբեր միջոցներ. այլ հերոսների բնութագրումներ, երկխօսութիւն, հերոսի ներքին խօսք եւ կատարած գործողութիւններ: Նրա մասին նախ իմանում ենք անապատի վանականների զրոյցից. «Տիրամօր այս տաճարը կառուցողը մեր սրբուհի Իշխանուհի է... Ան, որ թողեր է ամէն իշխանական կեանք ու վայելք, իր զա-

¹³ Սարինեան Ս., Լեւոն Շանթ, Երևան, 1991, էջ 125:

լականերին ու իր ապարանքը ու եկեր է Տիրամօր ոտքը, Յամաքաբերդի մենութեան մէջ իր կեանքի վերջին կէսը նուիրելու ճգնութեան ու աղօթքի» (էջ 175): Սա՝ ըստ վանականների: Սակայն կերպարն իր ողջ էութեամբ բացայայտում է Վանահօր՝ Յովհաննէսի հետ զրոյցների ժամանակ: Քսանհինգ տարի է անցել Մարիամի եւ Յովհաննէսի առաջին հանդիպումից, շատ բան է փոխուել նրանց կեանքում, բայց Իշխանուհու տանջուած եւ հաւատարիմ սրտում շարունակում է ապրել ջահել տարիների սիրոյ թարմութիւնը: Իշխանուհու գիտակցութեան մէջ տարիների ընթացքում անմարմին սէրը նոյնացուել է հաւատի հետ, իսկ կառուցուող եկեղեցին դարձել է անարատ սիրոյ ապացոյց: Իշխանուհու մոլեգին սէրը դառնում է միջոց Վանահօր մոլեգին հաւատը ընդգծելու համար: Որքան ուժեղ է շարունակում Իշխանուհին սիրել Յովհաննէսին, այնքան ուժեղ էլ վերջինս շարունակում է կառչել իր հաւատից: Իշխանուհու՝ Վանահօր հանդէպ տաժած սէրն ու նուիրուածութիւնը դառնում են նրա կրօնը: Նա ճշմարիտ է, ուղիղ, շիտակ, առաքինի եւ, որ ամենակարեւորն է, չափազանց անկեղծ. «Այս քօղարկումը, զգացմունքների այս խեղաթիւրումը, վայել չէ մեր դէմքին...: Քու պատկերդ է եղել իմ դէմս մենութեան վայրկեաններուն» (էջ 172),- ասում է Իշխանուհին Վանահօրը: Վանահօր պատկերը Իշխանուհու հոգում ձուլուել է իր Աստծուն: «Եւ չես վախեցեր Աստուծոյ», - միջամտում է Վանահայրը: Այստեղ է, որ Իշխանուհին Աստծու ճանաչողութեան իր ըմբռնումն է յայտնում, ըստ որի՝ «Աստուած սէր է», որն ուղղակի սարսափեցնում է Վանահօրը, ով հաւատացած էր, թէ կառուցուող եկեղեցին կապ չունի իր անցեալի ու նախկին սիրոյ հետ, եւ եկեղեցին պէտք է լինի «աղօթքի ու հաւատի տուն»:

Փորձենք վերլուծել «Աստուած սէր է» արտայայտութիւնը, որը մեզ տեղափոխում է աստուածաշնչեան աշխարհ: Աստուածաշնչում նկարագրուած արարչագործութիւնները շատ բան են յայտնում այն մասին, թէ ինչ է Աստծու սէրը. դա ջերմ հակուածութիւն է, որ Աստուած ունի իր ստեղծած էակների հանդէպ: Աստծու անգերազանցելի սիրոյ օրինակը Որդու կեանքի զոհումն էր՝ յանուն մարդկութեան: Աստուած երկիր ուղարկեց իր Որդուն, որ նա տառապի եւ մահանայ մեզ համար: Իշխանուհին, սակայն, այդ սիրոյ մէջ տեսնում է ե՛ւ երկնային Տիրոջը, ե՛ւ նրա երկրաւոր հաւատաւորին՝ Վանահօրը: Եւ իրապէս էլ մտածելու տեղիք է տալիս Վանահօր եւ «Աստուած սէր է» արտայայտութիւնը կիրառող Յովհաննէս առաքեալի անունների նոյնութիւնը: Մի գուցէ առաքեալի անունը Իշխանուհուն միշտ է յիշեցրել իր նախկին սիրուն: Գուցէ...

Իշխանուհին իր կեանքն իմաստաւորել է իր սիրոյ մաքրագործումով եւ երկրպագութեամբ: Եւ երբ գալիս է բաժանման ծանր ակնթարթը, Իշխանուհին ասում է Վանահօրը. «Ամբողջ կեանք մը ապրեք եմ օտարներու մէջ, օտար եմ եղել ես բոլորին, օտար ու միեակ: Եւ հոգիիս միակ լուսաւոր աստղը եղեր է այն մտածումը, որ հեռու, հեռու կայ ուրիշ հոգի մը, իմինիս պէս միեակ, իմինիս պէս կարօտ եղբայր հոգի մը, որ կը հասկնայ ինծի, ու իմ կրած ծանր խաչս, որ մօտի է ինծի ու կը սիրէ ինծի...: Եւ ահա՛, թէ ինչպէս կը հասկնայ ինծի այդ միակ հոգին: **Ես կի՛ն, ես մեղք, ես է՛գ ու խաբեբայ: Գճա՛, հեռացի՛ր**» (ընդգծումը մերն է՝ - Ա. Կ.): Յատկապէս վերջին ինքնաբնութագրումների միջոցով ներկայացւում է առհասարակ կնոջ էութիւնը. կինը նոյնն է, ինչ էզը, մեղքը եւ խաբեբան: Այնպիսի տպաւորութիւն է ստեղծւում, որ գեղարուեստական իւրօրինակ հնարանքի միջոցով կնոջ շուրթերով Լ. Շանթը տալիս է կնոջ մասին իր պատկերացումը:

Իշխանուհին օտարուած է հասարակութիւնից, բայց աւելի հոգեպէս, քան ֆիզիքապէս: Իշխանուհին ինքն է իրեն օտարողը: Վերջինիս ամբողջ կեանքում բաժին են հասել միայնութիւնն ու օտարուածութիւնը: Նա միայնակ է անգամ իր հարազատների կողքին եւ ամէնից շատ Վանահօր, որն այնքան մօտ է, բայց միաժամանակ այնքան հե-

ռու: Արտաքին հանգստությունը հակադրում է ներքին խռովայոյզ վիճակին, որ գալիս է սիրոյ անհասանելիությունից: Վանահօր կողմից մերժուած լինելուց յետոյ կառուց-
ւող եկեղեցին արդէն նրա համար չունի նախկին արժէքը, որովհետեւ Վանահօր հետ
վերջին ընդհարումից յետոյ, ինչպէս ինքն է ասում, «Իմ տաճարս փուլ եկաւ», տաճար,
որի հիմքը եղել են սէրը եւ կեանքը վայելելու ցանկությունը:

Կեանքն իր անողոքութեամբ սառը շեղբի պէս դրւում է Իշխանուհու եւ Վանա-
հօր միջեւ: Թէեւ պարզ է դառնում, որ նրանք ինչ-որ պահի ապրել են մէկը միւսի
համար, սակայն առանց մէկը միւսի, բայց եկեղեցու գմբէթի տակ Վանահայրը վերջ-
նականապէս խզում է իրենց կապը, մերժում ոչ միայն երկրային կեանքը, այլեւ անց-
եալի հեռաւոր յիշողություններն անգամ: «Անակնկալ դաժանութեամբ Վանահայրը
փշրում է Իշխանուհու կախարդական երազը: Երկարատեւ քնից արթնացած մարդու
նման նա տեսնում ու հասկանում է, որ Յովհաննէսը իսկապէս էլ գոյություն չի ունեցել,
թէ իր երեւակայութեամբ ստեղծուած մարդը ո՛չ մի կապ չունի իրական մարդու հետ»¹⁴:
Վանահօր գնալուց յետոյ Իշխանուհին, արցունքն աչքերին, պատռում է եկեղեցու յա-
տակագիծը: Այսինքն՝ նրա համար եկեղեցին այլեւս չկար: Կեանք արժեցող նուիրումը
չփոխհատուցուեց: Եկեղեցին նախ աւիրուեց Վանահօր համար, ապա՝ Իշխանուհու,
ողբերգական լարուածությունը հասնում է գագաթնակէտին:

Այսպիսով՝ Իշխանուհու եւ Վանահօր բախումը նոյնպէս յենում է իրականութեան
եւ պատրանքի հակադրութեան վրայ: Մերժելով տգեղ ու անմարդկային իրականու-
թիւնը՝ Լ. Շանթը նորից ապաւինում է պատրանքի մշտական գեղեցկութեանը:

Կերպարակերտման ընդունուած սկզբունքներից (հեղինակային խօսք, ներքին
խօսք կամ մենախօսություն, երկխօսություն, տուեալ հերոսների մասին այլ հերոսների
կողմից բնութագրումներ եւ տուեալ հերոսի գործողությունների պատկերում) Լ. Շանթն
իր դրամայում առաւելաբար գործածում է երկխօսությունները եւ մտապատրանքներն
ու երազները, վերջիններում հերոսները առաւել անկեղծ են: Սա պայմանաւորուած է
դրամատիկական սեռի պահանջներով: Չնայած այն փաստին, որ ծաւալային առու-
մով դրամայում մեծ տեղ են գրաւում երկխօսությունները, բայց մեր կարծիքով գաղա-
փարական շեշտադրումները ամփոփուած են տեսիլքներում եւ երազներում:

ԱՆԱՀԻՏ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի Հայ բանա-
սիրութեան ֆակուլտետի մագիստրանտ

¹⁴ Շանթ Լ., Երկեր, Երեւան, 1989, էջ 15:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՂԱՐԱԲԱՂ**

Ղարաբաղի լեռնոտ աշխարհ,
Քարապատնէշ, քարակարկառ,
Երկինքներէն իջած կարծես,
Հսկայածեւ զանգի նըման:
Հերոսներու տուն, տաղաւար,
Դաւիթ Պէկի, մելիքներու
Արիւններէն դեռ չըջորցած,
Անցեալ մ'ամբողջ,
Որուն քարին, պատին ներքեւ
Կը պառկին դեռ,
Անմըխիթար հերոսներն մեր:

Մըտիկ ըրէք անոնց ձայնին,
Ձայնը խորունկ հայ դարերուն,
Որ կը կոտտայ,
Հազարամեայ վերքի մը պէս:
Մըտիկ ըրէք անոնց ձայնին,
Ինչպէս ճամբորդն ուղեկորոյս,
Խորն անտառին:
Լեռներն կանչն են ազատութեան,
Յուշարձաններ՝
Մագաղաթներ, գիրէն առաջ,
Որոնց գըլխուն՝ արեւ, լուսին
Կը փայլակեն,
Ժամանակի խորհուրդն անհաս:

Հին Արցախի մելիքներու
Սերունդն անմահ,
Ձեր ժայռերու շուքին նստած
Ի՞նչ կը խոկաք.
Ոտքի՛ ելէք, մէկով-հազար,
Թող չկարծեն թըշնամիներն
Ձեր փոքր ու մեծ, թէ ձիւներէն
Առաջ նըստեր է ձեր սրտին՝
Մահն վաղաժամ:
Հողին վրայ ձեր սեփական,
Վըտարանդի եղած էք արդ,
Յառած նայուածքն ձեր անըստոյզ
Հորիզոնին:

Կ'ուզէք ապրիլ ձեր օրն ազատ,
Բայց չէք ուզեր
Ըլլալու թամբ ուրիշին տակ,
Եթէ կոշուիք իսկ ապստամբ:
Ազատութեան իրաւունքէն
Ի՞նչ կայ աւելի թանկ,
Եթէ նոյնիսկ իր հետքերէն
Մահն ընթանայ,
Ու ժամանակն խանձարուրէ
Ինչպէս պատանք:

Ղարաբաղի հայորդիներ,
Ունեցէ՛ք սէրը ձեր հողին,
Ոչ թէ տժգոյն յուշի նըման,
Այլ տեսիլքի պէս լուսավառ:
Մի՛ թողուք զայն բախտին լըքուած
Անտէր կալուած:
Հայու նման կանգնեցէք դուք
Այս աշխարհի խիղճին վրայ,
Իբրեւ ձայնը արդարութեան,
Ազատութեան իբրեւ արձան:

Մի՛ նահանջէք
Իրաւունքէն հայրենական,
Նահանջը լաց է ու կոտորած.
Ժողովուրդ մը որ չունի հողն
Իր սեփական,
Առանց մօրն այդ ծնընդական,
Փռչի է լոկ,
Ժամանակի ափին մէջ բաց:
Կարմիր, կապոյտ, նարընջագոյն,
Հոգին Հայուն,
Իր արիւնին նման կարմիր,
Երկինքին պէս կապոյտամոյն,
Եւ դեղնորակ ինչպէս ոսկին
Կը սարսուռայ,
Սիրտերու մէջ հազարներու
Բոցանըման:

Լեռները ձեր՝
 Գերեզմաններ են սուրբերու,
 Հերոսներու վրկայարան:
 Յիշէ՛ք միշտ
 Աւարայրն ու Սարգարապատն
 Հէքիաթացած,
 Երբ Հայ աշխարհն այդ օրերուն,
 Դարձաւ ամբողջ,
 Զանգակատուն հազարական:
 Ձեր հայրերուն նըման արի,
 Տէր եղէք ձեր իրաւունքին,
 Ժառանգութեան,
 Սուրբ աւանդն այդ առհաւական,
 Պէտք է արին եւ միս դառնայ,
 Հանգի խորհուրդն ապագային,
 Զի Հայ ըլլալ
 Պատգամ է եւ ճակատագիր,
 Դարերու դէմ պարզուած դրօշ
 Արինավառ:

Ունիք այսօր կըտոր մը հող
 Սիրտի մը չափ,
 Ձեր ձեռքերէն ոչ ոք կըրնայ
 Ապշոպել զայն,
 Ան հըրիտակն է ձեր նախնեաց:
 Եւ Սասունցի Դաւիթին պէս
 Մեր օրերու,
 Մըսրայ պետին առջեւ կանգնած,
 Ըսէք խըրոխտ,
 Թէ կենդանի էք յաւիտեան,
 Ու կը մընաք,
 Վասընզի ձեր երականերէն
 Արինն արդար մեր Նախահօր,
 Կը փըրփըրի բոցակայլակ,
 Դրօշն ինչպէս ազատութեան:

ԵՂԻՎԱՐԴ

ԲԵԹՂԵՀԷՄ

«Եւ դո՛ւ, Բեթղեհէմ, տուն եփրաթայ, սակա-
 ւաւորս իցես լինել ի հազարաւորս Յուդայ...»:

Է՛ն հրաշալին անուններուն Սուրբ Գըրոց,
 Որ մեզ տուաւ մանկութիւն մը գերազանց,
 Մերկ մսուրը եւ անպաճոյճ օրօրոց,
 Ու առաջին համանուագն հրեշտակաց,

Զոր հովիւներ աւետաւոր գիշերուան
 Աստղերուն տակ մաքուր սրտով երգեցին,
 Իբր նախերգանք մարդկային մեծ հաճութեան,
 Եւ փառքին ալ՝ յաւերժակա՛ն Բարձունքին:

Գիշերուան մէջ այս՝ թրթըռո՛ւն Քու սիրով,
 Տիեզերքի եղբայրութիւնն անանուն,
 Մսուրիդ դէմ ծունկի բե՛ր, Տէ՛ր, քովէ՛քով,

Եւ տարածէ՛ հողին, օդին ու ծովուն
 Սահմաններուն, Քեզմով լեցուած անսահման
 Սուրբ մեղեդին Քու հրաշագան Յայտնութեան:

ՀՄԱՅԵԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

Բեթղեհէմ, 6 Յունուար, 1908

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**(Բ. Կիրակէ Աղուհացից)****ՆՈՐ ՍՏԵՂԾՈՒՄ**

Խըլէ ինձմէ, Տէ՛ր, այս աչքերն իմ չար,
 Որ յար աշխարհիս պղծութեանց կը նային.
 Ու տո՛ւր նոր աչքեր որ դիտեն անճառ,
 Անբացատրելի՜ փառքերդ երկնային:

Դադրեցո՛ւր ո՛վ Տէր, թրթռումը լեզուիս,
 Ամբարշտութեան խօսքերէն իսպառ,
 Ու տո՛ւր ինձ նոր մը, որով խեղճ հոգիս
 Պատմէ փրկութեան գործերդ հրաշափառ:

Խըլացո՛ւր նաեւ ականջներս իմ բաց՝
 Որ հաճոյք կը զգան չար խօսք լըսելէն.
 Ու նորեր ձեւէ ա՛յնպէս յարդարուած
 Որ ներդաշնակութիւնն երկնից վայելել:

Կըտրէ՛ ինձմէ Տէ՛ր, ձեռքերն իմ աղտոտ,
 Անիրաւութեանց տիղմով թաթաւուն,
 Ու նոր ձեռքեր տո՛ւր որ սեղանիդ մօտ
 Փարին փրկութեան ցից եղջիրներուն:

Անդամալուծէ՛ ոտքերն իմ փութկոտ՝
 Որ շա՛տ քաշեցին թիւր շաւիղներէ,
 Ու նորեր ինձ տո՛ւր, որով Քեզ գամ մօտ
 Ու սխալ քայլ մը, ալ խիղճս չը ներէ:

Նորոգէ՛, ո՛վ Տէր, այս սիրտըս ալ հին,
 «Միսէ սիրտ մը» տո՛ւր փափուկ, զգայուն,
 Մեղքեր չը խոցեն ալ զայն բընաւին,
 Ու զգայ ան սոսկ Սէրը Քու անհուն:

Նորաստեղծէ՛ զիս, Տէ՛ր, բոլորովին,
 Սրտով, ու հոգւով նոր ըլլամ բոլոր,
 Ու մէջըս մեռնի ալ ան մարդը հին,
 Դժոխքին չըլլա՛մ ես որսը մոլոր:

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Տարսոն

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱԾ-ԱՍԱՅՈՒԱԾՔՆԵՐԸ

Գաղտնիք չէ, որ հայ ժողովրդական բանարուեստը հարուստ է բազմաթիւ առածներով եւ ասացուածքներով, որոնք ունեն բարոյական, կրօնական, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական եւ այլ խորհուրդներ: Հայ ժողովրդական առած-ասացուածքները ի մի է բերել բանահաւաք Սարգիս Հայկունին իր «Էմինեան ազգագրական ժողովածոյի» մէջ (1906), իսկ գիտականօրէն դասակարգել եւ խմբաւորել է անուանի բանագէտ Արամ Ղանալանեանը «Հայկական առածանի» գրքում (1951, 1960):

Առած-ասացուածքներով հարուստ են նաեւ հարեւան՝ Վրաստանը եւ Իրանը, որոնց գրական, մշակութային ժառանգութեան մասին հայ իրականութեան մէջ այսօր քիչ է խօսուում՝ չնայած նրան, որ կան թարգմանուած առանձին հեղինակների գործեր, ուսումնասիրութիւններ, բանասիրական աշխատութիւններ: Այդ թարգմանութիւնները մեր օրերում, կարծես, մոռացութեան է մատնուել: Ուստի՝ առած-ասացուածքների այս անդրադարձը համարում ենք կարեւոր եւ անհրաժեշտ: Նկատելի է, որ քիչ են նաեւ հարեւան երկրների գրողներին, նշանաւոր անձանց նուիրուած միջոցառումները, ցերեկոյթները, ինչի պատճառը, մեր կարծիքով, հասարակութեան ընդգծուած ուղղութիւնն է դէպի Եւրոպա:

Տակաւին 5-րդ դարում Մ. Խորենացին, լաւ գիտակցելով հոգեկան մաքառման նշանակութիւնը, թոյլ չի տուել Պարսկաստանի մեծարում, պարսկական հոգեւոր արժէքների եւ աւանդների տարածում, քանի որ ժողովուրդը 5-րդ դարում շարունակում էր կռիւն ու մաքառումը՝ դարասկզբի կորցրած ինքնուրոյնութիւնը վերականգնելու համար¹: Ընդունելով Արեւմուտքի բարձր մշակոյթը, մտքի նուաճումները, աշխարհիկ ուղղութիւնը՝ Մ. Խորենացին, նշում է, որ թէեւ հայ ժողովուրդը ապրում եւ գործում է Արեւելքում, բայց իր մշակոյթով նա պատկանում է արեւմտեան, եւրոպական տեսակին: Այս կողմնորոշումը դարեր ի վեր համակել է ժողովրդին եւ ամրապնդուել է մեր յետագայ ողջ պատմութեամբ: Այսօր ընթերցողի ձեռքին կարելի է տեսնել անգլիական, գերմանական գրականութիւն, բայց ոչ օրինակ՝ վրացական, իրանական կամ արեւելեան պոեզիա:

Նախ սահմանանք **առած** եւ **ասացուածք** տերմինները՝ օգտուելով էտ. Զրբաշեանի եւ Հ. Մախչանեանի «Գրականագիտական բառարան»-ից: Առածները գեղարուեստական սեղմ, պատկերաւոր ասոյթներ են, որոնք ունեն ճանաչողական մեծ արժէք եւ արտացոլում են ժողովրդի կեանքի պատմական, կենցաղային, սոցիալ-քաղաքական պայմանները, յարաբերութիւնները, բնաւորութեան եւ խառնուածքի առանձնայատկութիւնները, բարոյական հասկացութիւնները, ազգային սովորութիւնները, հաւատալիքն ու կրօնը, հոգեբանութիւնն ու աշխարհայայեացքը²: Յաւելենք, որ առածներին բնորոշ են դիւրամբոնելիութիւնը, կարճառօտութիւնը, սեղմութիւնը, պարզորոշութիւնը, պատկերաւորութիւնը: Ասացուածքը սեղմ, արտայայտիչ ձեւով բնութագրում է կեանքի այս կամ այն երեւոյթը առանց այլաբանական հնարների եւ փոխաբերական

¹ Տե՛ս Թամրազեան Հ., Հայ ֆնմադատութիւն, գ. 1, Երեւան, 1983, էջ 171:

² Տե՛ս Զրբաշեան Էտ., Մախչանեան Հ., Գրականագիտական բառարան, Երեւան, 1989, էջ 24:

պատկերների, ուղղակի եւ անմիջական ձեւով³։ Ժողովրդական բանաւոր ստեղծագործութեան այս տեսակները ունեն մի շարք աղբյուրներ, ասացուածքները իրենց բնոյթով շատ մօտ են առածներին, բայց տարբերում են նրանով, որ միտքն արտայայտում են ուղղակի, առանց միջնորդաւորման եւ այլաբանութեան։

Ստորեւ ներկայացնենք Գ. Յովսէփեանի «Աշխարհի ժողովուրդների իմաստութեան գանձարան»-ում վկայուած վրացական առած-ասացուածքները⁴։ Այսպէս՝

Ամէն աղուես իր պոչն է գովում։

Գայլը թողածի համար է փխտսում, հովիւը՝ փարածի։

Երբ կովին կովկիթով մօտեցան, իրեն եզ անուանեց, երբ լուծ բերին՝ իրեն կով անուանեց։

Լաւ է կապաղած շուն ունենաս, քան կապաղած կին։

Շունն էլ աղ ու հացը չի մոռանում։ (373-374)

Վերոնշեալ առածներում, ինչպէս տեսնում ենք, էական դեր ունեն կենդանիները։ Ղանալանեանը փաստում է, որ կենդանական հին զրոյցներն ու առածները օգտագործում են մարդկային արատները եւ հասարակական կեանքում տիրող անհաւասարութիւնն ու արդարութիւնը, շահագործումն ու կողոպուտը մերկացնելու համար⁵։ Վրացական առած-ասացուածքներում յիշատակում են շունը, գայլը, աղուեսը, կովը, որոնք խթան են վրաց միջավայրը, բնաւորութիւնը, կենցաղը ներկայացնելուն։ Նման առած-ասացուածքների բազմազանութիւնը բացատրւում է նաեւ նրանով, որ չափազանց հարուստ է Վրաստանի Հանրապետութեան կենդանական աշխարհը։ Ինչպէս մեզանում, այնպէս էլ վրաց հասարակութիւնում իւրաքանչիւր կենդանու վերագրուել է այս կամ այն յատկանիշը։ Բերենք հայկական նոյնանման առած-ասացուածքների օրինակներ։ Այսպէս՝

Արջին ձագը փամազլըղ չըլլար։ (57)

Եզին քաշածը մինակ իր կաշին գիտէ։ (170)

Գիլի փորը իր օրումը չի կշտանայ։ (28)

Հաւին հարիւր հեք կուր քու, էլի կրուցը գեղնին կը քսի։ (57)

Եզը ինձ համար կալ չի անում, ուրիշի համար պապարագ ա անում։ (44)

Վրացական առած-ասացուածքներից շատերը, այսպէս ասած, ունեն իրենց համարժեքները մեր լեզուում։ Ինչպէս՝ «Ամէն աղուես իր պոչն է գովում» (վրացական) - «Աղուեսին հարցրին վկադ ով է, ասա՛վ՝ իմ կուղին (պոչ)» (հայկական), «Գայլը թողածի համար է փխտսում, հովիւը՝ տարածի» (վրացական) - «Է՞ծը ջանի դարդն ա, դասաբը՝ եղի», «Տէրը տարածին է փոշման, գելը՝ թողածին», «Ագուար տարածն է լալի, բլբուլը՝ թողածը» (հայկական)։

Հայաստանի սահմանակից Իրանը եւս հարուստ է նոյնպիսի առած-ասացուածքներով։ Բերենք մատնանշող օրինակներ.

³ Նոյն տեղում, էջ 28։

⁴ Վրացական եւ իրանական առած-ասացուածքները փաղել ենք Գոհար Յովսէփեանի «Աշխարհի ժողովուրդների իմաստութեան գանձարան» (Երեւան, 2006) գրքից, իսկ հայկական առած-ասացուածքները՝ Արամ Ղանալանեանի «Առածանի» (Երեւան, 1960) գրքից։ Սոյն հրատարակութիւններից կատարուող մէջբերումների էջերը կը տրուեն տեքստում՝ փակագծերի մէջ։

⁵ Ղանալանեան Ա., Առածանի, Երեւան, 1960, էջ X։

Ազոաւր ուզեց կաքաւակի պէս քայլել՝ իր քայլն էլ մոռացաւ:

Եզը ընկնում է դանակաւորը շաքանում է:

Գլուխը նապաստակի է, աչքերը՝ օձի:

Էշը որքան Քրիստոսին Երուսաղէմ քանի, Էլի էն էշն է: (367)

Բերուած օրինակներից վերջինին մեր լեզուում հաւասարարժէք են հետեւեալ առած-ասացուածքները. «Էշը քառասուն անգամ Երուսաղէմ գնացեր՝ նորէն էշ է մնացեր», «Էշը թակելով ջորի չի դառնալ», «Էշը թիմարելով Բեհլան (նժոյգ) չէղնի», «Ազոաւր ինչքան լողանայ, դագ չի լինի»:

Ինչ խօսք, էական նշանակութիւն ունի առած-ասացուածքների լակոնիկ ձեւը, բայց եւ յոյժ պատկերաւոր լինելու, փիլիսոփայական հզօր մտքեր արտայայտելու հանգամանքը: Բերենք վրացական այնպիսի առած-ասացուածքներ, որոնք խորհելու տեղիք են տալիս: Այսպէս՝

Ամուսինը քուն կառուցեց, կինը քանդեց, կինը քուն կառուցեց, սաքանան էլ չկարողացաւ քանդել:

Երեսով քուած պապառը կուլ չի գնայ:

Լաւ է խելոքի հեպ կոխ գնաս, քան յիմարի հեպ քէֆ անես:

Խղճի խայթը մարդակի հարուածքից վաւ է:

Ում առաջ մէջք ծռես, քար կը դնի: (373-374)

Մեզ յայտնի իրանական նմանատիպ առած-ասացուածքներից են՝

Ամէն դարպաս կարող ես փակել, բայց մարդու բերանը չես կարող:

Ասեղը առաջ քեզ խրիր, յեպոյ մախաթը՝ ուրիշին:

Գողը աղմկոյ պեղը շաւ է սիրում:

Երբ բախադ քեզանից երես է թեքել, շիլայ ուրելուց էլ աքամներդ կը ջարդուի:

Յոյսը յուսահապութեան մէջ է ծնում:

Ձրի քացախը վճարովի մեղրից էլ քաղցր է:

Աչքդ փակեցիր, բանի տէրը չես:

Աչքի սուրմայ թոցնող:

Ով մարդ արարած կ'ուզես ինքնաթիռ նստիր, կ'ուզես կառք, վերջում քեզ տանողը չորս փայտն է:

Օրար հողը որքան էլ շքեղ լինի, հայրենիք չի դառնայ:

Սողալու համար ծնուածը թռչել չի կարող:

Ով ասաց եւ արեց՝ մարդ է, ով չասած եւ արեց՝ առիւծ, ով ոչ ասաց եւ ոչ էլ չարեց՝ արու աւանակ է:

Այնպեղ որպեղ խելոքը խոսքով է համոզում, յիմարը ձեռքերն է գործի դնում: (367-368)

Վերոնշեալ առած-ասացուածքներն իրենց հաւասարարժէք, նոյնարժէք ձեւերն ունեն մեր լեզուում, ինչպէս՝ «Լաւ է խելոքի հեպ կոխ գնաս, քան յիմարի հեպ քէֆ անես»

(վրացական) - «Գիտունի հետ քառ քառի, անգետի հետ փլաւ մի ուտի» (հայկական), «Ամէն դարպաս կարող ես փակել, բայց մարդու բերանը չես կարող» (իրանական) - «Բերանը քառասուն լիտր անլուայ բուրդ չի բռնէ» (հայկական):

Այսպիսով, առած-ասացուածքները, որոնք յօրինուել եւ պահպանուել են ժողովրդի գոյութեան ողջ պատմութեան ընթացքում, բանահիւսութեան ամենատարածւած ստեղծագործութիւններն են, որոնք կենսունակ են մեր օրերում եւս: Ժողովրդական բանահիւսութեան այս կարեւորագոյն տարրերը օժտուած են մեծ կիրառելիութեամբ: Բազմաթիւ ընդհանրություններ են առկայ հայկական, վրացական, իրանական առած-ասացուածքներում, մշակոյթներում: Մի շարք առած-ասացուածքներ արտայայտում են նոյն կամ մօտ իմաստ:

ՎԱՆՏԵՐ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի եւ Մանկավարժութեան եւ կրթութեան զարգացման կենտրոնի մագիստրանտ

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐ

Յորժամ երթայցես ընդ ոսոխի քում առ իշխանն, ի ճանապարհի տուր զհաշիւն զերծանել ի նմանէ:

Իմաստութիւն ծածկեալ եւ գանձ անյայտ, որ օգուտ է յերկոցունց:

Եւ որպէս կամիք թէ արասցէն ձեզ մարդիկ, այնպէս արասցիք եւ դուք նրանց:

Որ փորէ խորխորատ ընկերի իւրում՝ ինքն լցցէ զնա:

Որդւոյ նենգաւորի բարի ինչ մի՛ լինիցի:

Շրթունք ճշմարիտք հաստատեն զվկայութիւն:

Ի միում մարմնի անդամս բազումս ունիմք, եւ անդամքն ամենայն զնոյն գործ ունին:

Ծառայ իմաստուն տիրեսցէ տերանց անմտաց:

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

**ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՈՂԲ»-Ի ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԸԱՏ ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆԻ ԵՒ
Բ. ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆԻ**

Մ. Խորենացին եզակի գրական դէմք է մեր հին մատենագրութեան պատմութեան մէջ: Նա, 14 դար շարունակ, աննուազ հետաքրքրութիւն է շարժել հայ ժողովրդի եւ բանասիրութեան մէջ իր «Հայոց պատմութեամբ», որը ծառայել է իբրեւ ուսուցման առարկայ եւ իբրեւ ուսումնասիրութեան նիւթ: Աւելի քան 10 դար այս գրուածքը եղել է հայ ազգին իր հին անցեալի հետ ծանօթացնող միակ դասագիրքը: Աղբիւր եւ օրինակ է հանդիսացել յետագա պատմիչների համար, որոնք քաղուածքներ են արել նրանից, ընդօրինակել, եւ շարունակում են հետեւել նրա ստեղծած պատմագրութեան տիպին: Ամենաբարձր գովեստներով յիշում են նրա անունը՝ տիեզերահռչակ քերթող, պատմահայր, քերթողահայր: «Հայոց պատմութիւն»-ը յիշատակարան է նրա անունը եւ մնացել է որպէս հայ մատենագրութեան անմահ յիշատակարան: Այս գիրքը Խորենացին գրել է Սահակ Բագրատունու խնդրանքով: Ինչպէս բանասիրութիւնը ենթադրում է, սա այն Բագրատունի իշխանն է, որին Վահան Մամիկոնեանը եւ նրա համախոհ ընկերները ապստամբութեան սկզբին յայտարարեցին Հայաստանի մարզպան, որ մի ճակատամարտի ժամանակ սպանուեց մօտ 482 թուականին:

Խորենացու Պատմութիւնը բաժանւում է 3 մասի.

1. Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը,
2. Հայոց միջին պատմութիւն,
3. Մեր հայրենիքի պատմութեան աւարտը:

Որպէս վերջաբան Խորենացին ընտրել է «Ողբ»-ը՝ սգալով իր սիրելի ուսուցիչների՝ Սահակի եւ Մեսրոպի վախճանը, ինչպէս նաեւ Արշակունեաց թագաւորութեան եւ Հայաստանի պետականութեան անկումը:

Ողբը, որպէս գրականութեան ժանր, ծագել է հնագոյն ժամանակներում եւ բարձր զարգացման հասել անտիկ աշխարհի եւ միջնադարի գրականութեան մէջ: Հայկական ողբի ժանրային ձեւաւորման բանահիւսական-գրական ակունքներից է ազգային-ժողովրդական լալեաց բանաստեղծութիւնը, որը կազմել է յուղարկաւորութեան անհրաժեշտ տարրը եւ ունեցել է իր յատուկ յօրինող-կատարողները: Ողբը թեմատիկ առումով լայն ընդգրկում ունի, արտացոլում է կեանքի այնպիսի իրողութիւններ ու դէպքեր, որոնք եղբրական բնոյթ ունեն: Ըստ այդմ՝ հայկական ողբերը լինում են պատմական, դամբանական, անձնական-քնարական, ողբ-յիշատակարաններ եւ այլն: Ողբին յատուկ են սրտաճմլիկ պատումը, յուզական լարուածութիւնը, խօսքի հռետորական երանգը, սուր եւ չափազանցուած համեմատութիւնները, թեմայի քնարական մեկնաբանութիւնը: Իրար են հակադրւում «Երանելի» անցեալը եւ դառնադէտ ներկան: Ի հակակշիռ ողբերգական իրականութեան՝ հեղինակի միտումը դառնում է գալիքի երազանքը, ժամանակակիցներին յորդորելն ու մխիթարելը: Ողբը գրւում է «ի սփո-

փանս տրտմեցելոց»¹: Հայ գրականության մէջ ողբի լաւագոյն օրինակը Մովսէս Խորենացու «Ողբ՝ Արշակունեաց թագաւորութեան վերացման եւ ս. Գրիգորի տոհմից քահանայապետութեան դադարման մասին»-ն է եւ ի հարկէ յայտնի է նաեւ Ներսէս Շնորհալու «Ողբ Եղեախոյ»-ն: Մեր խնդիրն է համեմատութեան ենթարկել Խորենացու «Ողբ»-ի երկու թարգմանութիւն՝ Ստ. Մալխասեանի եւ Բ. Ուլուբաբեանի, նկատել, թէ թարգմանութեան ինչպիսի եղանակներ ու միջոցներ են ընտրել թարգմանիչները, արձանագրել նմանութիւններն ու տարբերութիւնները:

Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ը թարգմանուել է աշխարհի տարբեր լեզուներով, ունեցել է 12 հրատարակութիւն, որոնցից 9-ը՝ հայերէն, իսկ 3-ը՝ լատիներէն:

Աշխարհաբար թարգմանել են Խորեն Ստեփանէն, էմինը, Ստ. Մալխասեանը, Բ. Ուլուբաբեանը եւ այլք: Թարգմանիչներից իւրաքանչիւրը հիմք է ընդունել պատմութեան ձեռագիր տարբերակները: Գրաբարից աշխարհաբար թարգմանութիւնները պահանջել են պատմագիտական խորը գիտելիքներ եւ աղբիւրագիտութիւն: Ստ. Մալխասեանը խորամուկ է եղել թարգմանութեան մէջ, նրա թարգմանութեան միայն ծանօթագրութիւնները հաւաստում են մեծ գիտնականի խոհունութիւնը եւ պատմագիտական ճշմարիտ ընկալումները: Վերջինս նաեւ գնահատում է այլ թարգմանութիւններ. «Թարգմանութեանս միջոցին ես ձեռքի տակ ունէի Վիստոնների, էմինի երկու եւ Ստեփանէի առաջին թարգմանութիւնները, որոնց մանաւանդ էմինի եւ Ստեփանէին, յաճախ դիմում էի տեղեկանալու համար, թէ ինչպէս են նրանք հասկացել բնագրի որեւէ դժուար կամ մութ տեղը: Այս համեմատութիւնների ժամանակ ես բազմաթիւ նոր փաստեր ունեցայ, որ էմինի երկու թարգմանութիւններն էլ շատ հեռու են ճիշտ լինելուց. յաճախ պատահում են կոպիտ սխալներ, վատ հասկացուած եւ աղճատուած տեղեր: Սրանցից մի քանիսը, որ առանձին աչքի են ընկնում նշանակել են ծանօթագրութիւնների մէջ: Բնագրին շատ աւելի մօտ է Ստեփանէի թարգմանութիւնը, բայց սա մի ուրիշ պակասութիւն ունի. աշխարհաբար թարգմանութեան լեզուն սահուն չէ, որ առաջ է գալիս մասամբ բնագրի ոճին խիստ հետեւելու ձգտումով եւ մասամբ թարգմանչի սովորութեամբ, որ է՝ անշուշտ աշխարհաբարի ձեւեր գործածել, խուսափելով որքան հնարաւոր է գրաբարի ձեւերից»²: Խորենացու Պատմութեան թարգմանութիւնը կրկնակի տեսակէտից դժուարութիւններ է յարուցում՝ ճշմարտութեան եւ գեղեցկութեան կողմից: Նրա մէջ կան շատ մութ տեղեր, որ թարգմանիչները զանազան կերպ են հասկանում. կան սեղմ դարձուածքներ, ակնարկութիւններ, յատուկ նշանակութեամբ գործածուած բառեր: Շատ ուշադրութիւն է յարկաւոր այդ ամէնը ճիշտ հասկանալու համար:

Գալով թարգմանութեան լեզուի կոկիկութեանը եւ գեղեցկութեանը՝ պէտք է նշել, որ ժամանակակից գրական հայերէնը չի կարող մրցել գրաբարի հետ, նկատի առնելով վերջինիս բազմատեսակ հնարաւորութիւնները միտք արտայայտելու համար, բառերի դասաւորութեան մեծ ազատութիւնը, նախդիրները, հարուստ բառամթերքը չի կարող մանաւանդ մրցել Խորենացու ճոխ, ներդաշնակ գեղարուեստական լեզուի հետ: Այս տեսակէտից՝ բնագրի գեղեցկութեանը հաւասարուելու մասին ոչ մի թարգմանիչ չի կարող խօսել: Չնայած նրանցից իւրաքանչիւրը աշխատել է՝ որքան հնարաւոր է հաւատարիմ մնալ բնագրի արտայայտութեանը, ոճին, նոյնիսկ բառերին, բայց այն պայմանով, որ դրանք չվնասեն աշխարհաբար լեզուին եւ շատ չբարդացնեն արտայայտութեան ձեւը:

¹ [https://hy.m.wikipedia.org/wiki/Ողբ_\(գրական_ժանր\)](https://hy.m.wikipedia.org/wiki/Ողբ_(գրական_ժանր))

² Խորենացի Մ., Հայոց պատմութիւն, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 1990, էջ 15: Սոյն աղբիւրից կատարուող յաջորդ մէջբերումների էջերը կը տրուեն տեքստում՝ փակագծերի մէջ:

Ի տարբերություն Ուլուբաբեանի թարգմանությունները՝ Ստ. Մալխասեանի թարգմանությունը աչքի է ընկնում ծանօթագրությունների առատությամբ: Սա առաջին հերթին պայմանաւորուած է մեծ գիտնականի պատմագիտական խորը ճանաչողությամբ եւ մեծ գիտելիքների տարողունակությամբ: Ինչպէս նշում է թարգմանիչը՝ «Ծանօթագրությունները, որ տրուում են գրքի վերջում, նպատակ ունեն ընդհանրապէս՝ օժանդակ լինել ընթերցողին բնագիրը լաւ հասկանալու, բացատրել մութ տեղերը, ակնարկությունները, տալ օտարազգի թագաւորների կամ մատենագիրների մասին համառօտ տեղեկություններ, օտար քաղաքների մասին ծանօթություններ եւ այլն: Ես չեմ տուել ծանօթություններ Հայաստանի քաղաքների կամ այլ վայրերի մասին, չեմ համեմատել Խորենացու պատմածը որեւէ անցքի մասին՝ ուրիշ հայ կամ օտարազգի հեղինակի պատմածի հետ նոյն անցքի մասին. խուսափել եմ Խորենացու անձի կամ Պատմութեան գրութեան ժամանակի մասին յարուցուած հարցերը շօշափելուց եւ այլն: Եթէ ընդարձակ ծաւալով ծանօթություններ լինէի գրելու՝ բնագրից 2-3 անգամ աւելի մեծ կը լիներ, իսկ իմ տեղը սահմանափակ էր» (էջ 87): Ծանօթագրություններ կազմելիս Ստ. Մալխասեանը շատ քիչ օգտուել է էմինի կամ Ստեփանէի ծանօթագրություններից, որոնք իրենց հերթին օգտուել են օտարազգի թարգմանությունների ծանօթագրություններից, մանաւանդ Ստեփանէն: Ամէն անգամ, երբ թէկուզ չնչին չափով օգտուել է նրանցից՝ անշուշտ յիշատակել է աղբիւրը: Եւ ընդհանրապէս, Մալխասեանի ծանօթագրությունների մեծ մասը նոր նիւթերի մասին է, որոնք բոլորովին շօշափուած չեն եղել այլ թարգմանիչների կողմից:

Անդրադառնալով «Ողբ»-ի երկու թարգմանություններին՝ պէտք է նշել, որ երկուսն էլ թարգմանուել են հայերէնի ուղղագրական բարեփոխումներից յետոյ (1922 թ.), եւ ժամանակակից ուղղագրութեամբ են, սակայն Բ. Ուլուբաբեանի թարգմանությունը աւելի նոր է, քան Մալխասեանինը, այդ իսկ պատճառով հիմնական տարբերությունները քերականական, շարադասական, ինչպէս նաեւ բառօգտագործման են:

Սկսենք հէնց առաջին տողից՝ «Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ հիւսիսային ազգերի մեջ վեհագոյնդ, որովհետեւ վերացան թագաւորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ, վրդովուեց խաղաղությունը, արմատացաւ անկարգությունը, խախտուեց ուղղափառությունը, հիմնաւորուեց տգիտութեամբ շարախօսությունը» (Ըստ՝ Ստ. Մալխասեանի, էջ 235):

«Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, հիւսիսային բոլոր երկրներից վեհագոյնը, որովհետեւ վերացան թագաւորդ ու քահանայդ, Խորհրդատուդ եւ ուսուցանողդ, վրդովուեց խաղաղությունդ, արմատացաւ անկարգությունը, խախտուեց ուղղափառությունը, տգիտութեամբ հաստատուեց շարախօսությունը»³ (Ըստ՝ Բ. Ուլուբաբեանի, էջ 298):

Երկու թարգմանություններում առկայ են նկատելի տարբերություններ, ինչը պայմանաւորուած է ժամանակի ընթացքում լեզուի զարգացմամբ եւ լեզուական մի շարք իրողությունների փոփոխութեամբ: Առաջին ակնառու տարբերությունը այս հատւածում շարադասականն է, Մալխասեանը թարգմանել է «բոլոր հիւսիսային ազգերի մէջ վեհագոյնդ», իսկ Ուլուբաբեանը «հիւսիսային բոլոր երկրներից վեհագոյնը», երեւում է, որ Ուլուբաբեանը հետեւում է ժամանակակից հայերէնի ճշգրիտ շարադասութեան կանոններին («Հիմնաւորուեց տգիտութեամբ շարախօսությունը» - Մալխասեան, «Տգիտութեամբ հաստատուեց շարախօսությունը» - Ուլուբաբեան), նկատելի է ստացական հոդի տարբեր կիրառություններ՝ «ազգերի մէջ վեհագոյնդ»

³ Խորենացի Մ., Հայոց պատմութիւն, Երեւան, Գասպրիմա հրատ., 2003, էջ 298: Այն աղբիւրից կատարուող յաջորդ մէջբերումների էջերը եւս կը տրուեն տեքստում՝ փակագծերի մէջ:

(Մալխասեան), «բոլոր երկրներից վեհագոյնը» (Ուլուբաբեան), «վրդովուեց խաղաղութիւնը» (Մալխասեան), «վրդովուեց խաղաղութիւնը» (Ուլուբաբեան): Ստացական հոդի կիրառութիւնը աւելի բարձր ոճ է հաղորդում եւ գրաբարեան կոլորիտ ստեղծում, սակայն Ուլուբաբեանը նախապատուութիւն է տալիս ժամանակակից հայերէնի ձեւերին: Աւելի բարեհունչ է Մալխասեանի տարբերակը՝ «Խղճում եմ քեզ, Հայաստանեայց եկեղեցիդ» (էջ 235), քան Ուլուբաբեանի «Հայաստանեայց եկեղեցի» (էջ 298), գուցէ աւելի նպատակայարմար կը լինէր Հայաստանի եկեղեցի տարբերակը: Ուլուբաբեանի՝ ժամանակակից հայերէնի ձեւերին նախապատուութիւն տալը երեւում է նաեւ բառընտրութիւնից՝ խորհրդականը ժամանակակից հայերէնում ընկալւում է որպէս քաղաքական գործիչ (նախագահի խորհրդական, վարչապետի խորհրդական), այդ իսկ պատճառով Ուլուբաբեանը նախընտրել է գործածել խորհրդատու տարբերակը: Բառագործածութեան տարբերութիւնները առկայ են ողջ տեքստում՝ «փարախի մէջ ժողովուած» (Մալխասեան, էջ 235), «փարախի մէջ հաւաքուած» (Ուլուբաբեան, էջ 298), «Երանի՛ առաջին ու երկրորդ փոփոխութիւններին, որովհետեւ եղաւ մի ժամանակ, որ փեսան եւ խաչեղբայրը հեռացուեցին, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր ուղղախօսութեամբ պահելով ամուսնութիւնդ» (Մալխասեան, էջ 235), «Երանի՛ առաջին ու երկրորդ փոփոխութիւններին, որովհետեւ դա մի ժամանակ էր, երբ փեսան ու խաչեղբայրը հեռացան, եւ դու՝ հարսդ, համբերեցիր՝ մաքրամաքուր պահելով ամուսնութիւնդ» (Ուլուբաբեան, էջ 298): Բնագրում ուղղախօսութեամբ եւ մաքրամաքուր բառերի փոխարէն Խորենացին գրել է ողջախոհութեամբ, որը, ըստ մեզ, կարելի էր չփոփոխել:

Այս երկու թարգմանութիւնների մէջ հանդիպում ենք միեւնոյն մտքի իմաստի միանգամայն տարբեր մեկնաբանութիւնների. «Միւս անգամ էլ, երբ մէկը սիրեկանի նման յանդգնաբար յարձակուեց քո անարատ առագաստի վրայ, դու, հարսդ, չապականուեցիր, թէպէտ բռնի կերպով փեսան վտարուեց, երբ ստամբակ որդիները իրենց ծնողին անարգեցին, միանգամայն եւ խորթերը արժանապէս օտար հօրը եւ եկուոր խորթ հօրը, բայց դու այս անգամ էլ ամէն բանով լցուած շմնացիր. ականակելով քո (փեսայի) դու հովուակցի ձեռքով, մանուկներիդ փայփայեցիր, ոչ ինչպէս տագերոջ, այլ ինչպէս նոյն զաւակների տէր երկրորդ հօր ձեռքով: Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլեւս չկայ դարձի ականակութիւն, որովհետեւ մարմնից բաժանուեց իր ընկերոջ ու գործակցի հետ»: (Մալխասեան, էջ 236): «Եւ միւս անգամ էլ, երբ շնացող մէկը յարձակուեց փեսային վտարեց, եւ գոռոզացած որդիները անարգեցին ծնողին, ինչպէս բոլոր խորթ որդիներն են արժանաւորապէս անարգում եւ խորթ հօրը, եւ եկուոր հօրացուին, սակայն դու այդ անգամ էլ քեզ բոլորից լքուած չպահեցիր՝ յուսալով քո (հովուի) դարձին, հովուակցի հետ, մանուկներիդ փայփայեցիր: Բայց այս երրորդ հեռանալուն դարձի ոչ մի յոյս չկայ, որովհետեւ մարմնից բաժանուեց ընկերոջ եւ գործակցի հետ» (Ուլուբաբեան, էջ 298):

Յատկանշական է՝ Ստ. Մալխասեանը գրաբարի բայական համակարգի մի շարք ձեւեր փոփոխութեան չի ենթարկել, այս ամէնը նա օգտագործում է տեքստին հաւատարիմ մնալու համար. «Որովհետեւ նրանք ինձ ծնան եւ սնուցին....», (Մալխասեան, էջ 236), «Քանզի նրանք ծնեցին ինձ իրենց վարդապետութեամբ եւ սնեցին....» (Ուլուբաբեան, էջ 299):

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով Մ. Խորենացու «Ողբ»-ի աշխարհաբար թարգմանութիւնները՝ ըստ Ստ. Մալխասեանի եւ Բ. Ուլուբաբեանի՝ նկատեցինք, որ հեղինակներից իւրաքանչիւրը ցանկացել է որքան հնարաւոր է հաւատարիմ մնալ բնագրին՝ պահպանելով գրաբարեան կառոյցների մի շարք ձեւեր: Այս առումով բնագրին աւելի մօտ է Մալխասեանի թարգմանութիւնը, Ուլուբաբեանի թարգմանութիւնը աւելի

նոր է եւ կարելի է դիտարկել որպէս ժամանակակից թարգմանութիւն: Երկու թարգմանութիւնների էական տարբերութիւնները քերականական, շարադասական են, ինչպէս նաեւ զրոհւորում են բառօգտագործման մէջ:

ՆԱԶԻԿ ԱՍԱՏՐԵԱՆ

Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի մագիստրանտ

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐ

Իմաստութեամբ շինի տուն եւ հանճարով կանգնի:

Ամենեքեան որ սուր առնուցուն՝ սրով անկանիցին:

Ուր նախանձ, անդ է անկարգութիւն եւ ամենայն իրք շարք:

Եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ:

Ուր գանձն ձեր է, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին:

Անզգամն անգոսնէ զխրատ հօր իւրոյ:

Ոյք ուտեն զիս՝ տակաւին քաղցիցեն, եւ ոյք ըմպեն զիս՝ տակաւին ծարաւեսցին:

Քանզի վատասիրտքն լքանէին, քաջքն խիզախէին եւ նահատակքն գոչէին:

Եթէ չէր շարագործ այրն այն, ապա ոչ մատնէաք զնա քեզ:

Վասն ճշմարտութեանն մինչեւ ի մահ մարտնչէր:

Քանզի կոչէի, եւ ոչ լսէիք:

Շանթէր գալարէր իբրեւ զօձ թունաւոր:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ՝ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԻՐԱԴՆՈՒՆՔՆԵՐԸ

Յօդուածին նպատակն է քննարկել քահանայական աստիճանին պարտականութիւններն ու իրաւումները: Մեր եկեղեցւոյ մէջ, կաթողիկոսէն մինչեւ եպիսկոպոս, վարդապետ եւ ամուսնացեալ քահանաները, քահանայ են երբ Ս. Պատարագ կը մատուցանեն: Պատարագի ընթացքին, երբ պատարագիչը կաթողիկոսը կամ եպիսկոպոս մըն է, «Մարմին Տէրունական» շարականին երգեցողութեան ժամանակ, եկեղեցւոյ իշխանները՝ իրենց աստիճանի զգեստները (եմփիորոն, արտախուրակ, պանակէ, մատանի, եւայլն) կը հանեն եւ Ս. Պատարագը կը շարունակեն որպէս քահանաներ:

Յօդուածիս նպատակն է նաեւ լուսարձակի տակ առնել քահանայական աստիճանը, որ կը տրուի կուսակրօն եւ ամուսնացեալ քահանաներուն, որոնք ձեռնադրութեան ընթացքին կը ստանան յատուկ իրաւումներ եւ իրենց կը շնորհուի յատուկ պարտականութիւններ, զորս միայն իրենք կրնան մատակարարել: Ամուսնացեալ քահանաները, մեր եկեղեցւոյ անմիջական կապն են մեր ժողովուրդի զաւակներուն հետ:

Քահանայական աստիճանի պարտականութիւններն եւ իրաւունքներն ըսելով՝ չեմ ակնարկեր այն բազմազան պարտականութիւններուն եւ իրաւունքներուն, զորս քահանայական աստիճան ունեցող անձ մը աշխարհիս վրայ ապրող նման պատասխանատու աստիճան ունեցող բոլոր անձերու հետ առաւել կամ նուազ չափով ունի: Քահանան, ոչ եկեղեցական անձերու նման, ունի քաղաքացիական, ազգային, հանրային եւ առտնին պարտականութիւններ եւ իրաւունքներ: Որպէս եկեղեցական, ան ունի իր սեփական պարտաւորութիւններն ու իրաւունքները իբրեւ հայր եւ ընտանիքի տէր², իբրեւ դրացի եւ բարեկամ, իբրեւ քաղաքացի եւ հասարակութեան անդամ: Բայց ասոնք մեր յօդուածին նպատակը չեն, ոչ ալ կ'ուզենք ակնարկել մարդասիրական, կրթական, գրական³ եւ բարեգործական այն պարտաւորութեանց եւ իրաւունքներուն մասին, որոնց կը մասնակցին քահանաները զանազան գաղութիւններու մէջ, իրենց կարողութեանց եւ յարմարութեանց համաձայն:

Ուրեմն, քահանայական աստիճանի մասնաւոր պարտականութիւններն եւ իրաւունքներն ըսելով կը հասկնանք այն պարտաւորութիւններն ու իրաւասութիւնները (իրաւունքները), որոնք քահանային եւ միմիայն քահանային կը պատկանին: Այս պարտաւորութիւններն ու իրաւասութիւնները, որոնք միմիայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ կը տրուին եւ կ'ընդունուին, անջնջելի եւ անլուծանելի կերպով իւրաքանչիւր ձեռնադրուող անձի հետ կը միանան եւ կը նոյնանան:

Նախքան ձեռնադրութեան Մաշտոցի քննութեան անցնիլը, արագ ակնարկ մը

¹ Այստեղ կ'արժէ յիշել 1906-ին «ԼՈՅՍ» շաբաթաթերթին մէջ յիշուած հետեւեալ յօդուածը «Որո՞նք Կրնան Քահանայ Ըլլալ», թիւ 6, էջ 138 – 144: Ինչպէս նաեւ Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոսի (յետագային Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ (1977 – 1995) եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1995 – 1999) հարցազրոյցը, որ ան տուած է Յունիս 30, 1978-ին, «Քահանայութեան Մեծութիւնը» վերնագրով:

² Մեսրոպ Գ., «Հովուական Աստուածաբանութիւն Հայոց Ս. եկեղեցւոյ», էջ 107 – 108:

³ Նոյն տեղում, էջ 108 – 110:

նետենք քահանայի աստիճանի հաստատման մասին: Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան առաջին պաշտօնեաները տասներկու առաքեալներն էին, որոնց Քրիստոս յանձնեց իր նորահաստատ Եկեղեցւոյ տարածման եւ հովութեան պաշտօնը ըսելով՝ «Գացէ՛ք, հետեւաբար, եւ աշակերտ դարձուցէ՛ք բոլոր հեթանոսները. մկրտեցէ՛ք զանոնք Հօրը, Որդիին, եւ Սուրբ Հոգիին անունով» (Մատթէոս 28:18-20): Հստ այս հրահանգին, Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան համայն իրաւունքները, իշխանութիւններն ու գործադրելու զօրութիւնները տասներկու առաքեալներուն յանձնուած էին. այսինքն, այն ամէնը որ ըստ պարագաներուն դարերու ընթացքին զանազան ճիւղերու բաժնուեցաւ, եւ դարերէ ի վեր մասամբ եպիսկոպոսներուն, մասամբ քահանաներուն եւ սարկաւագներուն եւ բազմաթիւ ուրիշ ստորաբաժանեալ աստիճանաւորներուն յանձնուած է, սկիզբէն առաքեալներուն ձեռքն էր: Ուրիշ խօսքով, իւրաքանչիւր առաքեալ թէ՛ հայրապետ էր, թէ՛ եպիսկոպոս, թէ՛ քահանայ, թէ՛ սարկաւագ, եւայլն եւ եթէ եկեղեցին, իր նախնական՝ փոքր եւ սահմանափակ դրութեան մէջ մնար, բնական է որ նուիրապետական աստիճանները այսքան չէին բազմանար, եւ առաքելական իշխանութիւն ունեցող աստիճանաւոր ամէն բանի բաւական կ'ըլլար, թէ՛ քահանայութեան, թէ՛ եպիսկոպոսութեան, եւ թէ՛ սարկաւագութեան պաշտօնը կատարելու:

Այսուամենայնիւ, Եկեղեցին առաջին օրէն բազմացաւ եւ շատցաւ, որովհետեւ Եկեղեցւոյ առաքելութիւնն էր Քրիստոսի պատգամը աշխարհին տարածել: Այս առաքելութիւնը կը պահանջէր ստորաբաժանումներ: Առաքելական որոշումով ստեղծուած նախնական եւ գլխաւոր բաժանումներն էին, որոնք մինչեւ այսօր կը մնան գրեթէ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, եպիսկոպոսութիւն, քահանայութիւն⁴ եւ սարկաւագութիւն: Վերոյիշեալ տէրունական հրահանգէն տեսանք որ Երկոտասան Առաքեալներուն (եւ հետեւաբար իրենց յաջորդներուն) առաջնահերթ պաշտօնն էր՝ **ՔԱՐՈՁԵԼ՝** եւ **ՄԿՐՏԵԼ**: Այս երկու բառերուն մէջ ամփոփուած են Եկեղեցւոյ պաշտօնեային բոլոր սովորական պարտաւորութիւնները: Երբ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը բաժնելու հարկը ստեղծուեցաւ, Եկեղեցւոյ վերին հսկողութիւնը, այսինքն քահանայ եւ սարկաւագ ձեռնադրելու պաշտօնն ու թեմի կամ վիճակի ընդհանուր վերակացութիւնը յանձնուեցաւ եպիսկոպոսին. եւ իւրաքանչիւր կամ մասնաւոր եկեղեցւոյ կամ ժողովուրդին քարոզելու եւ խորհուրդները մատակարարելու պաշտօնը քահանաներուն վստահուեցաւ, իսկ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ արտաքին պէտքերը, նիւթական մատակարարութիւնը, սպասաւորութիւնը, աղքատներուն խնամարկութիւնը եւ այլն, սարկաւագներուն յանձնուեցաւ, որոնք քահանային հրահանգին համաձայն կը կատարէին իրենց պաշտօնը: Այս յօդուածին նպատակը եպիսկոպոսական կամ սարկաւագական աստիճաններուն մասին տեղեկութիւններ կայացնելը չէ: Մեր դիտողութիւնները քահանայական աստիճանին համար են, որուն շնորհուած են առաքեալներու կողմէ քարոզելու եւ խորհուրդները մատակարարելու պաշտօնը:

Քահանան ամէն բանէ առաջ «Աստուծոյ ծառան է»: Իր կեանքի եւ իր կատարած քահանայական պաշտօնի աւարտին, ինք Աստուծոյ առջեւ պիտի կանգնի եւ հաշիւ պիտի ներկայացնէ իր գործունէութեան, ծառայութեան, եւ պաշտօնին մասին: Քահանան հաշուետու ըլլալով Աստուծոյ, իր ծառայական կեանքի ամէն հանգրուանին պէտք է ի մտի ունենայ Եզեկիէլ Մարգարէին տեսիլքը. «Մարդու Որդի, քեզ Իսրայէլի տան պատասխանատու նշանակեցի: Եւ ինձմէ պիտի լսես պատգամները եւ պիտի սպաննաս անոնց իմ կողմէ: Երբ որ անօրէնքն ըսեմ թէ մահուամբ պիտի մեռնի եւ դուն չզգուշացնես զինք եւ չխօսիս իրեն որ իր անօրէն չար նամբաներէն ետ դառնայ եւ

⁴ Աշրքեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց» էջ 32 – 43: Սարգիսեան Կաթողիկոս Գ., «Համառօտ Ձեռնարկ Հովուական Աստուածաբանութեան», էջ 169 – 191: «ՍԻՈՆ», Խմբագրական, 1929, էջ 291 – 294:

⁵ Աշրքեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց», էջ 105 – 131:

ապրի, եւ անօրէնը իր անօրէնութեան մէջ մեռնի, անոր արիւնը քու ձեռքերէդ պիտի պահանջեմ» (Եզեկիէլ 3:17-18): «Ուրբա՛ն ծանր եւ դժուարակիր է իր պաշտօնը: Խօսիլ ու գործել Աստուծոյ անունով, Անոր ամենատես աչքի խորաքնին նայուածքին տակ, Անոր պահանջատիրութեան անխուսափելիութեան գիտակցութեամբ, հաշիւ տալու պարտաւորութիւնը հոգիին մէջ»⁶:

Հիմա մեզի կը մնայ քննել, եթէ Հայց. Եկեղեցին առաքելական այս կարգադրութիւնը պահպանած եւ հաստատա՞ծ է, թէ քարոզութեան պաշտօնը՝ խորհուրդներու մատակարարութեան պաշտօնէն բաժնուա՞ծ է, եւ քահանաներու տարբեր եւ նուազ պարտք եւ իրաւունք շնորհա՞ծ է քան այն, զոր առաքելները շնորհեցին:

Մեր նպատակն այստեղ Մաշտոցի քահանայական ձեռնադրութեան ամբողջ կարգը մանրամասնօրէն քննելը չէ, այլ այդ կարգէն քաղել այն վկայութիւնները, որոնք յօդուածիս առարկան հանդիսացող քահանայական կարգը լուսաբանելու եւ բացատրելու կը ծառայեն, այսինքն քահանաներու պարտականութիւններն ու իրաւունքները սահմանելու կը ծառայեն:

Քահանայի պարտականութիւններու եւ իրաւունքներու իմացման կամ ճանաչման գլխաւոր աղբիւրը՝ Ձեռնադրութեան Մաշտոցն է: Արդարեւ, դարերէ ի վեր, Հայց. Առաքելական եւ Ուղղափառ Եկեղեցին անկերպարան վիճակի մէջ կը գտնուէր⁷. հազուագիւտ եկեղեցական ժողովներ տեղի ունեցած են (վերջինը՝ 2013-ի Եպիսկոպոսական Ժողովն էր: Ատկէ առաջ, էջմիածնի մէջ Եպիսկոպոսական Ժողով գումարուած էր 1969-ին), որոնք Եկեղեցւոյ կարիքները մատնանշած են, բայց արդիւնաւէտ աշխատանք չեն կատարած: Պաշտօնական կանոնագիրք⁸ չունինք մեր ձեռքերուն մէջ, ուրկէ

⁶ Գարեգին Բ. Կաթողնկոս, շարունակելով իր վերլուծումը ֆահանայական պաշտօնին մասին, կ'ակնարկէ այն աստուածային կոչին, այդ կոչին ընդառաջելու, եւ այդ կոչողին կողմէ առաքելու վսեմ պատանխանատուութեան, պարտականութեան, եւ իրաւունքին, որ ֆահանայինն է միմիայն: Խօսելով Հայ Քահանային մասին, Գարեգին Բ. կ'ընդգծէ ֆահանային ազգային դերակատարութիւնն ու պարտաւորութիւնները, իր հոգեւոր առաքելութեան կողմէ: Այստեղ չենք ուզեր այդ մանրամասնութիւններուն մէջ մտնել (Տե՛ս Ձեռնարկ Հովուական Աստուածաբանութեան, էջ 169 – 191):

⁷ Ապրելով Ռուսական, Պարսկական, եւ Օսմանեան պետութիւններու տիրապետութեան տակ, Հայց. Եկեղեցին չունէր ազատութիւնը եւ վարչամեքենան իր գործունէութիւնը աւելի արդիւնաւոր կերպով մատուցանելու Հայ Ժողովուրդին: 1836-ի Ռուսական Կառավարութեան շնորհած Պօլօժնիան ունէր գաղտնի նպատակներ (այս վարչամեքենան ոչ միայն իրաւասութիւններ եւ սահմանափակումներ տուաւ կաթողիկոսին, ան ի մտի ունէր արտաքին ֆաղափականութիւն կատարել կաթողիկոսին անձին ընդմէջէն Օսմանեան եւ Պարսկական պետութիւններուն հետ: Այդ շրջագծին մէջ, Ռուս Ուղղափառ եւ Հայ Առաքելական եկեղեցիները գործակցեցան պահպանելու Հայ Եկեղեցւոյ հաւատքը, այնքան ատեն որ այդ գործակցութիւնը կը ճանչնար Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ գերազանցութիւնը): Միւս կողմէ, 1861-ի Սահմանադրութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան կողմէ, Ռուսական պետութեան իբրեւ հակադարձութիւն, Հայ Եկեղեցւոյ (Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան, եւ անոր ընդմէջէն Սոյւ եւ Աղքամարի Կաթողիկոսութեան) կու տար այսպէս կոչուած աշխարհականներու ամբողջական մասնակցութիւնը եկեղեցւոյ գործերուն: Հայ Եկեղեցւոյ պարագաներն այնպէս էին, որ արտաքինապէս Եկեղեցին կ'երեւէր տագնապալի վիճակի մէջ: Nersoyan H., “Remarks on A Proposed Constitution for the Armenian Church,” Jerusalem, 2001, pp. 11 – 13.

⁸ Հայ Եկեղեցւոյ կանոններուն ամբողջական ցանկը հրատարակուեցաւ Վազգէն Յակոբեանի խմբագրութեամբ, երկու հատորներով, առաջինը 1964-ին եւ երկրորդը՝ 1971-ին (Յակոբեան, Վազգէն, Կանոնագիրք Հայոց, Երեւան, 1964, 1971): Հայ Եկեղեցւոյ կանոնները հազուագիւտ կերպով ռուսումնասիրուած են եւ, այնպէս կ'երեւի, մեր եկեղեցականութեան մեծամասնութիւնը լատիկա ծանօթ չէ անոր: 19-րդ դարէն ի վեր, Հայց. Եկեղեցին կառավարուած է օտարներէ (Ռուսական եւ Օսմանեան կայսրութիւններէն) տրուած «Սահմանադրութիւններով», որոնց մէջէն մեծապէս բացակայ են մեր Եկեղեցւոյ ժողովներուն կանոնները: Թերեւս մեր Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան սահմաններէն ներս նկատի առնուի այս կետը: Յակոբեանի բառերով «Հայոց Կանոնագիրքը Հայ Եկեղեցւոյ եւ Ժողովրդի առաջին օրէնսդրական փաստաթղթերն են, կազմաւորելով հայկական առաջին կանոնագիրքը» Օձնեցի կաթողիկոսի օրով: Մեր Եկեղեցւոյ ժողովներուն կանոններուն մեծամասնութիւնը բարեկարգական եւ բարեկարգչական կանոններ են: Կանոններուն մեծամասնութիւնը եկեղեցականութեան, եւ ի մասնաւորի ամուսնացեալ ֆահանայութեան վարժ ու բարգի բարեխաւան եւ բարեկարգութեան մասին է: Nersessian V., “Armenian Church Historical Studies,” New York, 1996, pp. 177 – 193:

կարելի ըլլայ քահանայական կարգի պարտաւորութիւններուն եւ իրաւասութիւններուն օրէնքներն ու սահմանումները օրինաւորապէս կատարել: Որքա՛ն ցաւալի եւ ամսասլի է այս պակասութիւնը եւ պէտք չէ մոռնալ, որ եկեղեցական իրականութեան մէջ երբեմն կենդանի աւանդութիւնը օրէնքի տեղ կը բռնէ: Որքա՛ն զատողութիւններ տեղի կ'ունենան երկրորդական սովորութիւններու եւ պարագաներու մէջ, բայց էական եւ հիմնական օրէնքները հաստատուն կը մնան շնորհիւ հասարակաց պաշտամունքներուն եւ այդ առիթով կատարուած արարողութիւններուն, աղօթքներուն, ընթերցումներուն եւ երգերուն: Երբեմն դժուար է ինչ-ինչ վարդապետութիւններու հաստատումը կատարել աղբիւրներու հիմամբ, սակայն, բարեբախտաբար, քահանաներու պարտաւորութիւններուն եւ իրաւունքներուն մասին ոեւէ մթութիւն կամ դժուարութիւն գոյութիւն չունի⁹: Ձեռնադրութեան Մաշտոցը ամենէն պարզ եւ յստակ կերպով կը բացատրէ, կը հաստատէ, կը լուսաբանէ օրինակներով, Ս. Գրոց հատուածներով եւ խորհրդաւոր արարողութիւններով՝ ձեռնադրուող քահանային իւրաքանչիւր պարտաւորութիւնները եւ իրաւունքները:

Քահանայական աստիճանը անջնջելի է: Ամէն մարդ, այս աշխարհին մէջ կրնայ պաշտօնի կոչուիլ՝ նախարար, վերակացու, գրագիր, ծառայ, եւ իր մեծաւորին կողմէ կրնայ նաեւ պաշտօնանկ ըլլալ եւ իր պաշտօնը կորսնցնել: Քահանային պաշտօնը այդպէս չէ: Քահանայութեան կոչողը Աստուած է, եւ ամենէն առաջ ընծայացուն ինքը պէտք է այդ կոչումը իր սրտին եւ հոգիին մէջ զգայ: Երկրորդ՝ ժողովուրդը¹⁰ եւս պէտք է ընծայացուին արտաքին վարքէն եւ անոր ունեցած մտաւոր եւ բարոյական յատկութիւններէն համոզուի թէ այդ կոչումը ստույգ է եւ աստուածային է¹¹. Երրորդ՝ ձեռնադրող եպիսկոպոսն ալ իր կողմէ պարտաւոր է քննել եւ ստուգել այդ կոչման հանգամանքը¹²,

Nersoyan H., “Remarks on A Proposed Constitution for the Armenian Church,” Jerusalem, 2001, p. 14 - 18.

⁹ «Հայ Եկեղեցւոյ վերագարծմբին եւ վերածաղկումին համար անհրաժեշտ է նոր հոգեւորականութիւն մը, որ կարենայ կապել հինը նորին, մեր անցեալը խառնել ներկային հաւասարապէս հմուտ ըլլալով մեր պատմութեան, գրականութեան, ծէսին, կանոնական դրութեան եւ բոլոր այն հոգեւոր արժէքներուն, որոնք պահեցին մեր ժողովուրդը կենդանի՝ իր քրիստոնէական եւ հայկական դիմագծութեան մէջ» («ՀԱՄԱ», 1965 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 472 - 478):

¹⁰ Այստեղ, ժողովուրդ բառով կը հասկցուի Եկեղեցւոյ անդամ եղող (Հայ Եկեղեցւոյ մէջ մկրտուած եւ դրոշմուած) անհատները, բայց շատ յաճախ Եկեղեցւոյ բարեխնամ հոգաբարձութեան անդամներն են, որ Առաջնորդներուն հետ կը ծրագրեն Հոգեւոր Հովիւի նշանակումը եւ կամ ընտրութիւնը: Ցաւալին այն է, որ շատ յաճախ եւ դժբախտաբար «գէշ սովորութեան» վերածուած է, որ անհատներ, որոնք Եկեղեցւոյ գործունէութենէն, կարգ ու սարքէն, Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի համաձայն «Եկեղեցւոյ դուռը ուր է չեն գիտեր», հոգաբարձութեան անդամ կ'ընտրուին եւ կամ կը նշանակուին, որպէսզի այսինչին կամ այնինչին «խաղալիք» դառնան որոշումներու ժամանակ: Ահա այսպիսի ոչ-Եկեղեցական անհատներու ներկայութիւնն ու մասնակցութիւնը փահանայացուի ընտրութեան մէջ կրնայ շատ վատ արդիւնք ունենալ Եկեղեցւոյ աշխատանքներուն եւ առաքելութեան վրայ:

¹¹ Դժբախտաբար, այս օրերուս, ծիսականներ ձայն չունին իրենց հոգեւոր պաշտօնէայի ընտրութեան կամ նշանակութեան հարցին մէջ: Մեր Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան ուրիշ կէտերէն մէկն է ասիկա: Մեր Եկեղեցին չի նմանիր Հռոմէական Լատին Եկեղեցւոյ: Մենք բոլորովին տարբեր սահմանադրութիւն ունինք (պէտք է հիմնուած ըլլայ կանոնագրին վրայ, բայց ասիկա ուրիշ յօդուածի նիւթ է): Մեր Եկեղեցւոյ ամենայնպէս տիրացուն մինչեւ կաթողիկոս, ժողովրդական ազատ եւ անկախ ընտրութեամբ պաշտօնի կը կոչուին: Մեր ազգի բոլոր կրթական հաստատութիւնները մեծաւ մասամբ աշխարհականներու խնամքին եւ մատակարարութեան տակ կը գտնուին: Հայ Բանաստեղծական ընտրութեան իրաւունքը կը պատկանի հայ ժողովուրդին, որ իր սիրածն ու յարմար դատածը կ'ընտրէ, եւ եպիսկոպոսին կը ներկայացնէ ձեռնադրութեան համար եւ ժողովուրդն է որ կը հաստատէ եպիսկոպոսին օրհնութիւնը՝ «եղիցի, եղիցի» ըսելով: Գէորգ Մեսրոպ, իր «Հովուական Աստուածաբանութիւն Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ» գրքին մէջ (էջ 81 - 83), յստակ կերպով կը բացատրէ թէ «Բանի որ գերբնական յայտնութեան չէ որ կը սպասուի, տարակոյս չկայ թէ այդ յատկութիւնները, ընդունակութիւնը եւ փափաքը երկու վկայութիւններով կրնան յայտնուիլ. ա. ենթակային եւ բ. գիւն շրջապատողներուն կամ քանցողներուն վկայութիւնը»:

¹² Տարակոյս չկայ որ ձեռնադրող եպիսկոպոսներուն մեծամասնութիւնը խորապէս եւ լաւապէս կը ճանչնան ընծայեալը: Մէկը կրնայ նախկին Բանաստեղծական մը զաւակը ըլլալ կամ ուրիշ մը կրնայ պատանեկութեան ժա-

եւ ապա ձեռնադրել «իր անձին եւ բոլոր ժողովուրդին վկայութեան համաձայն»:

Արդարեւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեամբ է որ Ս. Հոգւոյն շնորհքը կը տրուի ընծայացուին, բայց մէկ անգամ պարգեւուած այս շնորհքը կարելի չէ որեւէ ձեռով ետ առնուի կամ ջնջուի, որովհետեւ այդ շնորհքը պարգեւողը Աստուած է եւ եպիսկոպոսը Աստուծոյ կամակատարն է, որ պարգեւելու հրաման ունի, բայց ետ առնելու հրաման չունի: Այս անխախտելի օրէնքը ոչ միայն քահանայական աստիճանին կը պատկանի, այլ նաեւ Ձեռնադրութեան միջոցին հանդիսաւորապէս յանձնուած է իւրաքանչիւր պատաւորութեանց եւ իրաւունքներուն, այնպէս որ անկարելի է այդ պատաւորութիւններէն եւ իրաւունքներէն ոեւէ մէկը կապտել առանց քահանայական աստիճանի անջնջելիութեան դէմ չարաշար կերպով մեղանշելու¹³:

Քահանայական Ձեռնադրութեան կարգը երկու առանձին եւ իւրայատուկ մասերէ կը բաղկանայ. մէկը՝ կոչման արարողութիւնն է, միւսը՝ բուն ձեռնադրութիւնը: Կոչման կարգը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ եպիսկոպոսին կողմէ ստուգել եւ քննել երեք կէտեր.

1. եթէ ընծայացուն աստուածային կոչում ունի,
2. եթէ այդ կոչումը ժողովուրդին հաստատութիւնն ու վկայութիւնը ունի¹⁴,
3. եթէ ըստ եպիսկոպոսին ընծայացուն քահանայութեան աստիճանի բոլոր ներքին եւ արտաքին յատկութիւնները ունի:

Ա. ԿՈՉՈՒՄ

Ուստի եպիսկոպոսին առաջին հարցումն է.-

«Եւ գիտե՞մ եթէ կամաւոր կերպով կու գայ այս կարգին, եւ յօժար կամֆով յանձն կ'առնէ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի լուծը, այլ ուրիշներու հրաւերով¹⁵»:

մանակ եկեղեցի յանախած եւ դպիր ձեռնադրուած անձ մըն է: Միատէր Բանանան թերեւս ճանչնայ, բայց կարեւոր է նաեւ որ ձեռնադրող եպիսկոպոսը ձեռնադրութենէն առաջ հարցաւնէ թեկնածուն, որպէսզի, ինչպէս ժողովուրդը կը սիրէ ըսել. «առաւ-փախաւը տէր տէր չըլլայ»: Իւրաքանչիւր ձեռնադրող եպիսկոպոս իր ընծայացումները ընտրէ, իր լիազօր իշխանութեան ներքէ կրթէ, ինչպէս որ ինք յարմար կը դատէ, ձեռնադրէ իր ուզած ժամանակ (երբ թեկնածուն իսկապէս պատրաստուած է) եւ կարգէ իր թեմին մէջ գտնուած եւ իր յարմար դատած ոեւէ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ, տեղւոյն Հոգաբարձութեանց եւ ժողովուրդին հետ համաձայնաբար: **Աշրգեան Պատրիարք Խ.**, «Կենցաղ եկեղեցականաց» էջ 18 – 23:

¹³ Խօսքն այստեղ ժամանակաւոր պատիժներու մասին չէ, որոնք կրնան նաեւ երկարամեայ ժամանակամիջոց ունենալ:

¹⁴ Որովհետեւ այդ կոչումը որքան ընծայեալին կը պատկանի, գրեթէ նոյնքան եւ աւելիով ժողովուրդին կը պատկանի, որուն հովիւը ըլլալու կը պատրաստուի ան, եւ աստուածային ներշնչումն ալ հաւասարապէս պէտք է ազդէ ընծայեալին եւ ժողովուրդին վրայ: Դժբախտաբար գաղութներ այս պատեհութիւնը չունին երբ առաջնորդներ հոգեւոր հովիւ կը ձեռնադրեն կամ կը հրաւիրեն: **Աշրգեան Պատրիարք Խ.**, «Կենցաղ եկեղեցականաց» էջ 23 – 28:

¹⁵ «Այս հարցումը կ'ուղղուի, որովհետեւ յօժար կամքը ապացոյցն է *կոչումի*: Այն որ կոչում ունի կամ կը զգայ իր կոչումը, ինքնաբերաբար կու գայ Փրկչին լուծը վերցնելու: Հարկը, ստիպումը գործ չունի հոն: Անոնք, որ ստիպումով ինչպէս նաեւ ուրիշ հաշիւներով կը մտնեն հոգեւոր լուծին տակ, շահաւոր եւ դիւրին ասպարէզ մը ընտրած ըլլալու խելով, ո՛չ միայն կ'իյնան, այլ նաեւ կ'անպատուեն իրենց ընտրած ստանձնած պաշտօնը... Եթէ հայ եկեղեցականութիւնը [ի մասնաւորի ամուսնացեալ եկեղեցականութիւնը] կը բնադատուի իր անկարողութեան եւ ուրիշ անյարմարութիւններուն համար, ասոր առաջին պատճառը պէտք է փնտռել կոչումի բացակայութեան մէջ... Կոչումի վրայ խօսելու ատեն, կ'արժէ մտահան չընել Փրկչին դիտողութիւնը, կանչուածներու բազմութեան եւ ընտրուածներու սակաւութեան մասին: Ուրիշ խօսքով պիտի ըսէինք՝ ընտիր պաշտօնէութեան մը ծնունդ տուող առաջին պայմանն է կոչումը: Բարեկարգութեան տեսակէտէն, իբրեւ գործնական բայ, պէտք չէ եկեղեցական ըլլան անոնք, որոնք կոչում չունին» (**ՍԻՈՆ**, 1929, Մայիս, էջ 131): Գէորգ Մեսրոպ հետեւեալ ձեւով կը սահմանէ այս հարցումը. «Պէ՛տք է շփոթել, ուրեմն, բուն *կոչումը* այս շահախնդրական հակումին հետ: Արդ, հովուական պաշտօնին նկատմամբ իր ունեցած արժանատրութիւնը հասկնալու համար, պարտի մարդ հետեւեալ նշաններուն միտ դնել ու զանոնք փնտռել իր անձին վրայ: Հաւաքատ եկեղեցական կոչումին նշաններն են՝ *նուիրումի ոգի, բաղձանք* կամ *պաշտօնասիրութիւն, նպասակի*

Գոհացուցիչ պատասխան ստանալէ ետք, եպիսկոպոսը կը զգուշացնէ եւ միանգամայն կը քաջալերէ՝-

«Այսպէս կ'ըսէ մեր Տէրը՝ Յիսուս Քրիստոս. ոչ ոք ինծի կու գայ եթէ իմ երկնատու Հայրս չծգէ անոր որ ինծի գայ եւ բոլոր անոնք, որոնք ինծի կու գան, զանոնք երբեք պիտի չմերժէ» (Յովն. 9:44):

Ասկէ կը հետեւի թէ քահանայութիւնը աստուածային կոչում է («Իմ Հայրս կ'առաջնորդէ զինքն ինծի») եւ ստանալէ վերջ՝ անջնջելի է («երբեք պիտի չմերժէ զանոնք»): Ապա եպիսկոպոսը առաջ կը տանի իր քննութիւնը եւ կը ստուգէ եթէ այդ կոչման¹⁶ համաձայն ընծայացուն «աշխարհի բոլոր հոգեւր եւ աշխարհի սովորութիւններով ապրիլը թողա՞ծ է» եւ «իր անձը սուրբ եւ անառատ պահա՞ծ է իր ծնունդէն մինչեւ այսօր»:

Քննութեան երկրորդ եւ կարեւոր կէտն է «Բահանայութեան ամբողջական ուսումը եւ աստուածային օրէնքներու գիտութիւնը ունի՞»¹⁷: Կարելի է որ մարդ մը այն աստիճան բարեպաշտական զգացում ունենայ որ կարծէ թէ ինք քահանայական կոչում ունի եւ ժողովուրդն ալ նոյնպէս արտաքին հանգամանքներէ սխալի եւ քահանայութեան արժանի նկատէ զինք, բայց առանց իսկապէս ունենալու «Բահանայութեան ամբողջական ուսումը եւ աստուածային օրէնքներու գիտութիւնը ունի»¹⁸ այդպիսի կոչումն իսկական եւ կատարեալ եւ զաստուածակոյս կողմէ նկատելու իրաւունք չունինք: Անշուշտ Աստուած կրնայ աշխարհիս ամենէն տխմար եւ անուս մարդիկը, օրինակ գալիլիացի ձրկնորսները, հրաշալի զօրութեամբ իմաստացնել, բայց մենք իրաւունք չունինք այդպիսի բացառիկ դէպքեր օրէնքի տեղ դնել եւ մեր քահանաներուն ուսումն ու կրթութիւնը «կոյր բախտի» ձեռքը ձգել: Ինչ որ ալ ըլլան մեր Եկեղեցւոյ ակնկալութիւնները մեր քահանաներուն «Բահանայութեան»¹⁹ ամբողջական ուսումը եւ աստուածային օրէնքներու գիտութիւնը ունի՞ մասին, մեր դպրեմանքերը²⁰ տարբեր կարծիքներ եւ դասընթացքներ

սրբութիւն եւ վերջապէս ֆիզիքական, միաւորական եւ բարոյական յարմարութիւններ» (էջ 84): Աշրգեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց» էջ 15 – 18:

¹⁶ Բարգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, ՍիՈՆ պաշտօնաթերթին մէջ (1929-1930) հրատարակած է Հայ եկեղեցւոյ Բարեկարգութեան վերաբերեալ յօդուածաշար մը, որուն 7-րդ բաժինը կը խօսի «Եկեղեցւոյ Պաշտօնէութեան» մասին, եւ առաջին ենթաբաժին մէջ կը քննարկէ եկեղեցւոյ պաշտօնէային կոչումը: Այս նիւթին առնչութեամբ, Բարգէն Կաթողիկոս կը կատարէ հետեւեալ շատ կարեւոր կէտը. «Հոգեւորականութիւնը կոչում մըն է: Ասպարէզը՝ շահու եւ փառքի ետպիւն նկատումներու գաղափարը կու տայ, մինչ կոչումը կ'արտայայտէ անշահախնդրութեան, նուիրումի, ծառայութեան ոգին» («ՍԻՈՆ», 1929, Մայիս, էջ 129 – 131):

¹⁷ Դժբախտաբար, այս օրերուս բաւարար կարեւորութիւն չի տրուիր Բահանայական աստիճանի թեկնածուներուն ուսումնական կարեւորութեան: Արդարեւ, անուրանալի է որ հայ կղեր, եւ ի մասնաւորի ամուսնացեալ կղեր, կատարեալ ըլլալէ շատ հեռու է եւ մեծամասնութիւնը, բացառութիւններ միշտ գոյլի եւ յարգելի են, ո՛չ իր կոչման ամբողջական հասկացողութիւնը ունի, ո՛չ ալ մեր եկեղեցւոյ Բահանայական պատրաստութեան պահանջները կը լրացնէ: Տարակոյս չկայ որ իննսուն իննը առ հարիւր ո՛չ ձեռնադրող եպիսկոպոսը եւ ո՛չ ալ ձեռնադրելի ընծայացուն կրնան խղճի մտօք եւ մաքրութեամբ «այո» ըսել Մաշտոցի այն հարցումին թէ «Ունի՞ զուսումն Բահանայութեան լիովին, եւ զգիտութիւն աստուածային օրինացն», եւ «զգաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ»: Մեսրոպ Գ., «Հովուական Աստուածաբանութիւն Հայց. Ս. եկեղեցւոյ», (էջ 92 – 99):

¹⁸ Զարեհ Արք. Ազնաւորեան, Քահանայից Համագումարի (Սեպտ. 18 – 21, 2002) առիթով իր բացման խօսքին մէջ, հետեւեալ երկու էական եւ անյետաձգելի կէտերը յստակօրէն ընդգծեց. «Ժողովուրդը յաճախ մեզ, մասնաւորաբար Բահանայ հայրերը, կը նկատէ պարզապէս ծիսակատարներ ... մեր հոգեւորականութիւնը շատ վիրատու է Աստուածաշունչի իր ծանօթութեան մէջ, թերի է իր աստուածաբանական պատրաստութեան մէջ, լաւ չի գիտեր մեր եկեղեցւոյ եւ ուրիշ եկեղեցիներու դասական տարբերութիւնները, եւ դժբախտաբար ի վիճակի չէ ինքզինքն եւ իր հօտը պաշտպանելու աղանդատական մոլոր տեսութեանց դէմ, դեռ չըսելու համար որ թերի է մանաւանդ իր հովուական պատրաստութեան մէջ, ինչ որ տխուր եւ անմխիթար պատկերն է գրեթէ ամենուրեք» (էջեր 47, 49):

¹⁹ Աշրգեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց», էջ 84 – 92:

²⁰ Մեր եկեղեցւոյ չորս Նուիրապետական Աթոռները՝ յիշմիածին (Գեորգեան Ճեմարան), յԱնթիլիաս (Զարեհեան Դպրեվանք), յԵրուսաղէմ (Ժառանգաւորաց Վարժարան) եւ ի Կ.Պոլիս (Ս. Խաչ) կը կասկածիմք որ ունին միաձեւ եւ համապատասխան Բահանայից պատրաստութեան դասընթացք, որոնց միջոցաւ «զուսումն

ունենալն է:

Սրբազան պաշտամունքներուն եւ ժողովուրդի հովութեան մասին մի քանի հարցումներ հարցնելէ ետք, եպիսկոպոսը կը հարցնէ շարք մը ուրիշ հարցումներ, որոնց բարեխղճօրէն պատասխանելը կ'ենթադրէ խորին հմտութիւն²¹ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ հին պատմութեան մասին: Ընծայացուն «հրաժարի եւ նզովէ»²² մինչեւ 5-րդ դար երեւցող բոլոր նշանաւոր հերետիկոսները, որոնց մոլար դարութեանց եւ քարոզութեանց պատճառաւ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ միութիւնը պառակտուեցաւ եւ զանազան վարդապետութիւններ զարգացան եւ ճոխացան: Այդ հերետիկոսներուն վարքն ու կեանքը, քարոզութեանց ժամանակն ու դրութիւնը, այդ առիթներով յառաջ եկած վիճաբանութիւններն ու ժողովները եւ կանոնադրութիւնները ուսումնասիրելով միայն կարելի է մեր Եկեղեցւոյ վարդապետական զարգացման ընթացքը ըմբռնել եւ միայն այդ մանրամասնութեանց հմուտ ըլլալէն ետքն է որ հայ նուիրեալը կրնայ եպիսկոպոսին հարցումներուն խղճի մտօք եւ վստահութեամբ պատասխանել «հրաժարիմ եւ նզովեմ»:

Մեր մէջ քահանայական ձեռնադրութեան կոշման արարողութեան ընթացքին, ընծայեալին ֆիզիքական, մտաւորական եւ բարոյական պատրաստականութիւնը քննելէ ետք, եպիսկոպոսը կը հարցնէ «կարողութիւն ունի եւ յանձն կ'առնէ՞ ուխտել հետեւիլ Քրիստոսի ճանապարհին: Աղփատութեան, քաղցի, ծարաւի, վիշտի, հալածանքի, նախատինքի, եւ շարշարանքի Քրիստոսի համար»²³: Այս պատմական եւ վարդապետական քննութեան երրորդ կարգը՝ սրբազան առաքեալներէն ետք, Ընդհանուր Եկեղեցւոյ փայլուն եւ նշանաւոր կաթողիկէ (այսինքն մինչեւ 5-րդ դար) սուրբ հայրերուն եւ մեր Եկեղեցւոյ հայրերուն կը վերաբերի, որոնց ժամանակի եւ պատմութեան եւ գրաւոր երկերուն հմտութիւն կ'ենթադրէ նուիրեալին «կ'աշակերտիմ եւ կը հետեւիմ» պատաս-

խանայութեան եւ զգիտութիւն աստուածային օրինացն» մեր ժողովուրդին կարիքներուն համապատասխան արդիւնք ունենայ: Թեւեալ Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան առաջին եւ գործնական քայլը այս հոգեւոր դարբնոցներուն փառանքալից պատրաստութեան խիստ պայմաններ եւ դասընթացներ պատրաստելն է: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Կրօնական Ժողովը իր Հոկտ. 29 – 31, 2019, ինչպէս նաեւ Փետրուար 8, եւ Մարտ 4, 2020, հերթական ժողովին քննարկեց 15 կէտեր, որոնցմէ երկուքը մեր Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հետ սերտ աղերս ունին: Մէկը՝ Քահանայից պատրաստութիւնն է, ուր «շեշտուեցաւ հետեւողական կերպով եւ թեմերու գործակցութեամբ նոր փառանքներու պատրաստութեան առաջնահերթութիւնը: Այս ծիրէն ներս նաեւ վերաշեշտուեցաւ Հիւսիսային Ամերիկայի երեք թեմերու համագործակցութեամբ յիշեալ թեմերու փառանքալից պատրաստութեան եւ վերաորակաւորման տարիներ առաջ նշուած ծրագրի մը մշակումը»: Միւս կէտն էր ծիսական բարեկարգում, որուն ծիրէն ներս «անհրաժեշտ նկատուեցաւ ծիսական կեանքին առնչուած որոշ բարեկարգումներ կատարել... եւ այս աշխատանքը կատարելու համար յանձնախումբ մը նշանակուեցաւ» («ՏՄԿ», Հոկ.Նոյ, 2019, էջ 693 – 694; Փետ.Մարտ, 2020, էջ 151 – 152): Տարօրինակ կերպով միւս թեմերը զանց առնուած կ'երեւին այս կարեւոր պատրաստական աշխատանքին: Քահանայից Համագումարին, Մաշտոց Վրդ. Զօպանեան, ներկայացուց «Հայ Հոգեւորականին Պատրաստութեան Այսօրուան Պահանջները» թեմայով դասախօսութիւն (էջ 164 – 177), որուն մէջ ան ընդգծեց աստուածաբանական, քաղաքական, քաղաքական աստուածաբանական լուրջ պատրաստութիւն, Աստուածաշունչի խորունկ եւ մասնագիտական ծանօթութիւն, եւ մանաւանդ Ս. Գրային սերտողութիւն վարելու սկզբունքներն ու կերպերը:

²¹ Այստեղ կը փափաքեմք շեշտել Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ բոլոր եկեղեցիներուն պատմութեան եւ վարդապետութեան մասին խոր ծանօթութիւն ունենալու անհրաժեշտութիւնը: Օրինակի համար, եթէ մեր փառանքալից հայրերուն հարց տանք որ մեզի բացատրեն մեր բոլոր եկեղեցիներուն (Ղպտի, Անտիոքի, Եթովպիոյ, Մալանդարա Ասորի) ինչպէս նաեւ Լատին Կաթոլիկ եւ Արեւելեան Ուղղափառ եկեղեցիներուն (Յոյն, Ռուս, Ֆինլանտացի, Կիպրացի, Ռումանացի, Վրացի) պատմութիւնն ու վարդապետութիւնը, խորհուրդներն ու նուիրապետական աստիճանները, վստահ եմ որ շատ քիչեր, չըսելու համար ոչ ոք, կարող պիտի ըլլայ պատասխանելու այդ հարցումին:

²² Տիեզերական առաջին երեք ժողովներէն անդին, հայ ամուսնացեալ եւ կուսակրօն փառանքալից պատրաստութիւն ունենալ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ չորս (Քաղկեդոն (451), Կ.Պոլսոյ Բ. (553), Կ.Պոլսոյ Գ. (680-681) եւ Նիկիոյ Բ. (787) ժողովներուն եւ Հռոմէական Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ 14 այլ ժողովներուն մասին: Հարցումը, որուն նաեւ պէտք է պատասխանել, 5-րդ դարէն առաջ եկող բոլոր հերետիկոսները կը նզովենք, այդ դարէն ետք եկած հերետիկոսները պէտք չէ՞ նզովուինք:

²³ Մեսրոպ Գ., «Հովուական Աստուածաբանութիւն Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ» (էջ 123 – 124):

խանր: Տիեզերական երեք Սուրբ Ժողովներուն եւ անոնց մասնակցած հայրապետներուն (գոնէ գլխաւոր եւ ամենէն կարեւորներուն) վարքերուն եւ գործերուն տեղեակ եւ հմտութիւն կը խոստովանի նուիրեալը: Եւ ի վերջոյ, որպէսզի բան մը մոռցուած չըմնայ, եպիսկոպոսը կը հարցնէ «կ'աշակերտիս եւ կը հետեւի՞ս ուղղափառ եւ սուրբ բոլոր հայրապետներուն՝ որոնք ուղիղ դաւանութեամբ մեզի կը համառօտեն նշմարտութեան խօսքը», որուն ընծայեալը կը պատասխանէ «կ'աշակերտիմ եւ կը հետեւիմ»²⁴:

Առաքելական դարուն ձեռնադրութեան առաջին օրինակները կը գտնենք Գործք Առաքելոցի 13-րդ գլխուն մէջ (13:3), ուր կը կարդանք հետեւեալը. ըստ որոշման Հոգւոյն Սրբոյ՝ Առաքեալք «աղօթելով եւ պահմ պահելով ձեռներնին ամոնց (Բառնաբասին եւ Սատուին) վրայ դրին եւ արձակեցին»: Նոյնպէս Պօղոս Առաքեալի Տիմոթէոսի ուղղւած թուղթին մէջ կը կարդանք «Ամփոյք մի՛ ըլլար շնորհներուդ նկատմամբ, որ մարգարէութեամբ քեզի տրուեցաւ երիցութեան ձեռնադրութենէն» (Ա. Տիմոթէոս, 4:14): Նաեւ Ա. Տիմոթէոս 5:22-ին մէջ կը կարդանք, ուր Պօղոս երիտասարդ եպիսկոպոսին կը պատուիրէ «Ձեռքդ արագօրէն ոեւէ մէկուն վրայ մի՛ դնէր»: Նման օրինակներու եւ պատուիրաններու համաձայն, բայց առաւելապէս կենդանի աւանդութեան շնորհիւ, որով սերունդէ սերունդ առաքելական յաջորդութեան շնորհքը անաղարտ մեր ձեռքը հասած է, Հայց. Եկեղեցին իր Ձեռնադրութեան կարգը յօրինած է:

Ձեռնադրութեան էական կէտերն են.- (1) դիտում կամ որոշում, (2) աղօթք ըստ վերոյիշեալ ծանօթութեան, (3) եւ առաքելական ձեռնադրութիւն (այսինքն, առաքելական կատարեալ յաջորդութիւն ունեցող անձին, որ է՝ եպիսկոպոսի կողմէ): Ձեռնադրութեան կարգի միւս մասերն են (թէեւ կանոնապէս անհրաժեշտ) առաքելական (այսինքն քահանայութեան) շնորհքը հաղորդելու համար էական կէտեր չեն: Անոնք այդ նուիրական գործողութեան՝ հանդիսաւորութիւն եւ ազդեցութիւն ընծայելու կը ծառայեն, եւ մեր ներկայ խնդրին լուսաբանութեան կը նպաստեն իբրեւ երկրորդական փաստեր: Քահանան զՅիսուս ունի իբրեւ տիպար, որուն պէտք է հետեւի — որուն նման փորձէ իր կեանքը ապրիլ:

Քահանայացուին ձեռնադրութեան դիմումը եւ զինք ընտրող ժողովուրդին²⁵ կողմէ իր վաւերացումը օր մը առաջ արդէն Կոշման կարգին ընթացքին յայտնի է, ուր ակնյայտ կերպով կ'երեւի որ ընծայեալը եւ ժողովուրդը կը փափաքին որ այս անձը քահանայ կոչուի: Բայց ձեռնադրութեան վաւերութեան համար անհրաժեշտ է որ ձեռնադրող եպիսկոպոսն²⁶ ինքն եւս կատարելապէս համոզուած ըլլայ ձեռնադրողին

²⁴ Անգամ մը եւս պէտք է հարցաքննել, թէ մեր ամուսնացեալ եւ կուսակրօն ֆահանայ հայրերը Ընդհանուր եկեղեցւոյ հայրերուն. Աթանաս Աղեքսանդրացիէն, Բարսեղ Կեսարացիէն, Գրիգոր Նիսացիէն, Գրիգոր Նազիանզացիէն (ծանօթ որպէս Գր. Աստուածաբան), Յովհաննէս Ոսկերեանէն, Կիրեղ Աղեքսանդրացիէն եւ Տիեզերական ժողովներու կանոններէն ու որոշումներէն զատ ուրիշ որ եկեղեցական հայրերուն լաւապէս ծանօթ են անոնք: Կարդացա՞՞ծ են գոնէ ամոնց ամենէն կարեւոր գործերը:

²⁵ Քահանայական աստիճանի այս սովորութիւնը դադրած է այլեւս Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, երբ ֆահանայները, որոնք հոգեւոր հովիւ պիտի ըլլան, կը զատուին առաջնորդներու կողմէ: Շատ յաճախ որոշ գաղութի մը համար ընտրուած եւ ձեռնադրուած ֆահանայ լաւագոյն ընտրութիւնը չըլլար եւ գաղութին համար աւելի կործանիչ է նման ֆահանայի մը պաշտօնը: Շատ հաւանաբար, որպէս բարեկարգութիւն մեր եկեղեցւոյ աշխատանքին, ֆահանայ հայրեր, որոշ ժամանակաշրջանի (2-3 տարիներ) համար գաղութի մը մէջ ծառայեն եւ առաջնորդին եւ ժողովուրդին կողմէ քննութեան ենթարկուին հովուական պաշտօնի ամենէն կարեւոր կէտերուն մէջ: Հովուական աշխատանքին շուրջ հիմնական բաժինները կարելի է նկատել ֆարգիսօսութիւն եւ եկեղեցական կարգերու մտաւորութիւն, երգչախումբի բարելաւում, Կիրակնօրեայ վարժարաններու բարելաւում եւ ժողովուրդին Կիրակի օրերու մասնակցութիւն Ս. Պատարագին:

²⁶ Ահաւասիկ ուրիշ կէտ մը եւս որ բարեկարգումի կը կարօտի: Անհատներ, որոնք կը փափաքին ֆահանայաւալ, Կիլիկեան թեմերու պարագային, կը յաճախեն Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի Քահանայից Պատրաստութեան Դասընթացքները եւ շատ յաճախ ո՛չ ձեռնադրող եպիսկոպոսը կամ առաջնորդը ծանօթ են ընծայեալին պատրաստութեան եւ կամեցողութեան: Երբեմն այդ անձերէն շատեր բաւարար ո՛չ կրօնական

արժանաւորութեան վրայ:

Նախորդ օրուան՝ կոչման քննութեան շնորհիւ համոզուած ըլլալով ընծայեալին արժանաւորութեան մասին, եպիսկոպոսը ձեռնադրութեան առաւօտուն իր պաշտօնական զգեստները հագած եւ հովուական աթոռին վրայ բազմած՝ նորէն կը հարցնէ.

«Եւ գիտէ՞ք եթէ արժանաւոր է, թէ ո՞րպէս կամ ունի՞ր քաղաքացիութիւն, եւ թէ ո՞րքան իմաստութիւն»²⁷ եւ սրբութիւն»²⁸ ունի»:

Որուն կը պատասխանէ խարտաւիլակը ի դիմաց ժողովուրդին ընծայեալին մասին.

«Այնչափ՝ որքան մարդկային մեր տկարութիւնը մեզի կարողութիւնը կու տայ նանչնալ՝ գիտեմք եւ կը վկայենք ասոր արժանաւոր ըլլալուն աստիճանին այս լուծը վերցնելու, ունենալով սրբութիւն եւ իմաստութիւն»:

Ուշադրութեան արժանի է դարձեալ արժանաւորութեան այս պայմանները՝ սրբութիւն»²⁹ եւ իմաստութիւն: Նոյնպէս նկատելի է որ երբ նուիրեալը՝ այսինքն քահանայացուն կը տանին եպիսկոպոսին առջեւ, «եպիսկոպոսն տեառնագրէ ի վերայ նուիրելոյն եւ ասէ. «Տէրը պիտի ընդունի քեզ»»: Այսինքն Աստուած է կոչողը, Աստուած է որ զինք կ'ընդունի քահանայութեան կարգին մէջ: Եպիսկոպոսը միայն գործիք է Աստուծոյ ձեռքին մէջ, Անոր կամակատարն է, որ պարգեւելու հրաման ունի, բայց յետ առնելու կամ ջնջելու հրաման չունի»³⁰: Այս մտածումը նորէն կը շեշտուի սարկաւագին

պատրաստութիւն ունին եւ մանաւանդ Աստուծոյ խօսքը փարգեւելու կարողութիւնն ու պատրաստութիւնը ունին: Անցնող գոնէ 150 տարիներուն, մեր ժողովուրդի արդար տպաւորութիւնն է որ անձեր, որոնք աշխարհական կեանքի մէջ ձախողած են, փախանայութեան կը դիմեն եւ կը ձեռնադրուին ու կը դառնան ժողովուրդին այսպէս կոչուած «հոգեւոր հովիւներ» եւ այդ անձերը ո՛չ հոգեւոր զգացում ունին եւ ո՛չ ալ հովութենէ կը հասկնան: Կարգաւ Անդրանիկ Ա. Քնյ. Պալմեանի «Preparing Laborers for the Harvest: The Imperative of Clergy Recruitment and Training» յօդուածը, հրատարակուած Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Յովիս-Սեպտեմբեր, 2003, Outreach Պարբերաբերքին մէջ, էջ 11 – 15, ինչպէս նաեւ Խաչիկ Զօրայեանի «The New Challenge: The American-Born Priest» յօդուածը, նոյն Պարբերաբերքին մէջ (էջ 9-10):

²⁷ «Զի թէ (ոք) գիտուն է Ս. Գրոց եւ ոչ ունի զգործն, կամ թէ ունի զգործն եւ ոչ ունի զգիտութիւն, անարժան է փախանայութեան», Վարդան Վրդ., Յաղագս Քահանայութեան, Մաշտոց էջ 343:

²⁸ Ձեռնադրութեան հարցումին «սրբութիւն» բաժինը, եկեղեցւոյ պաշտօնեային նկարագրին ամենէն կարեւոր արտայայտութիւնն է: Բարգէն Կթղ. իր «Հայց. եկեղեցւոյ Բարեկարգութեան Վերաբերեալ Խնդիրներ» յօդուածաշարին մէջ, հետեւեալը կ'ըսէ նկարագրին մասին. «Արդ, կոչումէն ետք, նկարագիրը պիտի ըլլայ առաջին փնտրուելիք յատկութիւնը հոգեւոր պաշտօնի թեկնածուներուն... Նկարագիրը միայն իր բարոյական ու կենցաղագիտական արժէքին համար չէ որ կը փնտրուի մարդու մէջ, այլ նաեւ անոր սկզբունքներուն եւ համոզումներուն հետ ալ սերտիւ կապուած է ան... Հոգեւոր պաշտօնեան իր նկարագրով միայն կրնայ տոկալ դժուարութիւններու եւ համբերել՝ հմարաւորութեան լաւ տրամաբանուած սահմաններուն մէջ, եւ ցոյցնել իր սուրբ պաշտօնին ոգին, որով պիտի ոգեւորուի նաեւ հաւատացեալներու բազմութիւնը» («ՍԻՈՆ», 1929, Յունիս, էջ 161 – 163): Մեսրոպ Գ., «Հովուական Աստուածաբանութիւն Հայց. Ս. եկեղեցւոյ», (էջ 89 – 91): Աշրգեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց», էջ 44 – 54:

²⁹ Ս. Ներսէս Շնորհալի, հետեւեալ բացատրութիւնը կու տայ սրբութեան մասին «Ըստ այսմ օրինակի եւ առաջնորդ եկեղեցւոյ որ ոք երկոքումք աշօք լուսատրեալ իցէ, այսինքն գիտութեամբ Աստուածաշունչ Գրոց եւ առաքինասէր գործովք՝ անբծութեամբ եւ սրբութեամբ, ամենայն արդարութեամբ՝ զոր պատուիրանք Աստուծոյ ուսուցանեն, այնպիսին, որպէս անձին իւրոյ, նոյնպէս եւ համօրէն եղբայրութեան բարոյ առաջնորդէ յաստուածայինսն: Իսկ որ զմի յաշացն բաց ունիցի եւ միւսովն կափուցեալ կրէ, այսինքն՝ որ կամ գիտութեան առանց գործոց առաքինութեան, եւ կամ առաքինութիւն առանց գիտութեան ունիցի, թերի է ի բարեաց եւ ոչ կատարեալ, քանզի միակամեաց նմանի այսպիսի: Զի թէպէտեւ որ զիմաստութիւնն ունիցի՝ գիտէ զշափոս արդարութեան համապարհին ուղիղ ուսուցանել բանիւ, այլ ինքեան ոչ գնալով ընչ նոյն գործով, ոչ կարէ հաւանեցուցանել զայլս եմալ: Նոյնպէս եւ այն՝ որ սրբութեամբ վարում իցէ միայն առանց գիտութեան գրոց, թէպէտեւ անձամբ իւրով գնայ ընդ նախապահ օրինացն Աստուծոյ, բայց զի այլոց որպէս արժանի է՝ ոչ գիտէ իմաստութեամբ առաջնորդել, վասն այնորիկ բազում անկարգութիւն մտանէ յեկեղեցի» (Թուղթ Ընդհանրական, էջ 34, 35):

³⁰ Մայր Մաշտոցին մէջ հետեւեալ խրատը կայ, որ լիովին կը հաստատէ վերոյիշեալ մեկնութիւնը. «Եւ եպիսկոպոսն դնէ զաշն ի վերայ գլխոյ նուիրելոյն (որ ցուցանէ թէ՛ տուողն իշխանութեանց եւ շնորհաց՝ Հոգին Սուրբ

քարոզով, որ անիմշապէս կը յաջորդէ.

«Աղաչեմք մարդասէր Աստուծոյ (այս անուն) սարկաւագին համար որ պատրաստ է կոշտիլ քահանայութեան, որպէսզի արժանի ըլլայ կոշտմին զօրութեան եւ ձեռնադրութեան շնորհներուն առնելու ամենակալ Աստուծոյ քահանայութեան շնորհքը, թող ապրեցնէ եւ թող ողորմի»:

Սարկաւագի այս հրաւերներուն համեմատ շրջապատող քահանաները իրենց ձեռքերը նուիրեալին ուսերուն վրայ կը դնեն, մինչ եպիսկոպոսը նոյնպէս «կը դնէ իր աջ (ձեռք) նուիրողին գլխուն վրայ» եւ նախապատրաստական աղօթքը կը կարդայ, ուր մասնաւորաբար կ'աղօթէ՝

«Տուր այս ծառային շնորհք առնելու քահանայական աստիճանը Ամենակալ Աստուծոյ, արժանատի ըլլալու Սուրբ Հոգին ընդունելու առնելու վերակացութեան պարգևը արժանատի կերպով»:

Զկնի իսաղաղութեան դարձեալ կրկնէ.

«Կ'աղաչեմ Քեզի, Երկնաւոր Հայր, դրկէ՛ սուրբ Հոգիդ եւ օրհնէ՛ այս նորընծան, որ Քու սուրբ սեղանիդ առջեւ է, առնելու քահանայութեան աստիճանը եւ ըլլալ տեսուչ (վերակացու կամ տնտես) Քու ժողովուրդիդ եւ արքայական առաքեալներուն»:

Բ. ԶԵՆԱԳԻՐՈՒԹԻՒՆ

Այս բոլոր նախապատրաստական արարողութիւնները, քարոզ, աղօթք եւ օրհնութիւն մենքն պարզ կերպով կը հաստատեն այն ինչ որ այս յօդուածին սկիզբը ըսուեցաւ քահանայական աստիճանի անշնչելիութեան մասին, եւ ինչ որ կոշման միջոցին քահանայացուի արժանաւորութեան մասին պահանջուեցաւ եւ ենթադրուեցաւ: Ապա, ընծայեալը ժողովուրդին կը դառնայ, եւ հրաժարելով աշխարհի հոգերէն եւ փորձութիւններէն, «Աստուածային եւ երկնաւոր շնորհք ... [այս անուն] անձը կը կոչէ սարկաւագութեան քահանայութեան, որուն արժանի է, ինչպէս ինքն՝ ընծայեալը եւ մենք՝ ժողովուրդը առհասարակ կը վկայենք»³¹: Ժողովուրդին ձայնը կարեւոր է կոշտմը կանոնական ըլլալու համար³²:

Զեռնագրութեան բուն գործողութիւնը կը սկսի, երբ եպիսկոպոսը «խաչանման կը դնէ իր ձեռքը նուիրեալին գլխուն վրայ եւ կ'ըսէ».

«Ես ձեռքս ասոր վրայ կը դնեմ եւ դուք բոլորդ աղօթեցէ՛ք, որպէսզի ասիկա արժանի ըլլայ քահանայութեան աստիճանը անարատ պահել Տէր Աստուծոյ սեղանին առջեւ»:

Յետոյ կը սկսի գլխաւոր աղօթքը, որով նորընծան կը յանձնէ Ամենակալ Աստուծոյ խնամքին, որպէսզի անշարժ պահէ զինք «քահանայութեան կարգին մէջ, որուն կոչուեցաւ»: Ապա կը թուէ մէկ առ մէկ այն բոլոր շնորհները, որոնք քահանային կը տրուին եւ մեր յօդուածին հետ ամենասերտ առնչութիւնը ունին, որովհետեւ տարակոյս չկայ թէ ինչ որ կը խնդրուի եւ կ'ընդունուի յԱստուծոյ այս վայրկեանիս՝ այդ ամէնն է քահանայի պարտականութիւններն ու իրաւունքները, իր պաշտօնավարութեան եւ կենցաղավարութեան միջոցին: Ես միայն առաջ կը բերեմ այն խօսքերը, որով քահանային կը տրուին այն մասնաւոր շնորհները՝ մասնաւորաբար քահանային պարտականութիւն-

է. եւ եպիսկոպոսն սպասաւոր է եւ միջնորդ, որպէս խողովակն յաղբերէն զջուր առեալ ի քեզ անցուցանէ»: Մայր Մաշտոց (Կ.Պոլիս, 1807), էջ 264:

³¹ Աշրգեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց» էջ 132 – 158:

³² «Այո՛, ժողովրդեան հանութիւնը պէտք է քահանային համար, որովհետեւ աստուածային պաշտօնը ժողովրդեան համար պիտի ընդունի եւ ոչ թէ ի անձին համար» Աշրգեան Պատրիարք Խ., «Կենցաղ եկեղեցականաց», էջ 41:

ներն ու իրաւունքները:

«Լսէ հիմա, ո՛վ Տէր, մեր աղաչանքներուն ձայնը եւ այն, զոր ընտրեցիր եւ ընդունեցար որպէս երէց այս ծառադ (զայս անուն) որ հիմա կը ձեռնադրուի, անշարժ պահէ քահանայական աստիճանին մէջ, որուն համար կոչուեցաւ: Ասոր շնորհէ զգաստ սիրտ՝ զգուշութեամբ պահել Քու բոլոր պատուիրաններդ, սիրել Քեզ իր սրտին եւ իր բովանդակ մտքին ամբողջ զօրութեամբ: Որպէսզի սուրբ սրտով, անկեղծ հաւատքով եւ ճշմարտութեամբ երթայ արդարութեան ճանապարհէն, աւելի բարի գործեր կատարէ Քու բարեսէր կամքիդ համաձայն, հաստատուն եւ անաւատ մնայ փառանայութեան գործին մէջ Քու առջեւդ, Քու կաթողիկէ եկեղեցիիդ մէջ, որ կառուցուած եւ հաստատուած է առաքեալներու եւ մարգարէներու հաւատքի ժայռին վրայ:

Ա. Թող ասիկա ըլլայ մշակ առանց ամօթի, ուղիղ կերպով բացատրելու ճշմարտութեան խօսքը, սերմանելու առաքելական եկեղեցւոյ կեանք տուող եւ ուղղափառ հաւատքը բոլոր ունկնդիրներուն³³:

Բ. Տո՛ւր ասոր առաքելական շնորհքը մերժելու եւ մարդոցմէ հեռացնելու բոլոր տեսակի շար ախտերը եւ պիղծ հոգիները, իր ձեռքը դնելով անոնց վրայ եւ Քու ամենազօր անունդ կարգաւորվ անոնց վրայ որպէս օգնութիւն եւ բժշկութիւն:

Գ. Եւ արժանաւոր պիտի ըլլայ երկինքէն կոչելու Սուրբ Հոգիդ սուրբ աւագանէն վերստին ծնողներուն եւ լուսաւորուողներուն հոգեւոր կենդանութեան համար, որով Քու որդեգրութեան մեծ շնորհքին հասնին, ըլլալու ժառանգորդ երկնքի արքայութեան եւ տաճար Սուրբ Հոգիին:

Դ. Եւ հաւատքով կատարելու մեր Տիրոջ եւ Փրկչին՝ Յիսուս Քրիստոսի Մարմնին եւ Արեան ահաւոր եւ երկնային խորհուրդը մեղքերու թողութեան արժանաւորապէս հաղորդւողներուն:

Ե. Եւ փառանայական կարգի միւս բոլոր կարգերը առաքինութեամբ կատարելով՝ ըլլալու փառաւորողը սուրբ Երրորդութեան եւ երանալի առաքեալներուն հետ իբրեւ վարձք ընդունի յաւիտենական կեանքին մէջ, կրկին պատիւի արժանի ըլլալու:

ՆԱԽԱՍԱՐԴ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

(Շար. 1)

³³ Տե՛ս Ազգաւորեան Արք. Զարեհ, «ԳԱստուած Տեսնել», յօդուած՝ «Աստուածաշունչին Տեղը եւ Ոստւոյմը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Մէջ», էջ 262 – 285:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ**«ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ»
ՃԱՌԵՐԻ ՆՈՐԱԳԻՏ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ**

«Լոնդոնի գրադարանում» յայտնաբերուած, Կալկաթայում՝ Աւետ Զընթլումեանի տպարանում 1813 թ. տպագրուած «Յաճախապատում»-ը Կ. Պոլսի առաջին հրատարակութեան յիման վրայ դառնում է երկրորդ ամենահին տպագրութիւնը:

Որպէսզի ոչ մի կասկած չլինի գրքի հրատարակութեան վայրի, թուականի եւ տրպարանի վերաբերեալ, օգտակար կը լինի մէջբերել ամբողջութեամբ «Յառաջաբանութիւնը», եւ «Յիշատակ մատենիս»-ի կրճատուած հատուածը՝ 1737 թ. տպագրութեան համեմատութեան համար:

Տիտղոսաթերթ

Գիրք որ կոչի ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ ասացեալ Սբ. Հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Յորում պարունակին ճառք յոգնապատումք քսան և երեք: Վասն անհաս էութեան Աստուծոյ. և խնամոցն և սիրոյն, որ առ ստեղծուածս: Եւ վարուց ուղղութեան և գործոյն հատուցման:

Առաջին տպագրումը գրոյս եղեալ է ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի ի թուին հայոց 1186 [=1737]:

Իսկ այժմ վերստին տպագրեցաւ արդեամբք եւ ծախիւք ի Քրիստոս հանգուցեալ Աղայ Սարգիս Տէր Յովհաննէսեանին, եւ յատուկ օգնական լինողաց մեր ազնէից:

Աշխատասիրութեամբն Զընթլում Աւետեանին: Ի հայրապետութեան Սբ. Էջմիածնի Տն. Եփրեմի Հայոց կաթողիկոսի: Յամի Տեառն ... 1813: Ի ԿԱԼԿԱԹԱՅ ի տպարանի Աւետ Զընթլումեանի:

Յառաջաբանութիւն

«Որպէս ցանկալին այն, որոք ի վաղուց հետ է առ ի գիւտ որոյ ընդ բազում ժամանակս երկար աշխատութեամբ՝ դեգերեալ իցէ, ընդ ստանալն իսկոյն ժողովէ զսիրելիս և զբարեկամս իւր՝ ի խնդակցութիւն ինքեան այսպէս և զպատուական մատեանս գտենչալին հանգուցեալ հօրն իմոյ, աղայ Սարգսիմ՝ նորոգ տպագրութեամբ լոյս ածեալ՝ տեսանելով, զսիրելի ազգիդ իմ, և զբընաւ դասս ուսումնատենչից առ ի լինիլ հրճուակից իմոյս նուաստութեանն:

Արդ տեսանելով հանգուցեալ հօրն իմոյ՝ զի ի սմանէ յոյժ սակաւ գտան իւր ի այս կողմանցս՝ վասն որոյ մեծաւ փափագանօք ցանկացաւ արդեամբք իւրով տալ տպագրել զսա. բայց մինչ չեւէր աւարտեալ, օրհասն մահուն կախեալ երանելոյն՝ փոխեցաւ ի կենաց. և յիշելով իմ զբանն թէ՛ որդին պարտական է հատուցանել զվարձ ծնողին փութացայ ի կատար հասուցանել սոյն քաղցրագոյն մատեանս, զոր ահա շնորհօք սուրբ հոգւոյն յանկ ելեալ աւարտեցաւ: Ուրեմն հայցեմ ի ձէնչ զի սիրով ընկալեալ վայելեսցիք զպտղաբերութիւնն սորին, որպէս զի փափագ հանգուցեալ հօրն իմոյ և ջանք և աշխատանք մերոյ նուաստութեան, մի լինիցին իբրեւ զսերմանս հեղձուցեալս իծոց երկրի, այլ եկեսցեն ի հունձս որպէս զի որ սերմանէն և որ հնձէն առ հասարակ ցնծասցեն:

Զպատուականութիւն և զպիտոյութիւն գրքոյս, ոչ է կամ մեր ճառել լիապէս, քանզի ուշիմ, ընթերցողքն իմանալ ունին ի գրութենէ զի թէպէտ՝ նուրբիմաց բանիւ վարդապետէ, սակայն ի ձեռն զարմանալի ասացուածոց՝ հաղորդէ ամենեցուն զբազմազան խրատս, տալով զշնորհս {Բ} իւրաքանչիւրոցն ըստ չափու անօթոց իւրեանց:

Արդ որք վայելէք զսա և շահիք ի բարի խրատուց սորին յիշեցէք ի ջերմեռանդ աղօթս ձեր՝ զհանգուցեալ հայրն իմ Աղայ Սարգիս Տէր Յովաննէսեանն, որ նախկին պատճառ է վերստին տպեցան սորին. ընդ նմին և մեզ՝ հանդերձ մերացնօքն յիշել մի մոռանալք».

Ի Կալկաթայ

Յամի տեանն 1813,

և փոքր 198,

Դամայ 20¹:

Որ եմ ամենիցդ՝ պատրաստակամ և խոնարհ ծառայ Յովաննէս Սարգիսեան

Յիշատակարան Մատենիս

[էջ. գ] «Օժանդակութեամբ և շնորհիւ ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և բարեխօսութեամբ Ամեներանուհւոյ կուսին Մարիամու յանգ ելեալ՝ աւարտեցաւ տպագրումն այս գեղեցկաբան և երջանիկ մատենիս ասացեալ Սըրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, որ պարունակի յինքեան ազգի ազգի ճառք, վասն անբաւ էութեան բարերարին Այ և նախախնամական յատուկ սիրոյն, որ առ ստեղծուածս և ուղղութիւն վասն վարուց մարդկան, և աշխարհի գործոց նոցին հատուցման, այլ զանազան օգտաշահ խրատք: Եւ զի սուրբ հայրս՝ մեր որ յատուկ երախտաւորէ ազգիս մերոյ նախապէս ամենագովելի վարիւքն պերճացեալ ամենամեծ գովութեանց արժանի գտաւ համբերեալ անտանելի և դառնկակիծ չարչարանացն, զոր լիապէս պատմէ հաւատարիմ ատենադպիրն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, զի գրեթէ այնքան գերազանցեցաւ մինչ զի եղև անպատում բարեաց գործունեայ, և ազգի մերում լուսաւորիչ շնորհեցաւ և քաջ գերափայլ աստեղ, որ ի հաստատութեան գեր ի վերոյ սքանչելապէս փայլեցաւ համօրէն առաքինութենէ և շնորհաց սորին ձիրք, ի անմատոյց փառս առաջնորդեալ անպատմելի երանութեան հասուցին: Եւ սովաւ լուսաւորեցաւ խաւարն անգիտութեան զկռապաշտութիւն և ծագեցաւ լոյսն շնորհաց, և աստուծո՞ծանօթութեան և միանգամայն լուսաւորեցաւ Հայաստան աշխարհս: Երկրորդապէս ոչ բաւականացաւ սէրն սուրբ հօրն մերոյ դէպ առ մեզ, այնքան անհամեմատ ճգնութեամբ, մինչ զի և զայս մատենան՝ իբրև յատուկ սիրոյ ցոյցք աւանդեաց և շնորհեաց մեզ անշնչելի յիշատակ իւր հայրական գթոյն:

Արդ որք հանդիպիք ընթեռնելով և վայելելով [էջ. դ] զքաղցրագոյն մատենանս այս, յիշեսցիք ի մաքուր յաղօթս ձեր օժանդակքն գործարանիս իմոյ հանդերձ կենդանեօք և հանգուցելովքն որք յանուանէ յիշեցեալ կան ի ներքնոյ: Նաև յիշեսցիք ի մաքուր յաղօթս ձեր զարժանին յիշեցման զպատճառ տպագրութեան սորին ի Քրիստոս հանգուցեալ Աղայ Սարգիս Տէր Յովաննէսեան, և կենդանի զհաւատարիմ կողակիցն իւր յարգոյապատիւ Տիկին Մարամջանն և անդրանիկ ժառանգն իւր յարգելի Աղայ Յովհաննէս Սարգսեանն, և պատուելի կողակից նորին տիկին Եղիսաբեթ Յովհաննէսեանն, ընդ նմին և զերեսին հարազատ որդիքսն Աղայ Սարգսին, Աղայ Կարապետ, Բէկտան, և Մար-

¹ «Ագաթիա Զուդայեցու թուականը» (1813-1616= 197): Դամայ [թուրք. dama] Տէս Աբրահամեան Ա. Գ., Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն, Երևան, 1959, էջ. 271-76, Nersessian Vrej Nerses, 'The various dating systems employed by Armenian scribes in the colophons of manuscripts'. *Semitica et Classica International Journal of Oriental and Mediterranean studies*, vol. VIII, 2015, pp.199-210.

տիրոսն. և Քրիստոս հանգուցեալ Աղայ Մկրտիչ Սարգսեանին և զայլ համայն ընտանեաց՝ և արեան առու մերձաւորացն»:

Այնուհետեւ բերուում է գրքի տպագրութեան ծախսերը, հոգացողների ցուցակը [17 անուն ազգանուն]։ «Սոքա եմ անուանք Ազնիւ Պարոնացն որք եմ օժանդակ ծախսոցն Տպարանիս»²:

«Հուսկ յետոյ ի վախճանի յիշեսչիք զաշխատաւոր գործարանիս յետնեալ ծառայն ձեր, Զընթլում Աւետեանս, որ հարազատօրէն աշխատութեամբ տքնիմ ի այս գործ. (ուստի եւ հայցեմ եթէ սխալանք ուրեք գտանիցին ի սմա հայելով զմիայնակութիւն և զծանրութիւն պաշտօնի իմոյ ներումն շնորհեսչիք) այլ և մի զանց առնիցէք յիշել զանդրանիկ որդեակն իմ, և զտէր տպարանիս Աւետ Զընթլումեանն. զոր պատանեակ հասակաւ իւրով՝ ոչ սակաւ աշխատի ի վերայ սոյն այս գործոյ, ընդ նմին և զայլ մասնակից աշխատաւորս յիշման արժանի առնելով՝ դուք սիրելիքդ իմ, վարձս բարեաց պարգևողէն ընկալչիք:

Արդ զտուրան սիրելի ազգիդ իմոյ, և զուարթամիտ առատաձեռնութեամբ յայս գործս ազգօգուտ ինքնակամ օգնողացն ամենամեծն Աստուած՝ ի փառս իւր ընկալցի զբարի նպատակ յուսոյ և ակնկալութեանսն ամենիցն, ի յանկ հանցէ. և բարի յիշատակս իւրաքանչիւրոցն ի յանջընջելի երանական մատենի իւրում գրեսցէ. և համայն հաւատացեալ քրիստոնէիցն՝ զսէր և զմիաբնութիւն պարգևելով, յարաժամ ի յողջութիւն և յաջողութիւն. պահեսցէ: Եւ ձեզ բարի մտութեամբ յիշողացդ մասն բարեաց պարգևեսցէ Ամէն:

Եւ ես մընամ ձերում յարգութեան միշտ
պատրաստական և ամենախոնարհ ծառայ

Զընթլում Աւետեան

Դրքի վերջին էջի վրայ (324) Զընթլում Աւետեանը տպել է մի հատուած 1737 թ. «Յայտակարգութիւն ինչ յաղագս հոգեկից սրբոյ մատենիս» առաջին տպագրութիւնից.

«Եւ սոյն այս գեղեցիկ աստուածային գանձուս՝ ցանկացող եղեալ բարեպաշտօն և հոգեսէր մահտեսի Յակոբ Ամուճայն, որ է հաւատարիմ պաշտօնատար և միաբան ի դուռն սրբոյն Յակոբայ մեծի աթոռոյն ի սուրբն սաղիմ: Եւ իւր արդեամբքն ետ տպեալ զսա ի յիշատակ բարի՝ հոգւոյ իւրոյ, ի յօգուտ հոգեւոր եղբարց, և պատիւ փառս միոյն աստուծոյ: Որոյ բարի յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. և վարձս բարեաց հատուցէ նմա աստուած ի հոգի և ի մարմին. ի կեանս և ի մահ: Նաև ծնողացն նորին հանգուցեալ Կարապետին և մահտեսի Կատարին. և ամենայն արեանառու ննջեցելոցն ի Քրիստոս: Բարեխօսութեամբ սրբոյն Գրիգորի, և սուրբ որդւոց և թոռանց նորին. և Դանիէլի սուրբ ծերունւոյն, և ամենայն ընտրելոցն աստուծոյ ամէն:

«Եւ արդ՝ ողորմութեամբն Այ և բարեխօսութեամբ սրբոյն Մինասայ զօրավարին, տպեցեալ աւարտեցաւ սուրբ գիրքս ի թվին Հայոց 1186 [=1737] Մայիսի 20»: Ի հայրապետութեան սրբոյն էջմիածնի Թէքիրտաղցի Տեառն Աբրահամու Սրբազան Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց: Եւ ի Պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղէմի և Կոստանդնուպօլսոյ Տեառն Գրիգորի և Տեառն Յօհաննու սրբազան և Աստուածաբան վարդապետացն: Ի տպարանի Կարապետի որդւոյ Մահտեսի Աստուածատուին և որդւոյ նորին տիրացու Յօհաննիսին ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի»: ...Յիշեսչիք հուսկ յետոյ զվերգրեցեալ տպագրողն սորին զմահտեսի Աստուածատուին և ծնօղսն իւր զԿարապետն և զՄարիամն. և զորդի նորին ուշամիտ զտիրացու Յօհաննէսն և զաշ-

² Հմմտ. «Ժամագիրք համառօտ վասն մանկանց...», Դալթեան Հ. ՀԳ, համար 189, էջ. 49:

խատաւոր մշակն տպագրատանն զՎանեցի Տէր Աստուածտրբի որդի Սարուխանն: Եւ տուողն բարեաց աստուած յիշեսցէ առ հասարակ զամենեանեան յարքայութիւն իւրում: Ամէն»³:

Տպագրութեան թուականի ստոյգութիւնը հաստատելու համար, յիշում է օրուայ կաթողիկոսը՝ Թէքիրտաղցի Աբրահամ [Աբրահամ Ա Կրետացի, 1734-1737], Երուսաղէմի Պատրիարք Գրիգոր [Զ Շղթայակիր, 1715-1749], Կ. Պոլսի Պատրիարք՝ Յօհաննէս [Կոլոտ Բաղիշեցի, 1715-1741], Պոլսոյ տպարանատէրերից ամենաբեղուն Մահմետի Աստուածատուր դպիր [1700-50] եւ իր շառաւիղներից «Կարապետի որդի Աստուածատուր և իր որդի տիրացու Յօհաննիսի»-ը:

Աւետ Զընթլումեանի «Յանախապատում»-ի հրատարակումը Կալկաթայում, դառնում է այս գործի երկրորդ տպագրութիւնը, իսկ 1824 թ. Կ. Պոլսում՝ «Տպեալ Վերստին» հրատարակութիւնը, Եփրեմ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի (1809-1830), Երուսաղէմի Պատրիարք Գաբրիէլ [Նիկոմիդացի] (1819-1840) եւ Կ. Պոլսի Կարապետ [Պալաթցի, 1823-1831] պատրիարքութիւնների օրօք դառնում է երրորդը:⁴

Մինչդեռ Կալկաթայում հրատարակուած տարբերակի մէջ հրատարակիչը տեղադրում է առաջին տպագրութեան յիշատակարանի միայն մի փոքրիկ հատուածը, 1824 թ. տարբերակը պարունակում է առաջին հրատարակութեան տեքստի գոհաբանական մասը, իսկ այն հատուածը, որ վերաբերում է գրքի նոր տպագրութեան հանգամանքներին, տեղեկութիւնը տարբերում է: Առաջին հրատարակութեան «Յայտարարութեան» մէջ, գրքի պատուիրատուն, «Եւ սոյն այս գեղեցիկ աստուածային գանձուս ցանկացեալ եղեալ բարեպաշտօն և հոգասէր մահտեսի Յակոբ Ամուճայն, որ է հաւատարիմ պաշտօնատար և միաբան ի դուռն սրբոյն Յակոբայ»⁵ իսկ 1824 թ. տպագրութեան մէջ, գրքի պատուիրատուն ոչ թէ Յակոբ Ամուճայնն է, այլ. «այրն ազնուական մահտեսի Աբրահամ բարեպաշտ ամիրայն ... զծածկեալ զանձս աստուածային՝ որ ի նմա, յերևան ածել՝ և ի յայտ բերել՝ ետ արձանացուցանել ի տիպ իւրով իսկ արդեամբ (որպէս գրեցաք ի դուռն այսր մատենի) ի սեփական իւր գործարանի իբրև արձան կենդանի ի յիշատակ իւր ինքեան և ի շահ հոգեսիրաց նաև ի պատիւ ի սրբոյն և ի փառս միոյն աստուծոյ ... Ընդ նմին և ծնողի նորին առն բարեպաշտի Թերզեանց սարաֆ հանգուցեալ մահտեսի Յօհաննիս, և յարգի եղբօր նորին հանգուցեալ Ղազարին, նաև այնոցիկ՝ որք այժմ են կենդանի, բարեպաշտուհի մօր նորին մահտեսի Աննա տիկնոջն, և եղբօր նորին մահտեսի Երամին և եղբօր որդւոց նորին՝ Գասպարին, Սահակին, մահտեսին Նորուկին, և Գէորգին, և այլ ամենայն կենդանեաց և ննջեցելոց նորին: Բարեխօսութեամբ սրբոյն Գրիգորի, և սուրբ որդւոց և թոռանց նորին, և Դանիէլի սուրբ ծերունւոյն, և ամենայն ընտրելոցն Աստուծոյ ամէն»⁶:

Այս տպագրութեան բովանդակութիւնը մի շարք տեղեր հետեւում է առաջին հրատարակութեան կառուցուածքին, բայց նաեւ ունի տարբերութիւններ: Առաջին տպագրութեան բովանդակութիւնը հարազատ է Մլիճոյ ուխտի Տէր Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսի գրել տուած ձեռագրին, որը գտնւում էր «գրեանս ի սուրբ վանս Մլիճոյ»: Պատկերացում կազմելու համար, առաջին հրատարակութեան բովանդակութեան ցանկն աւելորդ չէր լինի տալ այստեղ.

³ Ոսկանեան Ն., ՀԳ, 1512-1800 թ. հմմտ. 439, էջ. 343:

⁴ Ղազիկեան Ա., Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան, էջ. 463-65, Դաթեան Հ., ՀԳ 1800-1850, էջ 118-119:

⁵ Յակոբ մահտեսի Ամուճայն Հալեպցին (մահ. 1843). յիշում է Մկրտիչ Եպս. Աղամունին իր՝ «Միաբանք եւ Այցելում Հայ Երուսաղէմի» եւ նրա հրատարակած գրքերի շարքին յիշում 1737 թ. «Յանախապատում»-ը, Երուսաղէմ, 1920, էջ 315:

⁶ Nersessian V., Catalogue, Նշուած աշխ. no. 386, էջ. 108, [17021. d. 11]:

- Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի:
- Ճառ Յանախապատում... Ա.ԻԳ(3-290):
- Ցանկ իգ [23] նաոից, որ ի սուրբ մատենիս արարեալ սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, (291-293):

Յանկն աւարտուում է այս յատարարութեամբ.

«Այս ցանկ՝ ըստ իւր բնական գրուածոյն է: Իսկ ի վճարման առաջի կայ ներբողեանցդ՝ ի գաղափարի մերում շարադրեալ կայ ի պատուելի Պաղտասար դպրէ՝ և այլ ցանկ ըստ այբբենական կարգին: Ուստի և մեք եղաք ըստ նմին զոմանս ի բանից գլխաւորաբար յիշեցեալս ի մէջ ճառիցդ՝ կամ թէ ի գոյն իսկ ի ներբողեանսդ թղթահամարովն ի յայտ բերելով»:

- Յօհաննիսի վարդապետի Եզնկացոյ, Ասացուած Ներբողեան Գովեստ ի սուրբ Լուսաւորչին Հայոց մեծ Գրիգորիոս (294-345):

Տեքստի աւարտին տեղադրուած է այս ծանուցումը:

«Ի թուականիս Հայոց ԶԼԷ [737 + 551 = 1228] գրեցաւ Ճառս և ընծայեցաւ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցոյ»⁷:

1824 թ. Կ. Պօլսի հրատարակութեան բովանդակութեան ցանկը այս է.

- Դրուատ գովեստի յորդիսն և ի թոռունս սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին, ի Սուրբն Արիստակէս, և ի Վրթանէս, և ի Յուսիկն, և ի Գրիգորիս նաև ի Դանիէլ (346- 370):

- Շարական Որդւոց և Թոռանց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին դկ. *«Աստուծային հաւատոյ»* և *«Սուրբ որդիք և թոռունք՝ սուրբ հօրքն մերոյ»* (371):

- Ի սրբազան Հայրն մեր երանելին Գրիգորիոս Պաղտասար Պարտաւոր դպրի ասացեալ ի թուին 1158 [=1709]:

- «Ի Պաղտասարէ ումեմնէ բան գովեստական շինեցեալ ոտամբ չափով առ սուրբ Գրիգորիոս Լուսաւորչին Հայոց», (372-383):

- Յայտարարութիւն ինչ յաղագս հոգելից սրբոյ մատենիս (384-386):
- Ցանկ գլխաւոր իմացուածոց հոգելից սրբոյ մատենիս (387-400):
- «Ջաշխատօղ ցանկիս, և զառաջին սրբագրօղ սրբոյն մատենիս զՊաղտասար պատուելի դպրին ընդ որում և զիս զայժամեան սրբագրօղ չնչին ծառայս ձեր զԹագւոր Ասլանեան թարմատար դպիրս՝ ով եղբարբ բանասէր յիշեսցիք ի տէր հանդերձ ծնողովք մերովք և ամենայն ննջեցելովք և ողջ լերով: Ամէն»:

*Ներել մաղթեմ աղերս արկեալ
որ ինչ ի սմա սըխալ գըտեալ
Ոչ գիտելոցն և ոչ տեսեալ
կամ ըստ հնոցն այնպէս թողեալ»:*

Իր տպագրած փոքրածաւալ գրքերի յիշատակարաններից գիտենք, որ Աբրահամ Թերզեան-Յօհաննեանը ծագումով Ակնեցի հարուստ ամուրի էր: Կեանքի վերջին տարիներին «բարի յիշատակ» թողնելու համար, 1824 թ. Հասան Փաշա խանում թաղամասում բացում է իր տպարանը, ուր Յուլիսի 21-ին հրատարակում է իր առաջին գիրքը՝ «Յանախապատում» ճառերի ժողովածուն, որի տիտղոսաթերթում նշում է «Արդ-

⁷ Պողոսեան Ն. Եսայ., Հայ գրողներ Ե-ժէ դար, Երուսաղէմ, 1971, Յովհաննէս Եզնկացի Պլուզ (1240?-1293), էջ. 320-323, Terian A., Patriotism and Piety in Armenian Christianity. The early panegyrics on Saint Gregory, New York, 2005, pp. 79-96:

եամբ և ծախիւմ առն ազգասիրի և բարեպաշտի ակնեցի մահտեսի Յօհաննէան մահտեսի Աբրահամ ամիրայի յուրում իսկ սեփական գործարանի»։ Իգ (23) ճառերի նիւթերի այբբենական ցանկը (էջ. 387-400), Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած ներբողը «ի Պաղտասար է» 1158 (=1709) (էջ. 372-383) սկզբնատառերով եւ հատորի «առաջին» սրբագրողը յայտնի հրատարակիչ, խմբագիր եւ սրբագրիչ Պաղտասար դպիր [Գրիգորեան Կեսարեան] Կոստանդնուպօլսեցին է (1683-1768)⁸։

Գրքի սրբագրողներից է նաեւ «չնչին Թագուոր Ասլանեան»-ը ։

Սրանք են Հայկ Դաւթեանի *Մատենագիտութեան մէջ թուարկուած՝ Աբրահամ ամիրայ Թերզեանի կարճատեւ կեանքի ընթացքում*, իր փոքրիկ տպարանում տպագրած գրքերի ցանկը (Յուլիս 21, 1824 Մարտ, 24 1828)։

- 462. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Գիրք, որ կոչի Յանախապատում, 1824, 463. Իգնատիոս Սեւեռնցի, Մեկնութիւն սրբոյ աւետարանին, որ ըստ Դուկասու, 1824, 465. Յակոբ Մըծբնայ Հայրապետ, Գիրք, որ կոչի զգօն, 1824, 466. Ներսէս Շնորհալի, Գիրք, որ կոչի Յիսուս Որդի, տպակից Գրիգոր Մագիստրոս, «Տաղասացութիւն», 1824, 494. Ներսէս Համբրոնացի, Մեկնութիւն սրբոց երկուտասան մարգարէից, 1825, 495. Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, տպակից «Դրուատ պատմագրաբար ի յաստուածահրաւէր փոխումըն սրբազնասուրբ հայրապետին մերոյ Տեառն Ներսէսի Կլայեցոյ», 1825, 496. Ներսէս Շնորհալի, Յովհաննէս Երզնկացի, Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, 1825, 531. Բարսեղ Ճոն, Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի, 1826, 539. Սարգիս Շնորհալի Իմաստասէր, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, 1826:

Աբրահամ Թերզեանը, 1826 թ. ձեռնարկում է «Մարկոսի աւետարանի մեկնութեան» հրատարակումը, սակայն տպագրութիւնը չաւարտած, վախճանւում է։ Տպագրութեան տիտղոսաթերթը նշում է. տպ. «Մհտ. Աբրահամ աստուածասէր եւ մեծահաւատ հոգեւոյս ամիրայի Թերզեանց Ակնեցոյ»։ Եղբայրը՝ Երամ աղան, եղբօր կամքը լիովին կատարած լինելու համար, աւարտում է գրքի երկրորդ հատորի տպագրութիւնը նոյն տարում եւ սկսում նաեւ Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց» տպագրումը, որի տիտղոսաթերթը արձանագրում է նրա մահուան ստույգ թուականը՝ «Թերզեանց մհտ. Աբրահամ ամիրայ Ակնեցոյ առ տէր հանգուցելոյ ... Յամի տեառն 1826 սեպտեմբ. Ա. սկսեալ և ի 1828 մարտի 24 աւարտեալ»⁹։

«Սրբոյ Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յանախապատում հառք և աղօթք» չորրորդ (նախապէս Գ) հրատարակութիւնը լոյս է տեսնում «ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1838 թ.¹⁰։ Այս տպագրութիւնը վերահրատարակում է 1954 թ.¹¹։ Երկու հրատարակութիւններն էլ աւարտւում են այս յաւելուածով. «Աղօթք յորժամ յորոգայք անկանիցի ոք զոր ասացեալ է Սրբոյն Գրգորի Լուսաւորչին»։ օրհնեալ է անբաւ մարդասիրութիւն քո»։ Երկու տպագրութիւնների «Յառաջաբան»-ի մուտքերը տարբեր են, բացի վերջաւորութիւնից, որտեղ տեքստի սկզբնաղբիւրի վերաբերեալ ուշագրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում, որը կարօտ է մեկնաբանութեան.

«Արդ հաւատարիմ տպագիրս օրինակ գրեալ էր ի ՌՃԻԲ [=1122] գաղափարեալի

⁸ «Հանրագիտարան հայ գրատպութեան եւ գրաւուեստի», գլխ. խմբ. Յովհաննէս Այվազեան, Երեւան, 2015, էջ 868-870, Ստեփանեան Գ., «Կենսագրական բառարան», Նշում աշխ. հտ. Գ, էջ 235-236:

⁹ Կորկոտեան Բ., «Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպօլսում», (1567-1850 թթ.), Երեւան, 1964, էջ 90-92, Թէոդիկ. «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 71-72:

¹⁰ Ղազիկեան Ա., Նշում աշխ. էջ 464-465, Դաւթեան Հ., ՀԳ 1800-1850, Հմմտ. 907, էջ 225, Nersessian V., Catalogue, no. 516, p.126.

¹¹ Սրբոյ Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յանախապատում ճառք եւ Աղօթք, Վեներիկ, 1954 (Մատենագրութիւն նախնաց: Գրիգոր Լուսաւորիչ):

հին երկաթագիր օրինակէ գրելոյ ի թուիս 3ՀԸ [=378] որ պահէր յարկեղս գրոց ի Սիս փաղափ, որպէս ազդ առնէ յիշատակարանն. և քննեալ մեր մանրախուզի զգաղափարն վկայեմք երկիւղածութեամբ գրչին յաւնայ լայլակ առեալ զհաւասարն ըստ յամենայնի նշանախեցից հնագիր օրինակին, մինչև զմիոյ կամ զերկուց տառիցն անգամ որ ի հնութենէ խանգարեալ էին ի հինն՝ դատարկ թողիլ զտեղին: Առ հնութեան դարձեալ քանզի թուրք անկեալ էին ի սկզբանէ, անտի սկիզբն առնէ օրինակս մեր, ուր մեք ազդ արարեալ եմք ի մերում տպագրութեան յէջն 19. և զնախնի պակասորդն յաջողեցաւ մեզ յայլմէ օրինակէ լրացուցանել. որ թէպէտ և նորագիր ի ՌՀԴ [=1625] այլ հարազատութեամբն ոչ ինչ նուազ քան զգաղափար երկաթագիր օրինակին:

Իսկ զվաստակ մեր ի սոյն, թէպէտ և դուզնափեայ, նուիրեմք աւասիկ ի նորին երանելոյ Հօր փաղոց յիշատակ և յորդոց նորա ի փրկաւետն վայելս. և այս մեզ միակ տրիտուր փոխարինէ և յառաջիկայսն խրախոյս փաշալերութեան»:

Կարեւոր է ընդգծել, որ վերոյիշեալ տեղեկութիւնը հաղորդում է, որ ՌՃԻԲ [=1122 թ.], Սիսում ընդօրինակուած «Յաճախապատում»-ներից մէկը ընդօրինակուած ունի հետեւեալ յիշատակարանը. «Կատարեցաւ գիրքս՝ որ կոչի «Յաճախապատում», էր օրինակ սորին 3ՀԸ=ԳՃՀԸ (=378) տարի էր առաջի թուականին Հայոց ի Լուսաւորչէն [378+551=929]¹²: Բայց հնագիր օրինակին զուգահեռ «զմիոյ կամ զերկուց տառիցն անգամ, որ ի հնութենէ խանգարեալ էին ի հինն՝ դատարկ» և «քանզի թուրք անկեալ էին ի սկզբանէ», խմբագիրները տպագրութեան մէջ տողատակ տալիս են ծանօթագրութիւններ, ինչպէս՝ «սկիզբն ընտիր օրինակին», «միուս օրինակն եռամացան (փոխ. խանտացան)» «միւսն յանառակութիւն» (փոխ. ցանկութիւնս), «միւսն պատրաստեալ (փոխ. պատուեալ)¹³:

Յաւօք, բոլոր տարւոյններցումները մատնանշում են առանց յիշելու ձեռագրերի համարները կամ գրութեան թուականները: Նաեւ պարզ չէ, թէ ինչո՞ւ էին խմբագիրները անտեսում հին օրինակները եւ տպագրութեան համար ընտրում 1673 թ. ձեռագիրը:

«Յաճախապատում» ճառերի առաջին եւ առ այսօր միակ գիտական տեքստի պատրաստութեան նախապատիւը պատկանում է Մայր Աթոռի միաբան Արշակ Տէր-Միքէլեանին: 1894 թ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարանից լոյս տեսաւ նրա «Մըբոյ Հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք Լուսաւոր»-ը՝ յառաջաբանով, համեմատութեամբ եւ ծանօթութիւններով¹⁴:

Հեղինակն իր առաջաբանի մէջ տեղեկացնում է, որքան ժամանակ որ չկայ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան գիտական տեքստը, անհնարին է պատրաստել «Յաճախապատում»-ինը՝ «քանի որ ցայժմեան հրատարակութիւնք չափից դուրս լինէ եւ սխալներով»:

Իր բնագրի ճշտութիւնը վերականգնելու համար, նկատի է առել Ս. Էջմիածնի մատենադարանում գտնուող հինգ գրչագրերին. ա). Nr. 1655 (1293 թ., կրկնօրինակուած 1691 թ.-ին), բ). Nr. 1658՝ (կրկն. է առաջինի), գ). Nr. 1485 (1706 թ., այս օրինակը նման է Վենետիկի առաջին հրատարակութեանը), դ). Nr. 1486 (սկսած 1141 թ. եւ աւարտուած 1151 թ.), ե). Nr. 1458 (1216 թ. եւ Վենետիկի առաջին եւ Կ. Պոլսի երկրորդ հրատարակութիւնները)¹⁵:

Ըստ Վազգէն Համբարձումեանի, որը ճառերի առաջին եւ միակ արեւելահայերէն թարգմանութեան հեղինակն է, այն կարծիքին է, որ «անկախ քննական աւելի լիար-

¹² Գուրեան Արք. Ե., Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933, էջ 417:

¹³ Մըբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում, Նշում աշխ. էջ 19, 22, 27:

¹⁴ Ղազիկեան Ա., Նշում աշխ., էջ 465-467:

¹⁵ Տէր-Միքէլեան Ա., Նշում աշխ., էջ ԺԲ:

ժէք բնագիր կազմելու այն ձգտումից, որ ունեցել է Ա. Տէր-Միքէլեանը, ինչ-ինչ պարագաներում, մանաւանդ բնագրի ճիշդ վերականգման հետ կապուած, զիջում է յատկապէս վենետիկեան տպագրութեանը»¹⁶: Գերմաներէն թարգմանութիւնը պատկանում է M. Schmid-ին¹⁷:

Աւետ Զընթլումեանի տպարանում տպագրուած գրքերը

Կալկաթայում Աւետ Զընթլումեանի տպարանում հրատարակուած տիտղոսների մատենագիտական ցանկերից պակասում է յիշատակութիւնն այս նորագիւտ հատորի: Օգտուելով Հայկ Դաւթեանի եւ Շ. Շահնազարեանի «Աւետ Զընթլումեանի տպարանում տպագրուած գրքեր»¹⁸ հաղորդագրութիւնից, ժամանակագրական կարգով ներկայացնելու ենք սոյն տպարանում տպագրուած գրքերի ցանկը: Տիտղոսներին ընկերակցող համարների յղումները պատկանում են Դաւթեանի մատենագիտութեանը:

1. 165. Նոր Տեառակ Այբուբենական... Հարիւր երեսուն և եօթներորդ հայրապետութեան աթոռոյն սրբոյ էջմիածնի, տեառն Եփրեմ Հայոց կաթողիկոսի [Ա Ձորագեղցի]¹⁹, Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1811: 2. 166. Տասն պատգամք: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեան, 1811: 3. 189. Ժամագիրք համառօտ վասն մանկանց... Աշխ. Զընթլում. Աւետ Խօջիջանեան կոչեցելոյ: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1812: 4. 206. Աւետեան Զընթլում, Տեառակ որ կոչի Ծաղկակալ: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեան, 1813: 5. 217. Գիրք պատմութեան, որ կոչի Պղնձէ քաղաք: Տպագրեալ էր ի թուին հայոց 1198 [=1749], ի տպարանի Չնչին Ոհաննէսի: Իսկ այժմ վերստին տպագրութեամբ ի լոյսածաւ արդեամբք և ծախիւք յատուկ օգնական լինողացն մերազնէից: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1814: 6. 218. Գիւտ կովային պիսակին: Թարգմանեալ յանգղիական լեզուի ի հայ բարբառ աշխ. յումեմնէ բանասիրէ: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1814: 7. 219. Զենոբ Գլակ, Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ: Առաջին տպագրումն գրքոյս եղեալ է ի Կ. Պօլիս քաղաքի ի թուին հայոց 1168 [=1719]: Իսկ այժմ վերստին տպագրեցաւ արդեամբք և ծախիւք զուարդամիտ և առատաձեռն ազգիս մերոյ ի Կալկաթա: ...Աշխ. Զընթլում Աւետեանի: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1814: 8. 220. Պարտէզ Հոգեւոր: ...Թարգմանեցեալ ի Հայկական լեզուէ ի Անկլիացոց բարբառ ի Զընթլում Աւետ Խօջիջանեանի կոչեցելոյ: Արդեամբք և ծախիւք նոյն Զընթլում Աւետեանի: Յամի Տեառն 1814, ի տպ. Աւետ Զընթլումեանի ի Կալկաթա: [Select prayers and pious reflections collected from different authors and translated from Armenian to English by Gentloom Aviet. Calcutta, Anno Domini, 1814]: 9. 237. Աղանուրեանց Յարութիւն, Գիրք սաղմոսաց Դարթի, որոյն Յեսսեայ: Հոմերական ոտիւք չափեալ ի Յարութիւն Սահակեան աղանուրեանց Նոր Զուղայեցոյ: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեան, 1815: 10. 238. Խոճենց Մարգար, Համառօտ որպիսութիւն եկեղեցոյ: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1815: 11. 265. Աւետեան Զընթլում, Գիրք նոր, որ կոչի Նորատունկ բուրաստան: ...Հտ. Ա (Հայ եւ անգլ.) Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1816: 12. 266. Եղիշէ, Գիրք, որ կոչի պատմագիրք: ...Առաջին տպագրութիւն գրքոյս եղեալ էր ի Կ. Պօլիս քաղաքին ի թուին Հայոց 1213 (=1764): Աշխ. Զընթլում Աւետեանի:

¹⁶ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Յանախապատում ճառեր, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը, ծանօթագրութիւնները՝ Վազգէն Համբարձումեանի, Թեհրան, 2003, էջ 11:

¹⁷ Stéu Schmid M., Reden und Lehren des heiligen Gregorius des Erleuchters, Patriarch V. Armenien, Regensburg, 1872:

¹⁸ Դաւթեան Հ., ՀԳ., Նշուած աշխ., Շ. Շահնազարեան, «Մատենագիտական նորոյթներ», ԲՄ 5 (1960), էջ 522-526:

¹⁹ Ըստ Օրմանեանի հաշուարկութեան, Եփրեմ Ա Ձորագեղցին (1809-1830) 119-րդ հայրապետն է եւ ոչ թէ 137-րդ: Պէտք է ենթադրել, որ տիտղոսի հաշուարկումը սկսում է նախաառաքելական շրջանի հայրապետներից մինչեւ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1816: 13. 290, Աղանուրեան Յարութիւն, Գիրք դաւանութեան հաւատոյ ամենասուրբ երրորդութիւն և միասնական աստուածութիւնն ի հայր և որդի և սուրբ հոգին: Կալկաթա, տպ. Աւետ Զընթլումեանի, 1817: 14. 374. Յակոբ Կարնեցի, Մեկնութիւն երգ երգոց անուանեալ բանիցն Սաղոմօնի: Կալկաթա, ի տպարանի երկցունց եղբարց հարազատաց Աւետի և Յովհաննիսի Զընթլում Աւետեանց, 1820:

Կալկաթայում 19-րդ դարի առաջին կէսին գործել են Աւետ Զընթլումեանի (Խօջի-ջանեան, 1811-17) եւ նրա որդիներ Աւետ եւ Յովհաննէս Զընթլումեանի տպարանները (1820)²⁰: Աւետ Զընթլումեանն իր 1812 թ. տպագրած Ժամագրքի յիշատակարանում գրում է հետեւեալը.

«... յանձն առի անձամբ իմով զշարչարանս յանձն կրել՝ և հաստատել զտպարանս Հայոց՝ ի պարծանս ազգիս իմոյ, թէպէտ շարչարանս բազում լինելոյ՝ երբեմն ստրկանայի, բայց պտուղն նորին տեսնելով ցնծայր սիրտն իմ... Նախ որոյ ջանս եռապատիկ լինիւր ոչ հայելով զշարչարանս, և զծախս սոյն գործարանիս և ի թախանձմանէ բարեսէր արանցս այսոցիկ տպեցի **ՂԱՅՐՈՒԲԵՆԱՐԱՆԸ** յետ այնու օժանդակութեամբ և ի թախանձմանէ բարեսէր արանցս այսոցիկ ազնուաց՝ զորոց անունքն դրոշմեալ են ի ներքոյ տպեցի **Ազդարարն, Տարեկան տօնացոյցն, Պատմութիւն սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերանի**»²¹ յուսկ յետոյ **Ժամագիրքս** ոչ որպէս յառաջն կայր, որ տպագրեալ էր ի քաղաքին Կոստանդնուպօլսոյ, այլ այս վասն մանկանց, նաև եղի զԴանիէլին, և Թուղթք սրբոյ Պօղոսի Առաքելոյն զոր յաւուր Ծննդեանն և Յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընթեռնուն մանկունքն ի յեկեղեցւոյն²², և ոչ եղի զայն զոր վայելէ քահանայիցն ասել, վասն զի **Ժամագիրքս** այս վասն մանկանց ընթեռնելոյ տպեցի սակա որոյ խնդրեմ թարց մեղադրելոյ ունիլ զիս»²³:

Ո՞վ է Յաճախապատում ճառերի հեղինակը

Մինչեւ այսօր բոլոր հին եւ նոր հրատարակութիւնները վստահօրէն իրենց տիտղոսաթերթերում յայտարարում են «Գիրք, որ կոչի Յաճախապատում ասացեալ սրբոյն Հօրն Մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչին», հակառակ որ բազմաթիւ հայ գրականագէտներ ճառերը վերագրում են Մեսրոպ Մաշտոցին: Մանուկ Աբեղեանն այն կարծիքին է, որ (որը շատ սովորական երեւոյթ էր հին ժամանակներում) «գրուածքին աւելի մեծ հեղինակութիւն ընծայելու համար, եւ որպէսզի որեւէ կասկած հեղինակի մասին փարատուի, ամէն մի առանձին ճառի վրայ Ս. Գրիգոր անունը կրկնուել է իբրեւ վերնագիր»՝ («Երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի») ²⁴: Ռոպերթ Թոմսըն իր «Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի» անգլերէն թարգմանութեան մէջ գրում է. «այս ճառերի վերագրումը Գրիգոր Լուսաւորչին, մտացածին է, քանի որ դրանք շարադրուած են հայերէն լեզուով: Դրանք վերագրուած են նաև Մեսրոպ Մաշտոցին, սակայն դրանց գրութեան թուականը եւ հեղինակի ինքնութիւնը դեռ մնում են անորոշ»²⁵: Զամինեանը վերի բացայայտ

²⁰ Ստեփանեան Գ., Կենագրական Բառարան, Նշում աշխ., էջ 135-136, Հայ գրապոյթիւն եւ գրհարուեստ, Նշում աշխ., էջ 499:

²¹ Այս չորս տիտղոսներից ոչ մէկը չեն գրանցուած Հ. Դաւթեանի ՀԳ նշում աշխատութեան մէջ:

²² Այս ընթերցումները կարդացում են Հայ եկեղեցում՝ Սուրբ Ծննդեան եւ Զատիկուայ նրազալոյցի երեկոյեան պատարագներում:

²³ Դաւթեան Հ., Նշում աշխ. հմմտ. 189, էջ 49, Շահնագարեան Շ., Նշում աշխ., էջ 522-523:

²⁴ Աբեղեան Մ., Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Գիրք առաջին, Երեւան, 1944, էջ 119-120: Ֆեթթեր Պ., Հայկական աշխատութիւններ, Թարգ. Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895. էջ 69:

²⁵ The Teaching of Saint Gregory. Translation, Commentary and Introduction by Robert W. Thomson, New York, 2001, p. 16, note 29. Աւանդութիւնը սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին է վերագրում Հաւատոյ հանգանակի վերայ աւելացած «Ժսկ մեք փառաւորեսցուք»-ը, որը անգլիացի արք. Ա. Ե. Բերն [A. E. Burn] իր մենագրութեան մէջ նուիրում The Council of Nicaea. A memorial for its sixteenth centenary (London 1925), Գրիգոր Լուսաւորչի

խոչընդոտը հարթելու համար այն կարծիքն է յայտնում, որ «Յանախապատում» գրքի իսկական հեղինակը ս. Գ. Լուսավորիչն է, իսկ անոր թարգմանիչը՝ թերեւս յաւելուածներով, Մեսրոպ Մաշտոց»։ «Յանախապատում» ճառերը Գրիգոր Լուսավորչին վերագրելու կամ իր անունով տպագրելու պատճառը նախ՝ «երախտագիտութեան զգացմունքն» է թելադրում եւ Ագաթանգեղոսի այն վկայութիւնն է թէ՛ «ապա, յետ այսպիսի գործոց՝ առանել բարձրագոյն վարդապետութեամբ սկսեալ երանելոյն Գրիգորի՝ ճառս յանախագոյնս, դժուարապատումս, շնորհագիրս, յարդարեալս ի զօրութենէ և ի հիւրոյ գրոց մարգարէականաց լի ամենայն ճաշակով կարգեալս և յօրինեալս աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան»²⁶։ Այս վկայութիւնը, որը համարում է «Յանախապատում» ճառերը Գրիգոր Լուսավորչին վերագրելու գլխաւոր խարխալը, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանը համարում է մէջբերում՝ քաղուած «Վարդապետութիւն Սրբոյ Գրիգորին» կոչուած գործից, որը մաս է կազմում Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց» երկի²⁷։

Գառնիկ Ֆնտզլեանը, Կորիւնի «Վարժ Մաշտոցի»-ին նուիրուած աշխատասիրութեան մէջ գրում է. «Յանախապատում»-ի ճառերը Մաշտոցի «ամենասփիւռ ուսուցման գրաւոր պսակն ու կատարումն» են, իսկ Ագաթանգեղոսի հատուածը Գրիգորի մասին բանաքաղութիւն է Կորիւնի «Վարժ Մաշտոց»-ի սոյն հատուածից՝ «սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի ճառս յանախագոյն, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի զօրութենէ և ի Հիւրոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել ամենայն ճաշակով աւետարանական հաւատոցն...»²⁸։ Եթէ «Յանախապատում» ճառերի հեղինակը Գրիգոր Լուսավորիչն է, ապա հաստատապէս պիտի ենթադրել, որ այն առաջին անգամ շարադրուել է յունարէն լեզուով եւ յետագային թարգմանուել հայերէն, որի համար ոչ մի հիմք չկայ։ Երկու հատուածների բառաքննութիւնը եւ համեմատութիւնը ակնյայտ է դարձնում, որ Ագաթանգեղոսի հատուածը բանաքաղութիւն է Կորիւնից, որը հեղինակը որակում է՝ «անհարակ բանաբալ» կամ հետեւանք «անխելօ օրինակողներ»-ի զօրեղ ապացոյց, որ ճառերի հեղինակը Մաշտոցն է²⁹։ Կորիւնը վկայում է նաեւ, որ Մաշտոց Արեւմտեան կողմերում «բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցոյ ստացեալ, ծովացուցնէր զվարդապետութեանն զխորութիւն, և լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբ»։ ԺԱ-րդ ճառի մէջ կայ հետեւեալ վկայութիւնը՝ «իմացուցանէր լսողաց զբան հանճարոյ», որ «Գիրք Առական»-ի առաջին գլխի առաջին համարի բացատրութիւնն է. «ճանանչել զիմաստութիւն և զիւրաւ, իմանալ զբանն հանճարոյ»³⁰։ Շատ բնական է այս վերլուծումը, քանի որ գիտենք, որ Մաշտոց հէնց ինքն էր Աստուածաշնչի Առական գրքի թարգմանիչն ու գրողն իր ստեղծած տառերով գրուած առաջին հայերէն նախադասութիւնը։ «Յանախապատում» ճառերը հոգեւոր խրատներ են քրիստոնէական ուսմունքի, դաւանութեան ու բարոյականութեան մասին, որ նպատակ ունեն ուսուցանել աստուածապաշտութիւն, ուղիղ դաւանանք եւ յորդորել ողջախոհութիւն, մաքուր կենցաղավարութիւն, եւ որ Մաշտոց խրատական թղթեր է առաքել «ընդ ամենայն գաւառս»։ Ճառերի համար Կորիւնի կիրառած ածականներից են «շնորհագիրս» ածականը՝ հոգեկից, հոգեշահ նշանակութեամբ, իսկ «Վարքի» երկրորդ տարբերակում կիրառուած է «շնորհագիրտ» ածականը։ Այս նշանակում է, որ Մաշտոցը, նրանց, որոնց նա համարում էր «տխմարներ ու մարմնական բաներով» զբաղուողներ, յորդորները մատուցում էին ոչ թէ գրաւոր,

այս յաւելումը կոչում է “Hymn of the Armenian Church” (p. 143) անուամբ։

²⁶ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տիփլիս, 1909, էջ 466։

²⁷ Միմասեան Արթ. Ի. (ամփոփեց), Ուրուագիծ հայ մատենագրութեան, Գուշակեան Արթ. Թ. (հետետրիւն) Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի, Երուսաղէմ, 2002, էջ 23-24։

²⁸ Ֆնտզլեան Գ., Կորիւն Վարժ Մաշտոցի։ Ուղղեալ եւ Լուսաբանեալ, Երուսաղէմ, 1939, էջ. 50-51։

²⁹ Անանեան Պ., Վարժ Սուրբ Մաշտոցի, Վեներիկ, 1964, էջ 126-127, Արամեան Քինյ. Մ., «Գրիգոր Լուսավորչի «Յանախապատում»-ը, Գանձասար, Դ (1993), էջ 134-164։

³⁰ Կորիւն, Վարժ Մաշտոցի, Նշուած աշխ. էջ 68։

այլ բանաւոր կերպով: Ա. Տէր-Միքէլեանի ինը պատճառաբանութիւններից մէկը՝ թէ ինչո՞ւ ճառերը պէտք է վերագրել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, այն է, որ «Յանախապատում»-ը փառաբանել է այնպիսի ժամանակ, երբ յոյները դեռ հեթանոս էին, ինչպէս տեսնում ենք Ը նախից», ամենեւին հասկանալի չէ³¹: Բազմաթիւ անգամներ ճառերի հեղինակն իր խօսքն ուղղում է ոչ նորադարձ հաւատացեալներին, այլ արդէն վաղուց հաստատուած կրօնի հետեւորդներին: Կորինը «դպրութեան գրի» յօրինման վերաբերեալ գրելիս, ունի այս ուշադրաւ տողը «Վասն յօրինուածոց» ճառի մէջ՝ «Նա եւ զֆննութիւն արարածոց յօրինեաց որպէս զգիր դպրութեան եւ եղ անուանս, զի անուանֆն զընտրութիւնն տայցեն զգրոյն ի միմեանց զորոշումն. եւ գիրն զբարիս անուանն կարդացցէ»³²: Այս տողերը խիստ պատշաճ են Մաշտոցի ուսուցողական ոճին:

(Ճառ Դ) - «Շնորհալից մտաց և հաւատացելոց սակաւ բանք խրատուց բաւական են յուղղութեան»:

(Ճառ ԺԴ) - «Որպէս ամենայն հաւատացելոց է քաջայայտ»:

(Ճառ ԺԶ) - «Շնորհք ընծայենի ժողով հաւատացելոց, որպէս ամենեցուն է քաջայայտ»:

(Ճառ ԻԲ) - «Որ և մեզ աւանդեցաւ այս հոգևոր երգ»:

(Ճառ Ե) - «Յայտնի է իմաստնոց սրբոց, որ ունին զգիտութիւն ի գրոց մարգարէից և առաքելոց և վարդապետաց»:

Հայոց կանոնագրքի միջնագրեան խմբագրութիւններից մէկում կայ «Երանելոյն Մեսրոպայ հայոց վարդապետի» խորագրով մի փոքրիկ գրուածք, որն, անտարակոյս, հատուած է աւելի ընդարձակ մի բնագրից: Բանասէր Ն. Ակինեանը, հրատարակելով այդ գրուածքը, համոզուած է եղել, որ այն «առանց տարակոյսի հանուած է Մաշտոց վարդապետի մէկ ճառէն»³³: Ըստ Լ. Խաչիկեանի՝ քաղուածքը վերաբերում է հեթանոսական շրջանից մնացած բարքեր ունեցողներին, որոնց եկեղեցին «նզովեալ են ի սուրբ եկեղեցոյ եւ արտաքս ընկեցեալ յաստուածային հրամանց»:³⁴ Եթէ, գրում է Խաչիկեանը, նկատի առնենք այս բեկորի պարզ շարադրանքի ուսուցողական բնոյթը՝ («մի վարել հմայիւք», «մի երթալ զհետ երազոց», «մի ոք զՅովսէփ եւ զԴանիէլ բերցէ ի մէջ»), կարելի չէ յանգել այն եզրակացութեան, որ դրանք ոչ թէ Մաշտոցի մի ճառից են, այլ նրա բազմաթիւ «խրատագիր եւ զգացուցիչ շրջաբերական թղթերից», որոնք ուղարկուել էին «ընդ ամենայն գաւառս»:³⁵ Յետագայի որոնումներով, թերեւս երեւան գան նման կարգի նոր հատուածներ, գուցէ նաեւ ամբողջական թղթեր»³⁴: Այս կապակցութեամբ մեծանուն հայագէտ Լ. Խաչիկեանն իր մի այլ յօդուածի մէջ, հայկական կանոնագրքի ձեռագրերում հանդիպող Գրիգոր Պարթեւին կամ Լուսաւորչին վերագրուած «Հարցումը», կամ «Յանկ Կանոնաց Լուսաւորչին», կամ «Կանոն սրբոյն Գրոգորի Պարթեւի, դարձեալ հարցումն ու պատասխանիւք նորա», արժէքաւոր երկը, որը վերագրուել էր Գրիգոր Լուսաւորչին՝ նրան աւելի մեծ հեղինակութիւն տալու նպատակով, փաստում է, որ այն պէտք է վերագրել Մեսրոպ Մաշտոցին: Գ. Գալէմբերեանը, Ն. Ադոնց, Մ. Աբեղեանը եւս ապացուցել են, որ «Յանախապատում» ճառերի նման, այս երկը եւս պատկանում է գրերի ստեղծողին՝ հայ մատենագիտութեան հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցին: Մաշտոցի առաքելութեան մէջ մեծ տեղ է բռնում քարոզչութիւնը: Յայտնի է, որ մինչեւ տառերի գիտը, նա շրջել ու քարոզել է Հայաստանի այն գաւառներում (Մարաց կողմերում, Գողթնում,

³¹ Տէր-Միքէլեան Ա., Նշուած աշխ., էջ է:

³² Սրբոյ Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յանախապատում ճառք եւ Աղօթք, Վենետիկ, 1954, Ճառ է, էջ 72:

³³ Ակինեան Ն., ՀԱ (1958), էջ 378-381:

³⁴ Խաչիկեան Լ., «Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600-ամեակը» Աշխատութիւններ հտ. Ա, Երեւան, 1995, էջ 53, ԲՄ. 7 (1964), էջ 11-24:

Սիւնիքում, Բիւզանդիայի տիրապետութեան տակ գտնուող հայկական շրջաններում), որտեղ քրիստոնէութիւնը դեռ չէր արմատաւորուած. շրջաններ, ուր քրմական դասը դեռ պայքար էր մղում նոր հաւատքի դէմ: Որ իրօք Մաշտոցն զբաղուել է հեթանոսական անհաւատքի դէմ, այդ մասին վկայում է Հայոց կանոնագրքի խմբագրութիւններից մէկի մէջ տեղ գտած «Երանելոյն Մեսրոպայ վարդապետի» կոչուած մի հակիրճ բնագիր, որն ուղղուած է հեթանոսական կրօնի անկապտելի մասը կազմող հմայութիւնների դէմ: Ն. Ակինեանը հրատարակել է այդ բնագիրը մի քանի ձեռագրերի բաղդատութեամբ՝ «Խօսք ընդդէմ հմայից» խորագրով³⁵: Եւ, քանի որ քարոզչական այդ եռանդուն գործունէութեան ղեկավարը Մեսրոպ Մաշտոցն էր, «նա էր ամենահմուտ քարոզիչը, նա միայն կարող էր ըմբռնել նման մի երկ ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը»: Գրիգոր Պարթեւին վերագրուած «Հարցումը» որպէս հայ մատենագիտութեան երախայրիք», պէտք է վերագրել Մեսրոպ Մաշտոցին³⁶: Կորիւնը հաստատում է այս տեսակէտը՝ վրկայելով. «բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ՝ ծովացուցանել զվարդապետութեանն զխորութիւնն»³⁷:

Այս ճառերն իրենց բովանդակութեամբ շատ տարբեր չեն Ս. Կիրեղ Երուսաղէմացու (315-387) «Կոչումն Ընծայութեան» ճառերից՝ երախայից ուսմունքի վերաբերեալ եւ դրա հետ մէկտեղ ներկայացնում են Երուսաղէմեան եկեղեցու վարդապետութեան ամփոփ պատկերը՝ շարադրուած եկեղեցու պաշտօնական ներկայացուցչի կողմից³⁸: Կիրեղ Երուսաղէմացու «Կոչումն Ընծայութեան» 23 ճառերից 18-ի հայերէն թարգմանութիւնը կանոնական բնոյթ են ունեցել հայոց մօտ, ինչպէս վկայում է Ղազար Փարպեցին³⁹:

Երկու օտարազգի բանասէրներ՝ Ս. Վեբեր եւ Պ. Ֆետտեր, «Յաճախապատում» գրքի վերաբերեալ գրել են. «Հաւաքածոն, որ հայ եկեղեցական մատենագիտութեան հնագոյն յուշարձանն է, սակայն հեղինակը Գրիգոր Լուսաւորիչ չէ՛, այլ թերեւս Մեսրոպ Մաշտոց»⁴⁰:

Մատենագիտական յայտատումներ

ԲՄ - Բանբեր Մատենադարանի, **ՀԱ** - Հանդէս Ամսօրեայ, **ՀԳ** - Ն. Ոսկանեան, Հայ գիրքը, 1501-1800, **ՀԳ** - Հ. Դաւթեան, Հայ Գիրքը, 1801-1850, **ՀՀՀ** - Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան, **ՀՄՀ** - Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, **Nersessian V.** - Catalogue of Early Armenian Books, 1512-1850, **ՊԲՀ** - Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, **JRAS** - Journal for the Society of Armenian Studies, **REA** - Revue des Etudes Armeniennes

ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՇՆՅ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

³⁵ Ակինեան Ն., ՀԱ (1958), էջ 379-381:

³⁶ Խաչիկեան Լ., Աշխատութիւններ, Հտ.Ա էջ 6, ԲՄ 7 (1964), էջ 301-330:

³⁷ Կորիւն, Վարժ Մաշտոցի, Նշում աշխ., էջ 67:

³⁸ Քէօսուեան Յ., Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ (IV-VIII դդ.), Երեւան, 2007, էջ 59-73:

³⁹ Քոլանջեան Ս., «Նորայայտ պատառիկներ Կիրեղ Երուսաղէմացու թ դարի մի գրչագրից», ԲՄ 5 (1960), էջ 201-238:

⁴⁰ S. Weber, *Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenvater (Hl. Mesrop Band)*, Munchen, 1927; Պ. Ֆետտեր, Հայկական աշխատութիւններ, Թարգ. Հ. Տաշեան, 1895:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՍԻՈՆ»-Ի****ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ****1927 – 2020****1976****ԱՅԼԵԻԱՅԼԲ**

Եկեղեցիներու Միութեան Եօթնեակը Երուսաղէմի մէջ – 77:

Յանկ «Սիոն»-ի Խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացուած գիրքերու (Յաւելուած) – 82, 146, 257, 305:

Հեռագիրներ – 123:

Ձեռնադրութիւն Կուսակրօն Աբեղայի – 167:

Սրբոլոյս Միւռոնի օրհնութիւն եւ Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսի գահակալութեան քսանամեակ Սուրբ Էջմիածնի մէջ – 267:

Յոբելեանական Կենտրոնական Յանձնաժողովի Հաղորդագրութիւնը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնէն – 290:

Ն. Ամենապատուութիւն Եղիշէ Ս. Արքեպիսկոպոսի այցը Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան ի Լիզպոն – 294:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խօսքը մեր ժողովուրդին – 296:

Ուրախառիթ Ձեռնադրութիւններ – 297:

Շաբաթական հաւաքոյթներ Ալեքս եւ Մարի Մանուկեան Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարնի մէջ – 299, 335:

Յայտարարութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Դիւանէն – 312:

Եպիսկոպոսական օծում – 333:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան.- Տեսական Աստուածաբանութիւն – 43, 93, 227:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Յակոբ Դպիր – 58:

- Ստեփանոս Երէջ Վահկացի – 99:

- Մարկոս Պատկերահան – 235:

Յ. Ս. Անասեան.- Աւետարանացոյց – 59:

Փայլակ Անթապեան.- ԺԱ-ԺԲ դարերի հայրենի գիտութեան ու մշակոյթի մի քանի յատկանիշների մասին – 319:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Ձորափորեցին – 20:

- Վահան Գողթնացին – 125, 154:

- Աժդահակը եւ Տիգրանը – 220:

- Մօրս – 315:

Գէորգ Էմին.- Սասունցիների պարը – 53:

Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 98, 185, 318:

- Հայաստանին – 234:

Անտրէ Տիւմա (Թրգմ. Ս. Ե. Մ.).- Սենեակիս մէջ առանձինն... Հայկ Օհաննէսեանի յիշատակին – 233:

William Wordsworth (Թրգմ. Մ. Մանուկեան).- *** – 234:

Գէորգ Հատիտեան.- Աշնանային – 317:

ԳԻՏԱԿԱՆ

Ճէյմզ Միչնըր (Թրգմ. Հրանդ Նազաշեան).- Հոյամողէզներու կեանքն ու մահը – 106, 192, 246:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Արթուն Հատիտեան.- Եղիվարդ (Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեան), «Հեթանոսաց Առաքելը» – 136:

Ծովական.- Յուցակ Ձեռագրաց որ ի Հանդէս Ամսօրեայ – 191:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

- Ե.- Բացուող տարին – 2:
 - Հայ Սփիւռքը եւ փոքրամասնութիւններու ողբերգութիւնը – 38, 86, 118:
 - Վերադարձ աղբիւրին – 182:
 Թ. Պ. Գ.- Հովին ու հօտը – 150:
 Ա. Գ.- Ալեքս եւ Մարի Մանուկեան ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի ուսումնական նոր տարեշրջանը – 214:
 - Յիսուն տարի – 310:
 Շ.- Նորին Սուրբ Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց – 264:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

- Գ. Ս. Ճինիվիզեան.- Տեառնընդառաջ – 11:
 Նորայր Արքեպիսկոպոս.- Եթէ... – 53:
 - Մենք էջմիածին մը ունինք – 130:
 - Ո՞վ է քրիստոնեայ – 233:
 Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Վերափոխումն Սուրբ Աստուածածնի – 169:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

- Ե.- Ս. Այրին խորհուրդը – 17:
 - Պահքը – 48:
 Նորայր Արքեպոս.- Աստուածային նախախնամութիւն – 52:
 - Աստուածային տնօրինութիւն – 153:
 Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Մեր պարծանքի առարկան – 313:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

- Յ. Քիրտեան.- Քանի մը յիշատակարաններ Տըպլինի Սըր Զէսդր Պիղիի հաւաքածոյէն – 67:
 Ծովական.- Վեշտասան ասացուածք վասն Նիկոմիդեայ – 143:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

- Ա. Յ. Սրճունի (Հրատ).- Ներբողեան Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորին: Ի յայտնութիւն Տեառն եւ ի Ս. եւ ի լուսաւոր մկրտութիւնն – 70:
 - Վասն արտասուաց եւ վասն խոստովանութեան մեղաց – 130:

ՅՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ

- Եղիվարդ.- Օշականը իբրեւ քննադատ – 24:

Սերովբէ Արքեպոս. Մանուկեան.- Ն. Ամեն. Ս. Հօր գրական գործունէութեան քառասունհինգամեակի հանդիսութիւնը Հայաստանի մէջ – 159:

Մարօ Մարգարեան.- Նորից մի պայծառ զօրաւոր գրիչ – 162, 186, 237:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

- Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան Պատգամը Բեթղեհէմի Սուրբ Այրէն – 8:
 Շնորհաւորական նամակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 11, 92:
 Շնորհաւորական նամակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն – 12:
 Շնորհաւորական հեռագիր Ն. Ս. Պօղոս Զ. Պապէն – 12:
 Շնորհաւորական նամակ Քէնթրպլըրիի Արքեպիսկոպոսէն – 13:
 Շնորհաւորական նամակ Հ. Բ. Ը. Մ. Կեդրոնական վարչութեան կողմէ – 14, 124:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- Վահան Եպոս. Տէրեան.- Ուրուագծեր հայոց վանքերին կից վարդապետարանների պատմութիւնից – 62, 101, 169:
 Գէորգ Հատիտեան.- Հայ ազգի կազմաւորման հարցի շուրջ – 327:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

- Յունուար – 31:
 Փետրուար-Մարտ – 79:
 Ապրիլ – 110:
 Մայիս – 144:
 Յունիս – 176:
 Յուլիս – 209:
 Օգոստոս-Սեպտեմբեր – 253:
 Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր – 301:
 Դեկտեմբեր – 337:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

- Կիրել Մ. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 195:
 Անահիտ Ոսկերիչեան.- Տեղեկագիր Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպէնկեան Վարժարանի – 204:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր
Երոսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի –
208:

Ճեանի – 252:

Յարութիւն Քիւրտեան – 334:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Կարգ վերջին Օծման եւ Թաղման Գերշ. Տ.
Սուրէն Արքեպս. Քէմհաճեանի – 250:
Հանգիստ Աղանի Մայրապետ Ճէվահիր-

ՔԱՐՈՋԵՕՍԱԿԱՆ

Ամենայն Հայոց Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ.
Վազգէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսի Ս. Ծննդեան
քարոզը Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ – 15:

1977

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Շաբաթական հաւաքոյթներ Ալեքս եւ Մարի
Մանուկեան Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ
Ընծայարանի մէջ – 35, 70:

Յանկ «Սիրոն»-ի Խմբագրութեան եւ Գ. Կիւլ-
պէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստաց-
ւած գիրքերու (Յաւելուած) – 44, 75, 108:

Սարկաւազական ձեռնագրութիւն – 69:

Ձեռնագրութիւններ Ս. Աթոռէն ներս – 117,
253:

Շահէ Արքեպիսկոպոս.- Ժառանգաւորաց
Վարժարանի եւ Ընծայարանի տարեկան հունձ-
քը – 122:

Հանդիսութիւններ – 157:

Ձեկոյց Հ. Բ. Ը. Միութեան – 198:

Յոբելինական հանդիսութիւն դաստիարակ-
ուսուցիչ Պերճ Սանտրունիի – 199:

Ս.- Ամենապատիւ Պատրիարք Ս. Հօր աշ-
ցելութիւնը Միացեալ Նահանգներ եւ Եւրոպա
– 213:

Քէնթըրպըրիի Ս. Արքեպիսկոպոսին այցե-
լութիւնը Ս. Էջմիածին եւ Հայաստան – 220:

Բարեպաշտական նուէրներ – 261:

Յանկ նիւթերու 1977 տարեշրջանի – 262:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Փայլակ Անթապան.- ԺԱ-ԺԲ դարերի հայ-
րենի գիտութեան ու մշակոյթի մի քանի յատ-
կանիշների մասին – 21:

- Միջնադարեան Հայաստանում իրագործ-
ւող դիահերձման վերաբերեալ եւս մէկ նոր
վկայութիւն – 61:

- Հայ գրերի գիտի վերաբերեալ Վարդան
Արեւելցու մի քանի հաստատումների շուրջ –
175:

Ն. Արք. Ծովական.- Գաբրիէլ Դպիր Կ. Պոլ-

սեցի – 26:

- Հայկական Շարակնոցին խմբագրութիւն-
ները – 58:

Ս. Ներսէս Շնորհալիի շարականները – 236:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Ռահէլ – 14:

Մ. Մանուկեան.- Պիտի անցնիս դուն ալ...
– 17:

- Քառեակներ – 55, 174, 235:

Գ. Հատիտեան.- Օրօ՛ր... – 18:

- Ծառերուն – 56:

Գ. Ճարտար.- Երանի անոր... – 20:

- Կ'ուզեմ որ անցնիմ... – 136:

- Քառեակներ – 136:

Սմբատ Տէրունեան.- Ի՛նչ շուտ կը փակուի
– 172:

- Ճակատագրական – 172:

ԳԻՏԱԿԱՆ

Հրանդ Նազգաշեան.- Հոյամողէզները – 188:

- Գամպրիական դարաշրջան – 245:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Hebrew Illuminated Man-
uscripts – 34:

- Ագաթանգեղոս – Agathangelos – 196:

- “L'Art Armenien” – 249:

Փայլակ Անթապան.- Ագաթանգեղոսի պատ-
մութիւնը անգլերէն – 99:

- Արժէքաւոր հրատարակութիւն – 144:

Գ. Ճարտար.- Մուրատ Մանուկեան «Ար-
եան ձայնը» – 251:

ԳՐԱԿԱՆ

Հուրծամ.- Ոսկի դղեակը – 133:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Արքեպս, Ծովական.- Ժամանակագրություն Գրիգոր Շղթայակրի – 88:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Կաղանդ – 4:

- Հոգեւոր հունձքը – 114:

Ա. Գ.- Հայ գաղթականութիւնները – 50:

- Պատմութիւնը որպէս ուղեցոյց – 82:

ԽՄԲ.- «Էջմիածին» Ամսագրի Յուսագրող հեռանկարները – 162:

Ալեքս Մանուկեան.- Ճառ – 210:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գ. Ս. Ճինիվիզեան.- Տեառնընդառաջ – 11:

Նորայր Արքեպիսկոպոս.- Եթէ... – 53:

- Մենք էջմիածին մը ունինք – 130:

- Ո՞վ է քրիստոնեայ – 233:

Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Վերափոխումն Սուրբ Աստուածածնի – 169:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատգամը Բեթղեհէմի Ս. Այրէն – 2:

Ս. Ծնունդի շնորհաւորական նամակ՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 7:

Ս. Ծնունդի շնորհաւորական նամակ՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 8:

Ս. Ծնունդի շնորհաւորական նամակ՝ Ն. Ս. Պօղոս Զ. Պապէն – 9:

Ս. Ծնունդի շնորհաւորական նամակ՝ Քէնթրպլըրի Արքեպիսկոպոսէն – 10:

Շնորհաւորական նամակ՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 85:

Սէն – 85:

Շնորհաւորական նամակ՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 86:

Շնորհաւորական նամակ՝ Հ. Բ. Ը. Միսրեան ցկեանն Նախագահ Ն. Վսեմութիւն Տիար Ալեքս Մանուկեանէն – 87:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Գէորգ Հատիտեան.- Հայ ազգի կազմաւորման հարցի շուրջ – 28, 65:

- Նախապատմական Հայաստանը եւ նրա հնագոյն բնակիչները – 93, 137:

- Սուբարիներ – 184:

- Հուրրիներ – 241:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար – 37:

Մարտ – 72:

Ապրիլ – 103:

Մայիս-Օգոստոս – 200:

Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր – 255:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրել Մ. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 149:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 156:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Հանգիստ բարերար Հայկ Գալուքճեանի – 125:

Հեռագիրներ Տիար Հայկ Գալուքճեանի մահուան առիթով – 129:

1978**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ**

Կրօնից Նախարարին Ուղերձը՝ Քրիստոնեայ համայնքներու պետերուն – 8:

Սրբատառ Կոնդակ՝ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ի մասին Յովհաննէս Կոլոտի – 10:

Եկեղեցիներու Համաշխ. Խորհուրդի Կեդր. Վարչութեան նամակը՝ ղրկուած բոլոր Եկեղեցիներուն – 19:

Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետի այցելութիւնը Ֆրանսա – 23:

Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը Երուսաղէմի մէջ – 72:

Սարկալազական ձեռնադրություն – 199;
 Ձեռնադրություն երեք աբեղաներու – 200;
 Ձեռնադրություն կուսակրոն քահանայի – 202;

Դպրութեան աստիճաններու եւ Ուրարի տըւ-
 չութիւն – 203;

Պաշտօններու փոփոխութիւններ – 203;

Շ.- Հայ Եկեղեցիի մասնակցութիւնը «Հա-
 ւատքի եւ Կարգի» ժողովներուն – 238;

Նորընտիր Պապը՝ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. – 245;

Սարկալազական ձեռնադրություն ի Բեթղե-
 հէմ – 277;

Բարեպաշտական նուէրներ – 283;

Յանկ «Սիոն»-ի հմբագրութեան եւ Գ. Կիւլ-
 պէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստաց-
 ւած գիրքերու (Յաւելուած) – 284;

Յանկ նիւթոց 1978 տարւոյ – 286;

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Մովսէս Քհնյ. Արծկե-
 ցի – 26;

- Սահակ Պարթեւ եւ Մ. Խորենացի – 261;

- Պետրոս Եպս. Անտիոքայ – 262;

- Վարդան Մամիկոնեան – 262;

- Գրիգոր Շղթայակրի ծնողքը – 263;

Յ. Ս. Անասեան.- Աստուածաշունչ Մատ-
 եանի Հայկական բնագիրը – 28, 100;

Փայլակ Անթապեան.- Հայ գրերի գիւտի
 վերաբերեալ Վ. Արեւելցու մի քանի հաստա-
 տումների շուրջ – 45;

- Վարդան Արեւելցին շարականագիր – 48;

- Պատմութիւն երկրին Տարօնոյ – 122;

- Ամրտօլուց մինչ Սկիւտար - Գում-Գաբու
 – 177, 264;

Միքայէլ Սթօն.- Եզրի անկանոն գիրքի մա-
 սին երկու նոր գիւտեր – 54;

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 99, 175;

Ե.- Քառեակներ – 174;

Գ. Ճարտար.- Խինդ ու վիշտ – 176;

Վահան Թէքէեան.- Հաշուեյարդար – 250;

- Աղուորները – 250;

Նոյն քերթուածներուն անգլերէնը (Թրգմ.
 Մ. Մանուկեանէ) – 251;

Սիւմանթո.- Ներբողական – 252;

- Գիւտին փառքը – 253;

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Շ.- «Յուցակ Միջնադարեան Հայերէն Ձե-
 ոագիրներու Ամերիկայի մէջ» (Աւետիս Սան-
 ճեան) – 65;

Արտէն Ա. Քհնյ. Աշճեան.- «Յրուացանկ «Ազ-
 գապատում»-ի յատուկ անուններու» (Տիրայր
 Ծ. Վրդ. Տէրվիշեան) – 68;

Ն. Արք. Ծովական.- «History of the Arme-
 nians» (Moses Khorenatsi) – 189;

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Օրացոյց 1979, Պա-
 տրիարքութեան Հայոց Թուրքիոյ (Պատր.
 Մովսէս Քհնյ. Գալէնտէեան) – 271;

ԳՐԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- Անկապ խոհեր – 258;

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Շ.- Յովհաննէս Կոլոտ – 14;

- Հայ Եկեղեցին եւ Քրիստոնեայ Եկեղեցի-
 ներու մեծ ընտանիքը (Թարգմանութիւն) – 226;

Ա. Գ.- Ապրիլեան խոհեր – 82;

Գ. Ճ.- Վարդավառ եւ Վերափոխում – 162;

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Շ.- Խաւարում – 84;

- Վկայել մինչեւ նահատակութիւն – 231;

Վրէժ Սրկ. Ներսէսեան.- Յիսուսի առաքե-
 լութեան ըմբռնումը «Մեսիա»-յի գաղափարի
 լոյսին տակ – 87;

Գ. (Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան).- Մեր իտէալ-
 ներն ու մեր երջանկութիւնը – 172;

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- Ամրտօլու վանք – 61;

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Յ. Սրճունի (Հրաւ.)- Յաղագս Միջնոց
 Քառասնորդական պահոցն – 182;

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Y. M. C. A. Երուսաղէմի մէջ – 197;

Տօն Սրբոց Թարգմանչաց – 276;

«Թէրրա Սանթա» Գոլէճ – 277;

ՅՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ

- Գ.- Ծննդեան դարադարձ՝ Հայ Գրականու-
թեան երեք մեծ դէմքերու – 248:
Յ. Օշական.- Զապէլ Եսայեան – 254:

ՇՆՈՐՀԱԽՈՐԱԳՐԵՐ

- Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատ-
գամը Բեթղէհէմի Ս. Այրէն – 2:
Շնորհաւորագիր՝ Ն. Ս. Օծուծին Տ. Տ. Վազ-
գէն Ա. Վեհափառի – 4, 94:
Շնորհաւորագիր՝ Ն. Ս. Օծուծին Տ. Տ. Խո-
րէն Ա. Վեհափառի եւ Գարեգին Բ. Աթոռակից
Կաթողիկոսի – 5, 95:
Շնորհաւորագիր՝ Քէնթըրպլըրիի Արքեպիս-
կոպոսի – 6, 97:
Շնորհաւորագիր՝ Վսեմ. Տիար Ալեքս Մա-
նուկեանի – 7, 98:
Շնորհաւորագիր՝ Համայն Ռուսիոյ Պատըր-
իարք Պիմէնի – 96:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- Գէորգ Հատիտեան.- Խարրի-Միտանիներ –
131:
Յ. Թորոյեան.- Արմաշու Դպրեւանքին վեր-
ջին դասարանը – 139:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

- Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- «Բարեխօսու-
թիւն Սրբոց» – 166:
Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Տիրամօր ննջումը
– 170:

«ՍԻՈՆ»-Ի**ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

- Ինչո՞ւ Զորեքշաբթին ալ պահք կը բռնենք
– 196:

- Յիսուսի Ծնունդը շաբթուան ո՞ր օրուան պա-
տահած է – 196:
Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին իսկական վայրը
– 275:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

- Կիրելի Ծ. Վրդ. Գաբրիէան.- Տարեկան Տե-
ղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վար-
ժարանի – 150:
Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկա-
գիր Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 198:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

- Յունուար-Փետրուար – 75:
Մարտ – 158:
Ապրիլ-Օգոստոս – 207:
Հեռագիրներ – 204, 278:
Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր – 279:

ՏԵՐՈՒՆԻ

- Հանգիստ Տ. Ասողիկ Արքեպս. Ղազարեա-
նի – 145:
Հանգիստ Տ. Բաբգէն Արքեպս. Ապատեան
– 146:
Կենսագրական Տ. Բաբգէն Արքեպս. Ապատ-
եանի – 148:
Տիգրան Սմսարեան – 148:
Տ. Տաճատ Արքեպս. Ուրֆալեան – 215:
Տ. Մեսրոպ Վրդ. Տեփոյեան – 216:
Տ. Կորիւն Ծ. Վրդ. Մանուէլեան – 217:
Տ. Գէորգ Վրդ. Նազարեան – 218:
Պօղոս Զ. Պապ – 219:
Ընտրութիւն եւ վախճանում Յովհաննէս-
Պօղոս Ա. Պապ – 221:

1979**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ**

- Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը
Երուսաղէմի մէջ – 39:
Պատրիարքական Կոնդակ՝ Վսեմ. Տիար
Ալեքս Մանուկեանի ուղղուած Մօնթրէալի մէջ
իր կառուցած վարժարանի բացման առիթով
– 8:

- Պատրիարքական Կոնդակ՝ Վսեմ. Տիար Եղ-
լարդ Մարտիկեանի ուղղուած – 242:
Վսեմ. Տիար Ալեքս Մանուկեանի Հ. Բ. Ը. Մ.-ի
նախագահութեան 25-ամեակին առիթով – 10:
Զեռնադրութիւն Արքեպս. – 43:
Գերշ. Տ. Տիրայր Եպս. Մարտիկեան մեր մէջ
– 47:

- Հիւրեր՝ Հայրենիքէն – 47:
 Բացում էտուարտ եւ Հէլէն Մարտիկեան
 Թանգարանին – 76:
 Հայ Արուեստի Եօթնեակ – 78:
 Ապրիլեան Յուշատօն – 80:
 «Քրիստոսի պատանք»-ին ցուցադրութիւնը
 Երուսաղէմի մէջ – 83:
 Թանկարժէք նուիրատուութիւն մը – 87:
 Ամսվերջի Հանդէս Ժառանգաւորաց Վար-
 ժարանի – 139:
 Տարեկան հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց
 Երկրորդական Վարժարանի – 139:
 Ամսվերջի Հանդէս Իւզպաշեան-Կիւլպէնկ-
 եան Վարժարանի, Ամման – 187:
 Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայա-
 րանի վերջին տարիներու հունձքը – 159:
 Հաղորդագրութիւն – Ամենայն Հայոց Հայ-
 րապետի այցը Պաքու – 234:
 Հաղորդագրութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիած-
 նի Յանձնախումբերու ժողովի դիւանէն – 249:
 Ամեն, Տ. Եղիշէ Պատրիարքի այցը Ժընեւ
 – 235:
 Մեծ հանդիսութիւն ի պատիւ Բարերար Եղ-
 ւարդ Մարտիկեանի – 244:
 Կարեւոր խորհրդակցութիւններ Մայր Աթոռ
 Ս. Էջմիածնի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողի-
 կոսութեան պատգամաւորութիւններու միջեւ
 – 248:
 Շաբաթօրեայ երեկոյթներ Ժառանգաւո-
 րաց Վարժարանի – 236, 282:
 Նոր Սարկաւագներ – 281:
 Յանկ «Սիոն»-ի հմբագրութեան եւ Գ. Կիւլ-
 պէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստաց-
 ւած գիրքերու (Յաւելուած) – 94, 143, 190:
 Բարեպաշտական նուէրներ – 285:
 Յանկ նիւթոց 1979 տարւոյ – 285:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- Ն. Արք. Ծովական.- Ստեփանոս Կթղ. Աղ-
 թամարայ – 22:
 - Ղուկաս Վրդ. Խարբերդցի – 67:
 - Յովհաննէս Քահանայ Մանկասարենց –
 108:
 - Խաչատուր Արքեպս. Կեսարացի – 172:
 - Կոմրուկ Թաղի Դպրատունը – 215:
 - Հայկական ծածկագրեր – 261:
 Michael E. Stone.- Two leaves of Acts in the

Perkins Library – 24:

- Փայլակ Անթապեան.- «Պատմութիւն Բարա-
 դամու եւ Յովասափու» – 25:
 - «Պատմութիւնք եւ Խրատք Խիկարայ
 Իմաստնոյ» – 110:
 - Վարդան Արեւելցու «Հաւաքումն Պատմու-
 թեան» կորած աղբիւրները – 265:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

- Եղիվարդ.- Երբ կը նայիմ – 14:
 - Մեծ պահքը – 59:
 - Մարգարիտներ – 104:
 - Վերջալոյս – 104:
 - Երեւան – 169:
 - Գեղարդ – 211:
 Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 17, 61, 105,
 212, 259:
 - Autumn garden (Թրգմ. Սիլվա Կապուտիկ-
 եանի) – 212:
 - * * * (Թրգմ. Մարո Մարգարեանի) – 259:
 Գ. Ճարտար.- Վարդանանց յիշատակին –
 18:
 - Քառեակներ – 18:
 - Խնդրանքներս – 62:
 - Բանտարկեալի մը նման... – 62:
 - Երջանիկ շեմ... – 106:
 - Ճակատագիր – 171:
 - Յարգանք ու սէր – 171:
 - Մտորումներ – 213:
 - Մենք՝ բանաստեղծներս – 260:
 Սիլվա Կապուտիկեան.- Աշնան այգի – 60:

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

- Ն. Արք. Ծովական.- Իրենէոսի նորագիւտ
 հատուածներ – 38:
 Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- «Բարեխօսութիւն
 Սրբոց» – 71:
 - «Համաքրիստոնէական Սուրբեր» (Հեղ. Շը-
 նոնի Արք. Գալուստեան) – 121, 181, 228:
 - «History of the Armenians in the Holy Land»
 - 277:
 Գ. Ճարտար.- «Բերքահաւաք» (Հեղ. Վահէ-
 վանեան) – 122:
 - «Մարմին եւ Արիւն» – 183:

ԳՐԱԿԱՆ

- Գ. Ճարտար.- Անկապ խոհեր – 19, 64, 214:

Գ. Ճ.- Նահատակութիւն եւ վերածնունդ – 107:

Մ. Մանուկեան.- Ռուսիա, քեզի համար մեռնելու կ'երթամ ես – 63:

ԳՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

Զարեհ Պտուկեան.- Հայկական դրամներու նոր հաւաքածոն թանգարանէն ներս – 270:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Շ.- Ս. Հոփսիմեանց աճիւններուն յայտնութիւնը – 54:

- Դպրոցական տարին – 98:

- Եկեղեցական դասը – 146, 194, 244:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Նորոգուող ժամանակը – 12:

- Ողորմածութիւնը – 57:

- Խոնարհութիւն – 102:

- Տիրամայրը – 167:

- Քրիստոս թագաւոր – 257:

Տիրայր Եպս. Մարտիրոսեան.- Տեառնընդառաջ – 56:

- Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ – 101:

Մեսրոպ Աբղ. Մութաֆեան.- Եկեղեցւոյ մայրը – 166:

Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Ս. Պատարագը՝ քրիստոնէական սկզբնական շրջաններուն – 207:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- Ամենափրկիչ Վանք Նոր Զուղայի – 69:

- Ս. Աստուածածին Վանք Անկիրիոյ – 119:

- Ս. Կարապետի Վանք Տարօնոյ – 178:

- Արմաշու Վանք – 227:

- Ս. Նշան Վանք Սեբաստիոյ – 276:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

Փայլակ Անթապեան.- Հայերէն նորայայտ ձեռագիր – 216:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ա. Յ. Սրճունի (Հրատ.).- Վասն պահոց – 29:

- Ի Սուրբ Քառասունսն եւ ի խորհուրդս պահոցս քառասնորդաց – 114:

- Ի կինն պոռնիկ – 174, 222:

ՇՆՈՐՀԱԽՈՐԱԳՐԵՐ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատգամը Բեթղէհէմի Ս. Այրէն – 2:

Շնորհաւորագիր՝ Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետի – 5, 50:

Շնորհաւորագիր՝ Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Խորէն Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն – 51:

Շնորհաւորագիր՝ Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսէն – 53:

Շնորհաւորագիր՝ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապէն – 6, 52:

Շնորհաւորագիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պատրիարքէն – 6, 52:

Շնորհաւորագիր՝ Վսեմ. Տիար Ալեքս Մանուկեանէն – 7, 53:

Հեռագիր՝ յղուած Վեհափառ Հայրապետին – 7, 236:

Հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Զատկի առթիւ – 88:

Հեռագիրներ՝ Ս. Ծննդեան առթիւ – 280:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Շ.- Ակնարկ՝ Ժառանգաւորաց Վարժարանի պատմութեան – 150, 199, 251:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Տիրամօր ծնունդը – 209:

ՏՈՄԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Զատկի հարցը – 35:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Ճօրճ Ե. Թագաւորի հիւանդութիւնը – 42:

Ն. Վ. Բարձր Գօմիսէրին ժամանումը – 42:

Երուսաղէմի նուաճման տարեդարձը – 42:

Բարձր Գօմիսէրը ի Ս. Յակոբ – 75:

Դուրեան Յոբէլեան – 75, 138, 186, 233:

Զատկական հանդէսներ – 138:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը – 138:

Դպրոցական կեանք – 186:

Քրաֆթ Պօնար – 279:

Գեղարուեստական յիշատակ մը Ս. Յակոբին – 279:

«ՍԻՈՆ»-Ի

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեծ Պահջը ինչո՞ւ Քառասնորդական կը կոչուի – 41:

Այլ Եկեղեցիներու մօտ Մեծ Պահջը ինչպէ՞ս կը պահուի այսօր – 41:

Միայն Հայց. Եկեղեցւո՞յ յատուկ է խորաններու վարագուրումը Մեծ Պահջի ընթացքին – 74:

Ուրկէ՞ ծագում առած է նախատօնակի դրութիւնը – 74:

Ինչո՞ւ Շաբաթ օրեր եւս Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի – 137:

Հայց. Եկեղեցւոյ սովորութեան հակառակ չէ՞ երեկոյեան ժամուն Ս. Պատարագ մատուցանել – 137:

Ի՞նչ է Աստուածամօր տօներու կարգը այլ Եկեղեցիներու մօտ – 185:

Կարելոր տօներու տեւողութեան մասին – 232:

Նմանութեան կէտեր՝ մեր եւ Օրթոտոքս կամ Կաթոլիկ Եկեղեցիներու միջեւ – 278:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար – 44:

Մարտ-Ապրիլ – 89:

Մայիս-Յունիս – 141:

Յուլիս-Օգոստոս – 188:

Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր – 237:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր – 283:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 73:

Շահէ Արքեպս. Աճէմեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 124:

Կիւրեղ Եպս. Գաբրիէան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 130:

1980

ԱՅԼԵՒԱՅԼԸ

Յոբելինական Հանդէս՝ Վսեմ, Տիար Ալեքս Մանուկեանի Հ. Բ. Ը. Մ.-ի Նախագահի 25-ամեակի առթիւ – 12:

Ամեն. Տ. Եղիշէ Արք. Տէրտէրեանի 80-է աւելի նամակներ զրկեց Երուսաղէմի մէջ ուսանած բոլոր հոգեւորականներուն (Բացառիկ թիւ) – 12:

Համագումար Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի սան-եկեղեցականներու (Բացառիկ թիւ) – 14:

Ն. Ս. Պապին կոչը՝ «Խաղաղութեան օր»-ուն առթիւ – 16:

Շնորհք Արքեպս. Գալուստեան.- Լուսաբանութիւններ եւ ճշգումներ – 34:

Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը Երուսաղէմի մէջ – 39:

- Նկատողութիւններ – 84:

Յոբելինական տօնակատարութիւն եւ խորհրդակցութիւն Երուսաղէմի մէջ (Բացառիկ թիւ) – 78:

Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր, որք ուսուցին ձեզ զբանն Աստուծոյ (Բացառիկ թիւ) – 87:

Շ.- Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդ – Ժողով Առաքելութեան եւ Աւետարանչութեան – 105:

Փայլակ Անթապեան.- Կեանքի 50 իմաստաւից տարիներ – 116:

Իսրայէլի Վսեմ, Նախագահին այցը Ս. Աթոռ – 42:

Ամանորի Հանդէս Ժառանգաւորաց Վարժարանի – 43:

Պատրիարքական Կոնգակ՝ Գերշ. Տ. Գարեգին Արք. Գազանճեանի ուղղուած – 50:

65-ամեակ Ապրիլեան Եղեռնի – 86:

Յաւակցական հեռագիրներ – 87:

Կոնգակ՝ Ամենայան Հայոց Հայրապետէն – 98:

Ս. Պատարագը՝ վկայութիւն Աստուծոյ թագաւորութեան եւ անոր արքայութեան փորձառութիւնը – 110:

Համագումարի կոչը Եկեղեցիներուն – 113:

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր պատմական եւ

շնորհաբեր այցը Ռումանիոյ եւ Պուկարիոյ թեմերուն – 114:

Վրաց Պատրիարքի այցը Երուսաղէմ – 139:

Դպրոցական Տարեվերջի հանդիսութիւններ – 140:

Յուսկ Բանք (Բացառիկ թիւ) – 144:

Եկեղեցականաց Համագումար – 145-294:

Պուկարահայ յեղափոխականի մը նամակը – 327-28:

Հայաստանի Վաթսունամեակ – 330:

Ամեն, Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարք Հօր անհանգստութիւն եւ վիրաբուժական գործողութիւն – 334:

Յանկ «Սիոն»-ի հմբագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացւած գիրքերու (Յաւելուած) – 94, 345:

Բարեպաշտական նուէրներ – 344:

Յանկ նիւթոց 1980 տարւոյ – 346:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Փայլակ Անթապեան.- Վարդան Արեւելցու «Հաւաքումն Պատմութեան» կորած աղբիւրները – 24:

Ն. Արք. Ծովական.- Լուսանցագրութիւններ – 67:

- Արիստակէս Վրդ. Խարբերդցի – 321:

- Մարտիրոս Պատրիարք Պուրսացի – 325:

Գ. Բամպուքեան.- Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի երկու նորայայտ նամակները – 124:

- Արքունի ճարտարապետ Արապօղլու Մելիտոս Խալֆայի մահուան մասին նորայայտ վաւերագիր մը – 323:

Յ. Ս. Անասեան.- Ստեփանոս Սալմաստեցի – 311:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Անվերնագիր – 22:

Մ. Մանուկեան - * * * (Աւետիք Իսահակեանի) – 23:

- To Armenia (Թրգմ. Վահան Թէֆէեանէ) – 333:

Գ. Ճարտար.- Օրերը – 23:

- Քունը – 63:

- Լքում – 310:

- Ամլութիւն – 310:

Եղիշէ Արք. Դուրեան (Բացառիկ թիւ).- Ետեւէս եկուր – 121:

- Խաչը – 121:

Աշտիշատ (Բացառիկ թիւ).- Դուրեան Սրբազան (Մահուան յիսնամեակին առիթով) Եղիվարդին – 136:

Ծովական.- Քառեակներ – 309:

Վահան Թէքէեան.- Դուրեան մերինն ես, Հայաստանին – 332:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- «Գիրք Դիցազներգութեանց» (Կոստան Զարեան) – 326:

ԳՐԱԿԱՆ

Կարիկ Պասմաճեան.- Եղիշէ Դուրեան – 64:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

Զարեհ Պտուկեան.- Հայկական դրամներու նոր հաւաքածոն թանգարանէն ներս – 30, 71:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Յոբելեարը – 9:

- Երկու խօսք՝ Երուսաղէմի համագումարին մասնակցողներուն – 147:

Գ. Ճ.- Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան (Մահուան յիսնամեակին առիթով) – 55:

Շ.- Ժողովի մը առիթով – 101:

- Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգութիւնները – 296:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան.- Ամանորի պատգամ – 21:

Աղան Ծ. Վրդ. Պալիօզեան.- Վարդանանք – 59:

- Թարգմանչաց – 305:

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Մեծ շարժումը – 61:

- Տօն Համբարձման – 122:

Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Տէրունական Աղօթքը՝ Քրիստոսի շարժարանաց մէջ – 302:

Սուշավայի հայութեան ստացուածքները գրաւելու եւ ժողովուրդը կաթողիկոսեան դարձնելու փորձ մը (Բացառիկ թիւ) – 40:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- Ս. Կարապետի Վանք

Կեսարիոյ – 37:

- Ս. Հրեշտակապետ Վանք Սեբաստիոյ – 83

- Կողոզ Վանք – 128:

ՇՆՈՐՀԱԽՈՐԱԳԻՐԵՐ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատգամը Բեթղեհէմի Ս. Այրէն – 2:

Շնորհաւորագիր՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 5, 51:

Շնորհաւորագիր՝ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսէն – 6, 52:

Շնորհաւորական հեռագիր՝ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապէն – 7:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պատրիարքէն – 7, 53:

Շնորհաւորական գիր՝ Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսէն – 8:

Շնորհաւորական գիր՝ Վսեմ. Տիար Ալեքս Մանուկեանէն – 8, 53, 54:

Հեռագիր՝ Եղիշէ Պատրիարքի կողմէ Յոբելեար Տիար Ալեքս Մանուկեանին – 15:

Հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Զատիկի առթիւ – 88:

Հեռագիրի մը պատասխան – 141:

Հեռագիրներ – 327, 328:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Յուսիկ Վրդ. Զօհրապեան.- Իզմիրլեան Կաթողիկոսի հրաժարականը – 78:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Յեսու կը կեցնէ արեւը – 299:

Գ.- Ընծայումն ի Տաճար – 300:

«ՍԻՈՆ»-Ի

ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ի՞նչ է «Ալէլուիա» բառին բուն իմաստը – 84:

Օրթոտոքսներու խաչակնքումի ձեւի մասին – 84:

Այլ եկեղեցիներ ունի՞նք քահանաներու անանափոխութեան կամ ապաշխարանքի սովորութիւնը – 137:

Կարգ մը շաբաթապահոց մասին – 329:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Դուրեան Յոբելեան – 85:

Տօն Ս. Վարդանանց Զօրավարաց – 85:

Տեառնընդառաջ – 85:

Ժառանգաւորաց Վարժարանը 7 մէտալ կը շահի մրցախաղի մէջ – 137:

Դուրեան Յոբելեանի Ամերիկայի հանգանակութեան արդիւնքը – 329:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Փետրուար – 44:

Մարտ-Ապրիլ – 89:

Մայիս-Յունիս – 142:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր – 335:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրելո Եպս. Գաբրիելեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 129:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 138:

Տեղեկագիր «Ծէս եւ արարողութիւն» յանձնախումբի (Բացառիկ թիւ) – 68:

Տեղեկագիր «Կարգ եւ Կանոն» յանձնախումբի (Բացառիկ թիւ) – 70:

Տեղեկագիր «Քրիստոնէական դաստիարակութիւն» յանձնախումբի (Բացառիկ թիւ) – 73:

Տեղեկագիր «Մեր եկեղեցւոյ ազգային դերը» յանձնախումբի (Բացառիկ թիւ) – 76:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Տ. Կոմիտաս Արքեպս. Տ. Ստեփանեան – 341:

Տ. Գրիգոր Խաչակիր Քհնյ. Աւագեան – 342:

Սիրանոյշ Մայրապետ Էքմէքճեան – 345:

Ամեն. Տ. Պէնէտիքթօս Պատրիարք Յունաց – 343:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԷՆ ԱՐԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

ՅՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ

**ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆ ՀԱԻԱՔԸ
ՋԱՔԱՐԻԱ ԿՈՓԵՑԻԻ ԵՒ ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐՈՒ
ՅՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐԸ**

1980

(Եղիշէ Տէրտէրեան և Շնորհք Պատրիարքներու մահուան 30-ամեակին առթիւ)

(1990-2020)

«Հայ Եկեղեցին իբրեւ կրօնական հասարակութիւն մը սկիզբէն ունեցաւ այն կոչումը որով քաղաքականապէս վրանգոյսած ազգի մը զօրութիւնը պիտի ապահովէր բարոյական եւ հոգեւոր փրկութեամբ»:

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

«Աստուծոյ ցնորեղութեան մէկ մասը կը նկատեմ Հայ Եկեղեցին, որուն համար մենք հպարտ պիտի զգանք որ Աստուծոյ ազգերը եկեղեցիներու վերածելու իրողութիւնը իրականացած է լիովին մեր մէջ»:

ՇՆՈՐՀՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Հայրապետական Կոնդակ

Սոյն պատմական անդրադարձը կ'ընծայենք Երուսաղէմի Եղիշէ Տէրտէրեան եւ Կ. Պոլսոյ Շնորհք Գալուստեան Պատրիարքներու յիշատակին, որոնք նախագահեցին 1980 թուի Երուսաղէմի Միաբանական Հաւաքին, ու տասնամեակ մը ետք 1990 թուականին չորս շաբաթներու տարբերութեամբ վախճանեցան:

Առաջին հերթին Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս իր 1980 Յուլիս 28 թուակիր յատուկ Կոնդակով կ'ողջունէր Երուսաղէմի Միաբանական Հաւաքը զայն նկատելով «նշանակալից նախաձեռնութիւն մը մեր Մայր Եկեղեցւոյ յետագայ գործունէութեան ճանապարհին»: Հայրապետը Մայր Աթոռէն կ'ուղարկէր իր ներկայացուցիչները՝ Սիոն Արքեպիսկոպոս Մանուկեան՝ Ատենապետ Գէորգի, եւ Կոմիտաս Արքեպիսկոպոս Տ. Ստեփանեան, երկուքն ալ նախկին սաներ Երուսաղէմի Աթոռին: Երկրորդ՝ Շնորհք Պատրիարք Գալուստեանի մասնակցութիւնը յատուկ կշիռ մը կու տար օրակարգին, որուն վրայ ակներեւ էր իր բանախօսութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ կանոններու եւ կարգապահութեան մասին:

Տրախրեալներ

Հրաւերովը Երուսաղէմի Հայոց Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց պատրիարքութենէն ներս 1980 թուի Օգոստոս 3-10 միաբաններու եւ նախկին շրջանաւարտ 46 հոգեւորականներու մասնակցութեամբ խորհրդակցական բացառիկ հաւաք մը գումարուեցաւ, առաջինը իր տեսակին մէջ, նախագահութեամբ Եղիշէ եւ Շնորհք Գալուստեան Պատրիարքներու: Հաւաքին գլխաւոր նիւթն էր «Մեր եկեղեցին առաքելութիւնը այսօր»: Ներկայ էին տասն արքեպիսկոպոսներ, վարդապետներ

եւ քահանաներ, բոլորն ալ ուսանած ժառանգաւորաց Վարժարանին եւ Ընծայարանին, Սուրբ Աթոռ ժամանելով ամէն ցամաքամասերէն:

Եղիշէ եւ Շնորհք Պատրիարքներէն ետք բանախօսեցին կամ ժողովներուն ատենապետեցին հետեւեալ տաս արքեպիսկոպոսները՝ յատուկ զեկուցումներով. Սիոն Մանուկեան, Սերովբէ Մանուկեան, Հայրիկ Ասլանեան, Կոմիտաս Տ. Ստեփանեան, Տիրայր Մարտիրոսեան, Պսակ Թումայեան, Թորգոմ Մանուկեան, Շահէ Աճէմեան, Գարեգին Գազանճեան եւ Զաւէն Զինչիւսեան: Տարին յոբելինական ըլլալով, պիտի նշէր ժառանգաւորաց Վարժարանի հիմնադիր Զաքարիա Կոփեցի Պատրիարքի 200, եւ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի 50-ամեակները, որոնք միաբանական սոյն հաւաքը աւելի թելադրական կը դարձնէին:

Եղիշէ Պատրիարքին Խօսքը

Եղիշէ Պատրիարք կատարեց միաբանական հաւաքին բացումը ողջունելով բոլորը «այս սուրբ տան մէջ, որ Տունն է Աստուծոյ եւ բոլոր անոնց, որոնք այս Հաստատութեան կաթն ու մեղրը ծծեցին»:

Երուսաղէմի Պատրիարքի բանախօսութեան նիւթն էր «Հայ Եկեղեցւոյ ազգային դերը» զոր ներկայացուց իրեն յատուկ պերճախօսութեամբ, թէ «ազգային է հայ եկեղեցին հիմ ունենալով անոր ծագման եւ զայն գոյաւորող շարժառիթներու այլազան պարագաները», վստահեցնելով թէ Հայ Եկեղեցին իբրեւ կրօնական հաստատութիւն սկիզբէն կոչումը ունեցաւ «քաղաքականապէս վտանգուած ազգի մը գոյութիւնը ապահովելու բարոյական եւ հոգեւոր փրկութեամբ», չմոռնալով յիշեցնելու այն մտահոգութիւնը թէ «եկեղեցիին աստուածաբանական ըմբռնումին հետ դիւրին չի հաշտւիր ազգային մակդիրը»:

Պատրիարքը զգուշութեամբ կ'ընդգծէր հաւասարակշռութիւնը հոգեւոր եւ ազգային տարրերուն միջեւ, ու զայն բիրեղացնելով՝ հասկնալի կը դարձնէր միաբանակիցներուն, յիշեցնելով անոնց պարտքը որ նոյն ոգիով ուսուցանեն մեր ժողովուրդը:

Անդրադառնալով Եղիշէ Պատրիարքի բանախօսութեան, Շնորհք Պատրիարք կ'աւելցնէր իր մեկնաբանութիւնը աւելի պարզ բացատրելով որ Աստուծոյ գերագոյն նպատակներէն մին եղած է աշխարհի ժողովուրդները կամաց-կամաց եկեղեցիի վերածել, եւ այդ նպատակով հայ ազգին մէջ առաւելագոյնս իրականացած է այդ նպատակը, որուն շնորհիւ մենք դարձանք «իրական եւ յատկապէս Հայ Եկեղեցի»: Շնորհք Պատրիարք Հայ Եկեղեցին «Աստուծոյ տնտեսութեան մէկ մասը կը նկատէր՝ լիովին իրականացած մեր մէջ, ուր ազգայինն ու հոգեւորը «երջանիկ կերպով զիրար գրկած են, եւ թէ մենք զանոնք այնպէս պիտի հասկնանք որ մին կամ միւսը առաւել շեշտելով, անոնցմէ ոչ մէկը տուժէ, այլ մէկը միւսին լրացուցիչը ըլլայ»:

Չորս Հիմնական Նիւթեր

Համագումարը չորս նիւթերու վերածեց ընդհանուր օրակարգը.

ա) Ծէս եւ արարողութիւն, զեկուցող՝ Սերովբէ Արքեպս. Մանուկեան:

բ) Կարգ ու կանոն, զեկուցող՝ Շնորհք Պատրիարք:

գ) Քրիստոնէական դաստիարակութիւն, զեկուցող՝ Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեան:

դ) Մեր եկեղեցւոյ ազգային դերը, զեկուցող՝ Եղիշէ Պատրիարք:

Իւրաքանչիւր զեկուցողի կողքին կ'ատենապետէր Արքեպիսկոպոս մը՝ օժանդակութեամբ 10 հոգեւորականներու:

Շնորհք Պատրիարք

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը իր նիւթը «Կարգ ու կանոնը» կը նկատէր մեր ժամանակներու «մեծ պահանջքը, որոնց պէտք ունինք մեր հանապազօրեայ հացէն աւելի եթէ ներկայ ժամանակներուս եկեղեցին պիտի գոյատեւէ իբրեւ կազմակերպեալ հաւաքականութիւն», շեշտը դնելով Օձնեցի Հայրապետի կազմած «Կանոնագիրք»-ին վըրայ, նախադասելով աղօթական եւ աշխատունակ ձգտումները, աւելի հետամուտ ըլլալով հոգեւոր քան թէ աշխարհիկ կեանքի: Շնորհք Պատրիարք ուղղակի յայտնի կը դարձնէր կարգապահութեան պակասը մեր հոգեւոր կեդրոններէն ներս որուն հետեւանքը կրած ենք միշտ: Միաբանական կեանքէ ներս այնքան կենսական պէտք է ըլլայ կանոնի գործադրութիւնը ինչպէս անցեալին մեր եկեղեցական ժողովներուն, որքան կարելի ըլլայ այդ կանոնները կեանքի կոչելով եւ ոչ միայն զանոնք թուելով կամ վերջիշելով:

Թորգոմ Արքեպիսկոպոս

Զեկուցող Սրբազանը կրօնական դաստարակութեան հանդէպ վտանգը կը տեսնէր «ազգերու եւ ժողովուրդներու խառնարանին մէջ ուր փոխադարձ ազդեցութեանց կ'ենթարկուէին անոնք», շեշտելով միանգամայն որ «Հայ եկեղեցիին կոչումը առաջնորդել է հայ մարդը, հայ ընտանիքը, հայ համայնքը եւ հայ ազգը դէպի իր գոյութեան նըպատակակէտը», անդրադառնալով Ոսկեդարեան, Միջին Դարերու եւ մօտաւոր Գէորգեան եւ Արմաշի հայ կրթական օճախներուն որպէս դաստիարակչական յարաճուն գործունէութիւն: Բանախօսութեան աւարտին Սրբազանը կը մատնանշէր «եկեղեցականութեան հանդէպ հետաքրքրութեան նուազումը զանազան պատճառներով»:

Սերովբէ Արքեպիսկոպոս

Մէսին եւ Արարողութեան նախաքրիստոնէական բնոյթը Քրիստոսով դարձաւ «բարձրորակ արուեստի մակարդակին՝ գրականութեամբ, երաժշտութեամբ, ճարտարապետութեամբ եւ նկարչութեամբ», կը բնորոշէր Բանախօս Սրբազանը, զատորոշելով ծէսին եւ արարողութեան «շտեմարան» մը ըլլալու վիճակին եւ «քրիստոնէական դաստիարակութեան ազնուական միջոց» մը ըլլալուն միջեւ: Այն ատեն է որ մարդկութիւնը Աստուծոյ անտեսանելի շնորհները կը ստանայ: Սերովբէ Սրբազան թոյլատու չէր գտներ «անհարկի ըստ կամս եւ սխալ փոփոխութիւններ» կատարել մեր առինքնող ծէսին վրայ: Իր խօսքը եզրակացնելով Սրբազանը կ'ըսէր թէ արդի ժամանակներուն հայ ժողովուրդը եւ եկեղեցական արարողութիւնները «իրարու հետ չեն շաղախուած եւ ծէսն ու ժամապաշտութիւնը իրենց օգտաշատ ազդեցութիւնը չեն պահած մեր ժողովուրդի հաւատքին մէջ»: Կը զգուշացնէր նաեւ որ արարողութիւնները «մեքենական ձեւով» չկատարուին, որուն հետեւանքը կ'ըլլայ ժողովուրդը «զրկել կրօնական դաստիարակութենէ»:

Եղիշէ Պատրիարք

Երուսաղէմի Պատրիարքը հայ եկեղեցւոյ ազգային դերին վերաբերմամբ անոր ծագման եւ գոյաւորման պատմական ընթացքը կը ճշդէր «այլազան շարժառիթներով»: Կը շեշտէր հայ եկեղեցւոյ սկիզբէն ունեցած իր կոչումը որով «քաղաքականապէս վրտանգուած ազգի մը գոյութիւնը պիտի ապահովէր ու ամրապնդէր»: Քաղելով Ոսկեդարեան հայ ժողովուրդին ընծայուած մեծագոյն բարիքները որոնցմով միայն հայ ժողովուրդը պահեց իր ինքնութիւնը, աւելի ընդարձակ հունի մը մէջ հայ եկեղեցին կը տեսնէր դրականապէս ազդուած դրացի ազգերու քրիստոնէական մշակոյթներէն յանգելով «դիւցազներգութիւններու» շարքի մը, «շնորհիւ մեր վանքերուն՝ ամէն մէկը հայ-

րենիք մը ըլլալով իրենց պարիսպներով՝ հագած զրահը մեր ցեղային յատկութիւններուն»:

Պատրիարքը կը զգուշացնէր պահել հաւասարակշռութիւնը հոգեւոր եւ ազգային տարրերուն միջեւ, թէ հայ եկեղեցին միայն ազգապահպանման ազդակ մը չէ, այլ անկէ առաջ հաստատութիւն մը որուն կառոյցին մէջ ծաղկած են այն ստեղծագործութիւնները որոնք անոր ազգային նկարագիրը կազմեցին:

Հաւարին Փակումը

Զեկուցումները բարեյաջող անցան ու փակման խօսքը տրուեցաւ նախ Շնորհք Պատրիարքին, իր խօսքերով «այս շատ գնահատելի ձեռնարկին համար», թելադրելով որ «Սաղիմական Ականդեմիա» մը կազմուի այս նոյն դպրոցէն ելած նոյն հոգեւորականներուն կողմէ: Ապա Եղիշէ Պատրիարք շնորհակալութիւն յայտնեց Շնորհք Պատրիարքին իր ներկայութեան եւ մասնակցութեան համար որուն վերջին թելադրութիւնը տեղին եւ գործադրելի նկատեց: Յատուկ յոբելինական նշումով միաբաններ մասնակից դարձան Զաքարիա Պատրիարքի ծննդեան 200, եւ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի մահուան 50-ամեակներու յուշահանդէսին: Նոյն առիթով «Սիոն» ամսագրի բացառիկ թիւ մը լոյս տեսաւ է-Ժ միացեալ համարով, ուր մանրամասնօրէն արձանագրուեցաւ Հաւարին ընդհանուր գործընթացը հարիւրամեայ պատմական հարուստ տուեալներով:

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐ

Իբրեւ հաւատայ՝ սիրէ. և իբրեւ սիրէ՝ յուսայ. և իբրեւ յուսայ՝ արդարանայ:

Ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ, ոչ մանկանայ, զի ոչ ծերանայ:

Ահաւասիկ տեսանեմ զի արեգակն գնայ, լուսին և աստեղք ընթանան, ամպք սլացեալք տարածանին:

Ամենեւին գեղեցիկ ես, մերձաւոր իմ, և արատ ինչ ոչ գոյ ի քեզ:

Աղուէս, դո՞ւ էիր խանգարիչ՝ որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ. դո՞ւ ես այն, որ կոտորեցեր զԱրիս այսչափ ամս, և զի՞ գործես զմահ աղուէսու սպանից զքեզ:

Եթէ հաւաստեալ խնդրիցեմք, գտանիցեմք:

Յորժամ դուստր զմայր անարգիցէ, և նու զկեսուր իւր:

ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

ՆԱՀԱՊԵՏՐ՝ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

(Ծննդեան 200-ամեակի առթիվ)

Ղեւոնդ Ալիշանը 90-ականների մեր սերունդի համար ամենահմայիչ անունն էր. նրա՝ Նահապետի սքանչելի բանաստեղծութիւններն ու երգերը՝ «Պլպուլն Աւարայրի», «Հայոց աշխարհի՛կ, գարունդ է եկել...», «Բա՛մ փորոտան», մենք անգիր գիտէինք, մեր դասագրքերի զարդն էին նրանք, ոգեւորուած արտասանում ու երգում էինք հանդէսներում:

Նրա ամբողջ կեանքը ճգնութեան խնկարան եւ դպրութեան թանգարան է եղել: Աւելի քան վաթսուն տարի տեւող իր գիտական գործունէութեան ընթացքում Ալիշանը, ըստ երեւոյթին, մի քանի հազար կտոր գիրք է կարդացել, Դ. Վարուժանի պատկերաւոր արտայայտութեամբ՝ «քամել է համայն երակը տիեզերքին»¹: Հանդէս է եկել հայկական մշակութային կեանքի ամենատարբեր ասպարէզներում՝ դրսեւորելով իրեն որպէս ականաւոր բանաստեղծ ու արձակագիր, որպէս Հայաստան աշխարհի հմուտ տեղագիր-պատմաբան ու աշխարհագրագէտ, որպէս հանրագիտակ մտածող, որի գիտական, պատմական, գրական, թարգմանական ժառանգութիւնն ապշեցնում է իր հըսկայական ծաւալներով:

Անառարկելի մեծութիւն էր Ալիշանը նոյնիսկ նրանց համար, ովքեր հախուռնաբար մերժում էին Մխիթարեանների գրական վաստակն ու գաղափարաբանութիւնը: Նրանցից շատերն անգամ չեն երկմտել ամբողջ միաբանութիւնից առանձնացնելու լայնախոհ Նահապետին: Առանձնակի ջերմութեամբ ու ակնածանքով են արտայայտուել նրա մասին հայ գրականութեան հեղինակաւոր դէմքեր՝ Մ. Նալբանդեանը, Ղ. Աղայեանը, Յ. Պարոնեանը, Րաֆֆին, Յովհ. Թումանեանը, Ա. Զօպանեանը, Դ. Վարուժանը, Ա. Իսահակեանը, Ե. Չարենցը, ընդունել նրա՝ որպէս բանաստեղծի, հզօր տաղանդը:

Դեռեւս 1859 թ. Միքայէլ Նալբանդեանը «Յիշատակարանում» գրում էր, որ Ալիշանի հայրենասիրական երգերը «ջերմացուցել են շատ սրտեր Նահապետի անունի վերայ»: Դրանից մի քանի տարի անց, Պետրոպաւլովեան բանտում Նալբանդեանը՝ նկատի ունենալով «Երգ Նահապետի» շարքը, Ալիշանին հուշակում էր հայ նոր պոեզիայի հիմնադիր եւ շեշտում, թէ «չափաբերական քերթուածոց մէջ արժանաւոր վարդապետը ախոյեան չունի»², տարիներ յետոյ Ղ. Աղայեանը նոյնպէս հաւաստում է, թէ «Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը դարուս հայկական հանճարի ներկայացուցիչն է: Իբրեւ բանաստեղծ բոլոր բանաստեղծների նահապետը»³, դրանից էլ մօտ քառասուն տարի անց, Ալիշանի մահուան առթիւ Արշակ Զօպանեանը ուղղակի յայտարարեց. «Զինքը համարինք հայոց մեծագոյն բանաստեղծը, որովհետեւ որքան ալ Աբովեան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան կը գերազանցեն Ալիշանը գրական այս կամ այն սեռին մէջ, ուր իրենք մասնաւոր ուժ մը ցոյց կու տան, Ալիշան զանոնք ամէնքն ալ կը գերազանցէ իր տաղանդին անհուն բազմազանութեամբը, լեզուին հարստութեամբն ու ճարպկութեամբը, տաղաչափութեան անվերջ պեսպիսութեամբը»⁴, իսկ Թումանեանը

¹ «Էջմիածին», Իլ տարի, Դեկտեմբեր, 1970-ժԲ, էջ 20:

² Նալբանդեան Մ., Հրապարակախօսական երկեր, Երևան, 1979, էջ 206-207, 441:

³ Աղայեան Ղ., Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 21:

⁴ «Անահիտ», Փարիզ, 1902, № 4, էջ 75: Նոյնը տե՛ս Զօպանեան Ա., Դիմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 95:

պատկառանքի նոյն զգացումով իր իսկ Ալիշանի չափով սգում էր «հայոց Նահապետի» կորուստը.

*Թէպէտեւ վաղուց հասել էր աշուն,
Ցամքած տերեւակն սպասել հովուն,
Թէ երբ ի լերաց ծոցում փչէ խոր,
Ձրգէ անկսկի՞ծ ի մահուն սեւ ձոր,
Այլ ես շանթահար ապշիմ վշտակոծ,
Թէ ինչպէ՞ս ընկաւ Նահապետն հայոց...⁵*

Ալիշան-բանաստեղծի գրական-պատմական դերը գնահատելով՝ գրականագետ Ս. Սարինեանը իրաւացիօրէն գրում է. «Ե՛ւ որպէս ստեղծագործող, ե՛ւ որպէս հիմնադիր մեր նորագոյն բանաստեղծութեան համար նա (իմա՝ Ալիշանը - Ն.Ա.Ա.) նոյն դերը կատարեց, ինչ Աբովեանը «Վերք Հայաստանի» հայ վէպի զարգացման գործում: Ալիշանի բանաստեղծական աշխարհը իր ուրոյն երանգները տուեց հայ դասական պոեզիային: Բնութեան ընկալման փիլիսոփայական խորհումների, հայրենասիրական պաթոսի շուրջ հարստութիւնը, բանաստեղծական պատկերի լիութիւնն ու երեւակայութեան թռիչքը ոգեշնչել են ոչ միայն Պէշիկթաշլեանին ու Դուրեանին, Պատկանեանին ու Շահազիզին, այլեւ թելեր են ձգել մինչեւ Թումանեանի ու Իսահակեանի, Վարուժանի ու Սիամանթօյի պոետական մտապատկերները: Ալիշանի պոեզիան եւ աւարտ է, եւ սկիզբ⁶:

Հայր Ալիշանի մասին գերադրական գնահատականներ շատ կարելի է բերել, բայց բաւարարուենք այսքանով:

Աւագանի անունով Քերովբէ Ալիշանը ծնունդ է 1820 թուականի Յուլիսի 18-ին Կ. Պոլսում, գրամագէտ-հնահաւաք Պետրոս Մարգարի Ալիշանի ընտանիքում: Տասներկու տարեկան հասակում, 1832 թուականին, հայրը նրան ուղարկում է Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի դպրոցը («Ընծայարան»), ուր հինգ տարի ուսանելուց յետոյ, փոխադրում է տեղի «Բարձրագոյն կրթարանը»: Այստեղ էլ Ալիշանը սկսում է գրական իր առաջին փորձերը⁷: 1838 թ. Յունուարի 28-ին կրօնական մեծ հանդիսաւորութեամբ կատարում է իր ուխտադրութիւնը, որով դառնում է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ:

1840 թ. Յունիսի 7-ին ձեռնադրւում է կուսակրօն հոգեւորական եւ «Աւարայրի արծուի»՝ Ղեւոնդ Երէցի անունով վերակոչւում է Ղեւոնդ, որին ջանացել էր նմանուել ոչ միայն անուամբ այլեւ սրտով ու հոգով: Ձեռնադրութիւնից յետոյ, 1841 թ.-ին, դեռեւս 21 տարեկան երիտասարդ հասակում նշանակւում է ուսուցիչ Վենետիկի Ռափայէլեան վարժարանում: Այնուհետեւ, 1843 թուականից սկսած, նա, մանկավարժական գործունէութեանը զուգընթաց, երբ հիմնադրւում է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան պաշտօնական ամսագիր «Բազմավէպ»-ը՝ աշխատակցում, իսկ 1849-1852 թուականներին նաեւ խմբագրում է այդ հանդէսը:

1848 թ.-ին նշանակւում է Ռափայէլեան վարժարանի տեսուչ: 1850-1853 թուականներին զանազան առիթներով լինում է Հռոմում, Լոնդոնում, Փարիզում, Բեռլինում, Վիեննայում, ուր ուսումնասիրում է հայկական գրչագիր մատեանները, հոգեւոր մշակութային յուշարձանները, նիւթեր է հաւաքում հայագիտական իր ուսումնասիրութիւնների համար: Այդ ընթացքում բնագրից թարգմանում է Բայրենի «Չայլդ Հարոլդ»

⁵ Սարինեան Ս., Հայկական ումանթիզմ, Երեւան, 1966, էջ 212:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 213:

⁷ Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն, հ. 1, Երեւան, 1962, էջ 478-479:

պոեմի չորրորդ երգը եւ գրում է մի շարք բանաստեղծութիւններ⁸:

1858-1861 թուականներին Ալիշանը վարում է Փարիզի Մուրատեան վարժարանի տեսչի պաշտօնը: Այնուհետեւ, 1861 թ. Նոյեմբերին վերադառնում է Վենետիկ եւ 1866 թ.-ին վերստին ստանձնում է Ռափայէլեան վարժարանի տեսչի պաշտօնը՝ մինչեւ 1872 թ.⁹:

1876 թ.-ին վախճանում է Մխիթարեան միաբանութեան արքայայր Գէորգ Հուրմուզեանը եւ, ինչպէս վկայում է ժամանակակիցներից Մ. Շովրեանը, «Բոլորի աչքը հառում է դէպի Ալիշանը, սակայն համեստագոյն Ալիշանը», - որ խորշում էր պաշտօններից, հրաժարում է արքայայրութիւնից: Իսկ երբ Միաբանութեան անդամները սկսում են պնդել, պատմում են, որ ծերունին հանել է իր գրիչը եւ բարկացած ասել. «Եթէ դուք իսպառ կամիք կոտրել այս գրիչը, ընտրեցէք զիս»¹⁰: Միաբանութեան անդամները տեղի են տալիս՝ բաւարարուելով նրան աթոռակալի պաշտօնը պարտադրելով: Այդ քայլով Ալիշանը կարողացաւ փրկել իր վերջին քսանհինգ տարիները, որ անմնացորդ նուիրեց հայ գրականութեանն ու պատմութեանը:

Ղեւոնդ Ալիշանը ապրեց՝ ութսուներկու տարի. «Սիմէոն ծերունիին պէս պիտի ապրիմ ու պիտի սպասեմ...»¹¹, - ասել է նա Միաբանութեան քահանաներից մէկին: Եւ սպասեց նա, սպասեց երկար, սակայն, ի տարբերութիւն Սիմէոն ծերունու, որ տեսաւ Իսրայէլի փրկչին, Հայ Մեսիան չեկաւ. «Երգեց, աշխատեցաւ եւ այն Մեսիային չտեսաւ, ոգեառ ոգին ալ սպասեց՝ բայց չխաբուեցաւ...»¹²:

Ալիշանը մահացել է 1901 թ. Նոյեմբերի 22-ին: Մի պահ, ասես, մոռացուեց նրա եկեղեցական պատկանելիութիւնը: Մահախօսական յօդուածներ հրատարակեցին հայկական բոլոր լրագրերն ու ամսագրերը. «... Հ. Ալիշանը ամբողջ ազգին է պատկանում, որովհետեւ նրան սիրելու համար չպէտք է լինել լուսաւորչական, կաթոլիկ կամ բողոքական, այլ միայն հայ»¹³, - գրում էր «Մշակ»-ը եւ պահանջում, որ Ալիշանի մահուան կապակցութեամբ հոգեհանգիստ տրուի հայկական բոլոր եկեղեցիներում: Ի հարկէ հայկական բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգիստ չտրուեց: Յովհ. Թումանեանի եւ առաջադէմ միւս ազգային գործիչների միջամտութեամբ հոգեհանգիստ կատարուեց միայն Թիֆլիսի կաթոլիկէ եկեղեցում, բայց այդ արարողութեանը ներկայ էին ազգային բոլոր երեւելիները առանց կրօնական խտրականութեան, այդ թւում նաեւ Թիֆլիսի հայոց թեմի առաջնորդը, ինչը այն ժամանակների համար գրեթէ չլսուած բան էր¹⁴...

Ղեւոնդ Ալիշանն իր խցում ներշնչուած Մովսէս Խորենացու եւ Անանիա Շիրակացու ներկայութեամբ, անխոնջ համբերանքով եւ աւիւնով պրպտել է ողջ մատենագրութիւնը՝ պատմական եւ աշխարհագրական, արդի հայ գրականութիւնն ու մամուլը, հաւաքել է անթիւ տեղեկութիւններ Հայաստանի ամէն մի վայրի մասին՝ հին եւ նոր¹⁵ ու ստեղծել ստուարածաւալ բազմաթիւ աշխատութիւններ, ինչպէս՝ «Տեղագիր հայոց մեծաց», «Շնորհալի եւ պարագայ իւր», «Շիրակ», «Սիսուան», «Այրարատ», «Սիսական», «Հայբուսակ», «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց», «Հայ-Վենետ», «Հայապատում» եւ այլ փոքր ու մեծ, շատ հետազօտութիւններ, որոնք փաստական հսկայական նիւթ են պարունակում հայ ժողովրդի պատմական անցեալի գրեթէ բոլոր շրջան-

⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 479-480:

⁹ Տե՛ս «Էջմիածին», Իէ տարի, Դեկտեմբեր, 1970-ԺԲ, էջ 23:

¹⁰ Շովրեան Մ., Հ. Ալիշանի մահուան առթիւ, «Գեղունի», 1902, № 3, էջ 30:

¹¹ Երեմեան Ս., Կենսագրութիւն Հ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1902, էջ 194:

¹² Նոյն տեղում:

¹³ «Մշակ», 1901, № 252:

¹⁴ Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 3(105), Երեւան, 2001, էջ 206:

¹⁵ Իսահակեան Ա., Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 5, Երեւան, 1977, էջ 10:

ների եւ բնագաւառների վերաբերեալ¹⁶:

Ձափածոյ գրական ստեղծագործութիւնները գրեթէ ամբողջութեամբ ամփոփուած են «Նուագը» խորագրով լոյս տեսած հինգ հատորների մէջ, որոնք տպագրուել են Վենետիկում 1857-1858 թուականներին: Բոլոր հինգ հատորների («Մանկունի», «Մաղթունի» եւ «Բնունի», «Հայրունի», «Տէրունի», «Տխրունի»), հիմնական բովանդակութիւնը ազնուի, բարու, գեղեցկի, բարոյականի ու վեհի, հայրենասիրութեան, սխրանքի գովերգումն է: Դժբախտաբար գրաբար գրուած լինելով հինգ հատորները չմարսուեցին: Սակայն այս շարքում բացառիկ է երրորդ՝ «Հայրունի» վերտառութեամբ հատորը, ուր գրաբար գրուած պատմա-հայրենասիրական բովանդակութեամբ ստեղծագործութիւնների հետ մէկտեղ գտնուած ենք աշխարհաբարով գրուած 11 բանաստեղծութիւններ («Հայոց աշխարհիկ», «Պլպուլն Աւարայրի», «Ողբամ գքեզ, Հայոց աշխարհ», «Հրազդան», «Մասիսու սարերն», «Շուշանն Շաւարշանայ», «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեւանայ», «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց», «Հայ հայրենիք», «Հայ հանճար», «Վերջին երգ վիրաւոր բամբուհարին»), որոնք կրում էին ոչ թէ Ալիշանի սովորական ստորագրութիւններից որեւէ մէկը, այլ խորհրդաւոր եւ խորհրդանշական, ինքնին հնութեան եւ ծերութեան շունչ հաղորդող «Նահապետ» անունը: Հէնց այս, աշխարհաբարով գրուած 11 բանաստեղծութիւններով էլ առաւելապէս յայտնի է բանաստեղծ Ալիշանը:

Ինչո՞ւ է Ալիշանը իր բանաստեղծական գրչի ամէնից տաղանդաւոր եւ նշանակալից էջերը վերագրել իրականում գոյութիւն չունեցած «Նահապետ» երգչին: Այս հարցին գրականագիտութեան մէջ տարբեր պատասխաններ են տրուել, բայց հիմնականը համարուել է այն, որ դեռ երիտասարդ հասակում Ալիշանը ցանկացել է հանդէս գալ ծերունի, կենսափորձով հարուստ բանաստեղծի դերում, որը նրան իրաւունք կը տար հայրենասիրութեան դասեր կարդալու նոր սերնդին: Դեռեւս Մ. Նալպանտեանը, Ալիշանին անձամբ հանդիպելուց եւ ճանաչելուց յետոյ գրում էր, թէ «շատ երիտասարդ կը կացուցանէ մեզ ծերունի Նահապետը...», եթէ իւր այսուհետեւ երգելիքը երգէ աւելի հասկնալի (հասարակ ժողովրդի համար) լեզուով¹⁷: Այդ ժամանակ՝ 1859 թ.-ին Ալիշանը քառասուն տարեկան էլ չկար:

Արսէն Տէրտէրեանը շատ յստակ եւ որոշակի բացատրութիւն է տուել գրելով. «Նահապետը դեռ քառասուն տարին չէր բոլորել, երբ գրում էր իր քերթուածները. բայց նա իրեն «ծեր» է համարում, ծեր ո՛չ եռանդի, աշխոյժի եւ գործունէութեան կրակի իմաստով, այլ իր փորձառութեամբ, աշխարհածանօթութեամբ եւ գիտութեամբ, որոնցով նա ուզում էր մենտոր հանդիսանար նոր սերնդի, երիտասարդութեան, հայկակների համար»¹⁸:

Հիանալի իմանալով նահապետ բառի իմաստները՝ Ղեւոնդ Ալիշանը «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծության մէջ շեշտում է Ստ. Մալխասեանցի «Հայերէնի բացատրական բառարանի» երրորդ հատորում բացատրուած նահապետ բառի վերջին՝ «ծերունագարդ մարդ» արտայայտութիւնը: Բանաստեղծութիւնն աւարտուում է հետեւեալ տողերով.

**Ծեր Նահապետիդ՝ քոնր կակուղ հողիկ,
Որ գքեզ պինդ սիրեց, Հայոց աշխարհիկ¹⁹:**

¹⁶ Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն, հ. 1, Երեւան, 1962, էջ 480:

¹⁷ Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 2(47), Երեւան, 1982, էջ 26-27: Նաեւ Նալպանտեան Մ., Հրապարակախօսական երկեր, Երեւան, 1979, էջ 207:

¹⁸ Տէրտէրեան Ա., Հայ կլասիկներ, Երեւան, 1944, էջ 75:

¹⁹ Ալիշանեան Մ. Ղ., Նուագ, Վենետիկ, 1867, էջ 274: (Այսուհետեւ սոյն աղբիւրից մէջբերուող հատուածների էջերը կը տրուեն տեքստում փակագծերի մէջ):

Այս տողերն Ալիշանը գրել է, երբ ընդամենը քսանեօթ տարեկան էր ու երիտասարդութեան ծաղկուն հասակում իրեն կոչել է ծեր: Նա քաջ գիտէր, որ անտիկ աշխարհում եւ հայ աւանդական սովորութեամբ ծերերը խրատում էին մանուկներին՝ կեանքի ուղին ճիշդ ընտրելու համար, այդ իսկ պատճառով էլ ընտրել էր նման գրական անուն, որով էլ փորձում էր շեփոր հնչեցնել, արթնացնել հային՝ ազգային արժանապատուութիւն ներարկել նրան, ինքնիշխան լինելու գերագոյն հաճոյքը զգալ տալ նրան՝ կարծելով կը զարթնի հայը հայի մէջ... Յորդորում էր. «Ճանաչել եւ պահել անվթար զսեփական շնորհս ազգիս, զլեզուս նորա, զպատմութիւն նորա, զսովորութիւն եւ զխորթակա նորա անվնաս, զհարազատ դպրութիւն նորա եւ զփառս անուան նորա: Զայսպիսի կամիմ հայրենասիրութիւն»²⁰:

Այս շարքի բանաստեղծութիւնների հիմնական առանձնայատկութիւնը լաւատեսութիւնն է հայոց ապագայի նկատմամբ, որ բացառիկ ոռմանթիզմով արտայայտուած է «Մասիսու սարերն» բանաստեղծութեան մէջ: Ի՛նչ մեծ ազգազգացողութիւն պէտք է ունենայ մարդ, որ հայրենիքից հեռու, կղզում «պարփակուած», Արարատը համարի հայոց վերածննդի պատուանդանը եւ մանուկ սերնդին ներշնչի ազգային արժանապատուութեան զգացում, ինքնավստահութիւն, լաւատեսութիւն.

*«Դաւնր մանկտիք, ձեր տակն է Արարատ,
Պի՛նդ կացէք...»:* (էջ 289)

Ալիշանի սիրտը մշտապէս լցուած էր Աստծու եւ ազգի հանդէպ ունեցած սիրոյ մեծ զգացումներով: Նախահայրերի՝ իրեն թողած բոլոր հաւատալիքները, գրոյցները, Աստծոյ, աշխարհի, կեանքի եւ հայոց պատմութեան մասին պապենական աւանդութիւնների տուած գաղափարները անվիճելի ու միակ իրականութիւնն էին նրա համար: Վերջնական ճշմարտութիւններ էին նրա աչքին հայ պատմագիրների ու քրոնիկագիրների բոլոր աշխատութիւնները, գերագոյն գրքերը՝ Աստուածաշունչն ու Խորենացին՝ լուսաբանող, պատկերազարդող, երգաբանող: Ըստ նրա, այդ երկու գրքերի ամէն մի էջը սրբազան, ամէն մի բառը յաւիտենական ու ճիշդ էր: Ա. Զօպանեանի վկայութեամբ «կը տառապէր», երբ տեսնում էր եւրոպացի կամ հայ քննադատները քայքայում էին Խորենացու կառուցած շէնքը²¹:

Հայաստանը նրա համար աշխարհի կենտրոնն էր, օրհնեալ «բնագաւառն», ուր Աստուած բնակեցրեց առաջին մարդուն, Հայկի նախահօրը՝ Ադամին, որ արդէն Հայ էր, եւ խօսում էր մի լեզու, որը հայերէնի նախահայրն էր.

*Մեր տէրն ի յերկնոց ծայրէն երբ իջաւ,
Երկրիս հիման քարն յԱրարատ դրաւ.
... Ի Հայոց հողէն կազմեցաւ Ադամ,
Զօդն Հայոց Եւան ծրծեց քաղցրահամ.
... Այս սէր սարերու ծերուկ արձագանք
Աստուծոյ ձայնին րըւիկն պարասխանք:* (էջ 270)

Աւելին՝ վստահ էր, որ հէնց Հայաստանում է եղել աստուածային դրախտը, Արարատի վրայ է կանգ առել Նոյի տապանը, ու, որ հայերը Նոյի հարազատ զաւակներն են.

*Երբ գոռաց երկինքն ու գետին սարսեց
Ամպերն ի ծով, ծովն ի յամպեր վազեց,*

²⁰ «Բազմավէպ», 1848, № 12, էջ 181:

²¹ Տե՛ս Զօպանեան Ա., Դէմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 85-86:

*Այն սարին ծայրէն Նոյ մըտաւ ի տապան
Ջրագունդ երկրիս շուրջն եկաւ մանուսան²²,
Իջաւ բազմեցաւ ի բարձրն Մասիս
Ջաղու աղանին դրկեց աւերիս.
Երկիրս էր դարպակ անապատ ահեղ,
Լուկ ի Հայաստան կար մարդկութեան տեղ: (էջ 271)*

Յենուելով Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» վրայ՝ Ալիշանը իր գրուածքներում յիշատակում է Հայկին, որ «փառք որդւոցն տուաւ ազատութիւն աշխարհի», անպարտելի թագաւորներ Արամին, Տիգրանին, որ «հսկայից յաղթեցին», «Լեւոնանման կտրիճներն ի ձորն Հայոց թափեցին», ինչպէս նաեւ «մեծն հսկայից եւ թագաւորաց» Տրդատին²³: Նշում է նաեւ, որ հայոց Աբգար թագաւորը նամակագրութեան մէջ է եղել Յիսուս Քրիստոսի հետ, որ Հայաստանում են գտնուում Յիսուսի կողաբաց գեղարդը եւ քրիստոնէական եկեղեցու հետ կապուած այլ նշխարներ ու մասունքներ²⁴: Հայաստանում կառուցուել են բազմաթիւ տաճարներ ու եկեղեցիներ, մեր երկրի երիտասարդները կրթուել են հին աշխարհի նշանաւոր կրթարաններում, թարգմանել այլ լեզուներից բազում գրքեր, շարադրել են նաեւ մեծաքանակ մատեաններ:

*Շատ գորքունք գրեր մեր հարքն ու մագդալա
Ջէյր ցորեն դիզել, քանց բարձր Արարայ: (էջ 273)*

Հայաստանի պատմական ընթացքը խաթարել են չար թշնամիները, որոնք քանդել են մեր եկեղեցիները, վանքերը, գրատները, պալատները, սրածել ու գերել հայերին: Այս արհաւիրքները, ըստ Նահապետի, չեն կրկնուի, եթէ հայերն ամուր կապուեն իրենց հայրենիքին, յիշեն Արարատ լեռան անսասանութիւնը, միասնական լինեն ու թէեւ ուշացած՝ Հայոց աշխարհիկը վերստին կը տեսնի իր ազատ հայրենիքը: Սա, անշուշտ տալաւորիչ հայրենասիրական դաս է, որ հայ ժողովրդի նոր սերնդին ուսուցանում է Ղեւոնդ Ալիշանը²⁵:

Ազգն ու հայրենիքը նրա համար մշտապէս եղել են բարձրագոյն արժէքներ: Դեռեւս 23-ամեայ Ալիշանը 1843 թ.-ին Ռափայէլեան վարժարանի շրջանաւարտների առաջ ունեցած իր ելոյթի մէջ ասում էր. «Ով որ անտարբեր է դէպ ի հայրենիքը, ան իրաւունք չունի ընկերութեան մէջ ապրիլ, դուրս պէտք է ելել յազգես ի բնաւ իսկ մարդկանէ, յանտառս յանապատս ի սառնամանիս դիցէ զբոյն իւր»²⁶:

Իւրաքանչիւր ազգ իր երկրի, նրա բնութեան ու կլիմայի արդիւնքն է, եւ անկախ այն բանից, թէ ինչ խստաշունչ կլիմա եւ ինչ թշուառ ճակատագիր ունի այն, միշտ էլ սիրելի է իր ժողովրդի համար: Ինչպէս որ մեր ծնողներին սիրելի դարձնողը նրանց հարստութիւնը եւ փառքը կամ առողջութիւնն ու գիտութիւնը չեն, այդպէս էլ հայրենի բնութեան հարստութիւնն ու կլիման չեն կարող լինել հայրենիքի սիրոյ պատճառը:

²² Մանուսան – պտոյտ, ման գալ, շրջել: Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երեւան, 1944, էջ 255:

²³ Տե՛ս Զօպանեան Ա., Դէմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 87:

²⁴ Աբգարը Յիսուսին գրում է. «Լսել եմ քո մասին եւ այն բժշկութիւնների մասին, որ կատարում են քո ձեռքով առանց դեղերի եւ արմատների, որովհետեւ, ինչպէս ասում են, դու կոյրերին տեսնել ես տալիս, կաղերին փայլեցնում ես, բորոտներին մաքրում ես, չար ոգիները եւ դեւերը հանում ես եւ առհասարակ երկարատեւ հիւանդութիւններով չարաւորողներին բժշկում ես, նաեւ մեռածներին կենդանացնում ես» (Տե՛ս Խորենացի Մ., Հայոց Պատմութիւն, Երեւան, 1997, էջ 147-148):

²⁵ Յօդուածների ժողովածու նուիրուած Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում Մխիթարեան միաբանութեան հաստատման 300-ամեայ յոբելեանին, Երեւան, 2017, էջ 110:

²⁶ «Բազմալէպ», 1843, էջ 181:

Ի՞նչ են ասում այն մարդուն, որը չի սիրում իր ծնողներին՝ պատճառ բերելով նրանց աղքատությունը կամ խեղճությունը. «մարդ չէ, գազան է կ'ըսենք»։ Սակայն «ազգը չսիրելը, իր ծնողքը չսիրելէն վար չմնար», հետեւաբար, եթէ ծնողներին չսիրողին ասում են՝ մարդ չէ, գազան է, ապա «իր ազգը չսիրողը, իր ազգը չպատուողն ալ՝ չազգի, տմարդի բան մըն է»,- ասում է Ալիշանը։ Մենք սիրում ենք մեր ծնողներին, որովհետեւ նրանք կեանք են տուել մեզ, նոյն տրամաբանութեամբ էլ մենք պարտաւոր ենք սիրել մեր ազգը, որովհետեւ նա կեանք է տուել մեր ծնողներին. «Մեր ազգն է մեր հայրերուն հայրը, մեր ազգն է զմեզ մեզի տուողը»,- հետեւաբար՝ անիրաւ է նա, ով չի սիրում իր ազգը, եւ աւելի անիրաւ է «հայ մը, թէ որ ազգը հայ ըլլալուն համար չսիրէ»,- գրում է Ալիշանը։ Ուրեմն, եթէ «ծնողքը անիծողին լեզուն կը կտրեն, զազգը անիծողին լեզուն արմատէն խլելու է, վասնզի իր ծնողացը ծնողքն ալ կանիծէ»²⁷։

Սակայն ինչպէս հայրենասիրութեան, նոյնպէս եւ ազգասիրութեան մէջ անհրաժեշտ է լինել իրատես։ Ճշմարիտ ազգասիրութիւնը ոչ թէ ազգի թերութիւնները ծածկելն է, ազգի պակասութիւններից հրաժարուելը, այլ այդ թերութիւններն ու պակասութիւնները ժամանակին յայտնաբերելը եւ բուժման միջոցներ որոնելը։ Բայց դա չի նշանակում նաեւ «ազգը միշտ վար զարնել, անդադար պակասութիւններն յիշել, ողբալ, արհամարհել», որովհետեւ դրանով մենք կոտորում ենք մարդու սիրտը, թուլացնում, յուսահատեցնում, կատաղեցնում ենք նրան։ Հետեւաբար՝ շատ են սխալում ներքանք, ովքեր «որ ազգը կ'ուզեն շարժել յանդիմանող, կծու ձայնով, կը կարծեն, թէ փոսը ընկած է՝ մը կը վերցնեն հրելով, մշտելով, կանչուտելով, հայհոյելով, այս բանս շարժելու տեղ աւելի կը ջլատէ, կը կոտրէ ուժը, արդէն հիւանդ մարմինը աւելի կը վատուծցնէ»,- ասում է Ալիշանը։

Վնասակար է, ոչ միայն «ազգը միշտ վար զարնելը»,- պակասութիւնները յիշելը, խարանելը, այլեւ ազգը «միշտ գովելն ու գովելի ցուցնելը»,- քանի որ, եթէ առաջին դէպքում աւելի կը ջլատուի, կը կոտորուի ազգը, ապա երկրորդ դէպքում «սիրտը կ'ուռցնեն, միտքը կը կուրացնեն, սնապարծ ազգասէր մը կ'ընեն, օդու մէջ պարող մը, որ հաստատութիւն չունի»,- գրում է նա։ Անկասկած, ազգն արթնացնելու եւ բարձրացնելու համար միանգամայն կարեւոր է սիրտ տալը, ոգեւորելը, «յուսոյ եւ գովութեան» խօսքեր ասելը, բայց նա երբեք էլ կողմնակիցը չէ չափազանցութեան, դատարկ գովեստների, փառաբանութեան։ Ճշմարտութեան շրջանակներից չի կարելի դուրս գալ նոյնիսկ հայրենասիրութեան ու ազգասիրութեան հարցերում²⁸։

Հայրենասիրական երկերի շարքում ուշագրաւ է յատկապէս «Պլպուլն Աւարայրի» պոեմը, որն իր պաթոսով հմայիչ ու խոր ազդեցութիւն է գործել բոլոր ժամանակներում եւ դարձել է հայ ժողովրդի սիրելի գործերից մէկը, ժամանակակիցները հեղինակին տուել են «Աւարայրի սոխակ» մականունը։

Պոեմը սկսում է Աւարայրի դաշտի նկարագրութեամբ։ Սկզբից մինչեւ վերջ ներկայ է հեղինակը՝ որպէս նոր մի Եղիշէ, որ բորբոքում է անկախութեան հուրը։ Աւարայրի դաշտում իր խոհերի հետ շրջում է հայ երգի Նահապետը... Երեւակայութեան բարձունքում յայտնուում են Եղիշէն, Վարդանը սիգապանծ քաջերով... Բռնկում է պատերազմը, արին է կտրում խաղաղաւէտ Տղմուտը, ամպերին են հասնում նետերի շառաչը, ձիերի դոփիւնը, վիրաւորների վայնասունը, բայց կանգնած է Վարդանը, նրա ղեկավարութեամբ առաջ են նետում հայերը՝ նոր հայրենագոհութիւնների։ Ճակատամարտից յետոյ անծայր լուծիւն է, չկայ կենդանի որեւէ շունչ, բայց ահա մթութեան քօղի տակ երեւում է մէկի սրբացած, աստուածային կերպարանքը։ Եղիշէն է՝

²⁷ Բանբեր Երեսանի համալսարանի, 3(105), Երեսան, 2001, էջ 209։

²⁸ Նոյն տեղում, էջ 210-211։

Վարդանանց հերոսամարտի պատմիչն ու երգիչը, որին եւ նկատի է ունեցել հեղինակը իր պոեմին «Պլպուլն Աւարայրի» խորագիրը տալով²⁹:

1848 թ.-ին, երբ հեղափոխութեան ալիքը ցնցեց Իտալիան՝ «աւստրիացիք, հեռացէ՛ք Վենետիկից, թո՛ղ կորչի նուաճողի լուծը, թո՛ղ կեցցէ մարտնչող ժողովուրդը, թո՛ղ ապրի անկախ Իտալիան...», ազատագրական պայքարի տրամագրութիւնների տակ Ալիշանը գրեց հռչակաւոր «Բա՛մ փորոտան»-ը՝ ոգեշնչելով մարտնչողներին. «հապ՝ օ՛ն յառա՛ջ»: Ռոմանթիկ գրողը համոզուած էր, որ մի օր էլ ազատութեան ղողանջները իր հայրենիքում կը լսուեն, ուստի ստեղծեց ապագայի քայլերգը: Այն դարերից եկող հայ ոգու կանչն էր որ հարազատ էր ե՛ւ վենետիկեան մարտնչողներին, ե՛ւ անկախութեան համար արին թափող միւս ազգերին. «Ի զէ՛ն ի վրէժ, օ՛ն անդր յառաջ»³⁰: Իր այս շունչով ու թռիչքով էր, որ Ալիշանը հայոց հաւատքի խորան բարձրացրեց եւ աստուածահաճոյ դարձրեց Հայաստանի ու հայկականութեան սէրն ու պաշտամունքը: Նա առանց նիւթական աչքերով Հայաստանը տեսնելու, հոգով տեսաւ ու այցելեց Հայաստանի ամէն մի կէտը, սիրեց, ապրեց ամէն մի հողի կտորը, շնչաւորեց աւերակները, գգուեց, հիացաւ նրանցով, հաւատաց եւ հաւատացրեց՝

Մի ուրանար գերկիրդ եւ զազգդ սիրուն,

*Ծառն արմատով է ծառ՝ պունն հիմամբ է պունն*³¹:

«Իր հատորների եւ մեր հոգիների մէջ վերակերտեց նա Հայաստան աշխարհը եւ պատեց մի վիպական, բանաստեղծական մթնոլորտով՝ գեղեցիկ, հրապուրիչ, առասպելական, բայց եւ իրական: Հայաստանը ո՛չ ոք այնպէս չգիտէ, ինչպէս նա, ո՛չ ոք այնքան չի սիրել, որքան նա, այս մեծ հայրենասէրը: Իրականութիւնը նրա գրչի տակ երազ է դարձել եւ երազը՝ իրականութիւն»³², գրել է Ա. Իսահակեանը:

Յիրաւի, Ալիշանը նորարար-բանաստեղծ է, խոշոր գիտնական, հայրենագիտութեան հիմնադիրն ու նրա մեծավաստակ մշակը, երիտասարդ սերնդի դաստիարակն ու ձեռնհաս խմբագիրը, մարդ որ ինչ-որ չափով իրենով լցրեց 19-րդ դարի ամբողջ հայ կեանքը, եւ իմաստաւորելով իր կեանքի ամէն մի պահը՝ յաւիտենականութիւն ապահովեց իր համար: Նրա ժողովրդայնութեան հիմքը նրա անսահման սէրն էր հայրենիքի ու մարդու նկատմամբ: Նա իր բոլոր գործերում շարունակ հաստատում է աստուածային պատուիրաններին թէ՛ գրչով, թէ՛ գործով հաւատարիմ լինելու գաղափարը:

Կանցնեն ժամանակներ, շատ գործեր կը խամբեն, սակայն Ալիշանի թողած ժառանգութիւնից շատ բան չի կորցնի իր արժէքը: Եւ այս չէ՞ արդեօք մարդ արարածի իրական անմահութիւնը:

ՆԵՐՍԵՏ ԱՐԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

²⁹ Տե՛ս Գրիգորեան Վ., 19-րդ դարի հայ գրականութեան պատմութիւն, Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 64:

³⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 61:

³¹ Տե՛ս <http://www.aztagdaily.com/archives/416693> (15.11.2020)

³² Իսահակեան Ա., Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 5, Երեւան, 1977, էջ 11:

ՅՈՐԴԱՆԵԱՆՆԵՐ

ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ 60-ԱՄԵԱԿ

ՀՈԳԵՆՆՈՐՀ Տ. ԺԻՐԱՅՐ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԱՇՃԵԱՆԻ

Ծնած է Զահլէ՛ Լիբանան 18 Դեկտեմբեր, 1935-ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Պէյրութի Ազգային Սահակեան Բարձրագոյն վարժարանին մէջ: 1952-ին ընդունւած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դպրեվանքը: Երկու տարի վերջ, 1954-ին դիմած եւ ընդունուած է Ս. Աթոռոյս Ժառանգաւորաց վարժարանը իբրեւ ուսանող: Վարժարանի ընթացքը աւարտելէ ետք, 1957-ի Օգոստոսին, Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնին, ձեռնադրուած է Սարկաւագ՝ Տ. Տիրան Արքեպս. Ներսոյեանի ձեռամբ: Ապա հետեւած է Ընծայարանի եռամեայ դասընթացներուն: 1960-ի Փետրուարին, ձեռամբ Տ. Սուրէն Արքեպս. Քէմհաճեանի ձեռնադրուած է կուսակրօն Քահանայ:

Ձեռնադրութենէն ետք քառասունքի, եւ Սբ. Յարութեան Տաճարէն ներս իր ծառայութենէն յետոյ, Նորընտիր պատրիարք Տ. Եղիշէ Արքեպս. Տէրտէրեանի հրամանաւ եւ Տնօրէն ժողովի որոշումով նշանակուած է Սբ. Յարութեան Տաճարի տեսուչ, յաջորդելով Տ. Լեւոն Աբեղայ Աբէլեանի:

1961-ի Հոկտեմբերին, Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Տ. Սիրոն Արքեպս. Մանուկեանի կարգադրութեամբ նշանակուած է Գանատայի Թորոնթօ քաղաքի նորակազմ համայնքի Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ:

1967-ին ձեռամբ Տ. Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեանի ստացած է Մասնաւոր Վարդապետութեան չորս աստիճաններ, իսկ 1968-ին, Մոնթրէալի հայոց եկեղեցւոյ մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետ՝ Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի ձեռամբ ստացած է լանջախաչ կրելու իրաւունք՝ մասնաւոր սրբատառ կոնդակով:

1975-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մէջ հետեւած է վերապատրաստման Բանասիրութեան դասընթացներուն: Երեք ամիս ետք Վազգէն Վեհափառի քաջալերութեամբ եւ Եւրոպայի Հայրապետական Պատուիրակի տնօրինութեամբ ստանձնած է Իտալիոյ Միլանոյ քաղաքի Սբ. Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ հոգեւոր հովուութիւնը, երկու տարուան կարճ ժամանակով՝ 1975-1977:

1977-ի աշնան վերադարձած է Հիւսիսային Ամերիկայ: Օրուան Առաջնորդ Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեան նշանակած է զինք Շիքակօյի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ: Քառամեայ պաշտօնավարութենէ ետք, Փարիզէն՝ Եւրոպայի Հայրապետական Պատուիրակ՝ Տ. Սերովբէ Արքեպս. Մանուկեան ետ կանչած է զինք, եւ 1982 Փետրուարէն առժամեայ հանգամանքով իրեն վստահուած է Փարիզի Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովուութիւնը՝ միաժամանակ վարելով Մայր Եկեղեցւոյ գրադարանի դասաւորման աշխատանքները:

1990-ին, Երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան իր Գահակալութեան վաղորդայնին Մայրագոյն Վարդապետութեան 10 աստիճաններ շնորհեց Հոգեշնորհ Տ. Ժիրայր Վարդապետի:

Հայր Սուրբի անձնական նախաձեռնութեամբ Քրիստոնէութեան 1700-ամեակին նուիրուած Մատենաշարով եւ իր համեստ միջոցներով լոյս ընծայած է Կրօնական պարբերականներու մէջ ցրուած աշխատասիրութիւններ, ինչպէս նաեւ առանձին պրակներով հրատարակած է հետեւեալ մենագրութիւնները.

1. Այվազեան, Հ. Գաբրիէլ Վ., «Դասատետր Մեկնութեան Խորհրդոյ եւ Արարողութեանց Սրբոյ Պատարագի», 2003:

2. «ՅՈՒՆՅ Գիրք»-ի տաղաչափեալ Աշխարհաբար թարգմանութիւն Տ. Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեանի, 1997, քաղուած «Հայ Խօսնակ» կրօնաթերթէն, Կ. Պոլիս:

3. Տ. Գարեգին Արքեպս. Տրապիզոնի, Հովուական Խօսքեր, 2005, քաղուած «Քառամեայ Պաշտօնավարութեան» գրքուկէն, 1932, Գալիֆորնիա:

4. Տ. Փառէն Եպս. Մելքոնեանի Բաղդատական Հայկ. Զորս Պատարագամատոյցներու Աշխատասիրութիւնը, քաղուած ՀԱՍԿ կրօնաթերթէն:

5. Տիրան Արք. Ներսոյեանի «Համառօտ Մեկնութիւն Պատարագամատոյցի», 1999, քաղուած «Շողակաթ» կրօնաթերթէն, Կ. Պոլիս:

6. Տ. Թորոս Քահանայ Զուղահեցիի «Աւանդութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ», 2001, քաղուած «Հայ-Եկեղեցի» կրօնաթերթէն:

7. ՊԱՏԱՐԱԳ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, 2010:

2016-ի Հոկտեմբերին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մէջ մասնակցած է Գրադարաններու Միջազգային Զորրորդ Համագումարին եւ այս առթիւ յատուկ Զեկոյց մը տուած է Փարիզի Հայոց Մայր Եկեղեցւոյ գրադարանին մասին:

«Սիրոն» յանուն Նորին Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր եւ բովանդակ Միաբանութեան, կը շնորհաւորէ Հոգեշնորհ Յոսէփեարի Քահանայական Զեռնադրութեան Վաթսունամեակը, եւ կը մաղթէ քաջառողջ կեանքի երկար օրեր:

ԽՄԲ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԶԱՔԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Մուտք

1045 թուականին Բագրատունեաց երիտասարդ գահակալ Գագիկ Երկրորդ Բագրատունի թագաւորին «պարտադրանքով» հրաւիրել են Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս, ուխտադրուած նենգութեամբ զրկել են իշխանութիւնից եւ նա այլեւս չի վերադարձել Հայաստան: Հայաստանը կորցրել է ե՛ւ թագաւորին, ե՛ւ անկախութիւնը: Բիւզանդական անհեռատես քաղաքականութիւնը իրականում վերացրել է դէպի իր երկիր տանող պարիսպ-վահանը՝ Հայաստանը: Նրա անմիտ քաղաքական քայլը Հայաստանը դարձրել է ոտնակոխ սելջուկ, արաբ, քուրդ թափառիկ նըլաճողների, արնախում ցեղերի համար եւ բացել է Բիւզանդիայի ոչնչացման դուռը:

11-րդ դարի ականատես պատմիչ Արիստակէս Լաստիվերտցին արձանագրել է. «... թագաւորը... իբրեւ գերի կալանաւոր նստած է հեռաւոր աշխարհում, այդպէս էլ հայրապետական աթոռը զրկուած աթոռակալից, այրի մնացած նորահարսի պէս դէմքով տխուր է երեւում: Հեծելազօրը շրջում է անտէր՝ որը Պարսկաստանում, որը Յունաստանում, որը Վրաստանում: Ազնուականներն ու իշխանաւորները հայրենիքից տեղահան... ամէն մէկը մի տեղ մոնչում է, ինչպէս առիւծների կորիւնները...: Ո՛չ այգեկութի ուրախութեան ձայներ են լսւում եւ ոչ էլ հնձանում՝ տրորողներին ուղղուած գովեստի խօսքեր...»¹:

Սա դաժան իրականութիւն էր, մի ամբողջ ազգի ողբերգութիւն: Հայաստանը, որ տասնամեակներ առաջ տարածաշրջանի ուժեղագոյն թագաւորութիւններից մէկն էր, որի տիրակալներին ենթակայ էին նաեւ Վիրքի ու Աղուանքի թագաւորները, որոնք կրում էին շահնշահ, արքայից արքայ, տիեզերակալ տիտղոսներ [«Ի ՆԾ (1001) թուին... ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա Հայոց եւ Վրաց շահանշահի...»²], «... Հաստատուն է գիրս հրամանաւ Գագկա շահնշահի, որդոյ Աշոտոյ արքայից արքայի»³, «Ի ՆՁԵ (1036) թուականիս... ի մեծափառ թագաւորութեանս հզաւր և տիեզերակալ Սըմբատա, որդոյ Գագկա Հայոց եւ Վրաց շահանշահի...»⁴, «... ի չորեքհարիւր քսան և հինգ թուին (975) ... առնու զթագն... Սմբատ, որ Տիեզերակալ կոչեցավ»⁵] մնացել էին անցեալում, յայտնուել անորոշ իրականութիւնում: Պետականութիւնը կորցրած Հայաստանը կամաց-կամաց հայազրկուելու էր:

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆՊԱՏԱԿ

Նման պատմական իրավիճակում, անկախ պետականութեան կայացման գլխաւոր հրամայականը, բնական պատմական տարածքի վրայ տուեալ ժողովուրդի ապրելու հանգամանքն էր: Բագրատունիների թագաւորութեան անկումից յետոյ ե՛ւ Բիւ-

¹ Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն: Թարգմանութիւնը Վ. Ա. Գեորգեանի, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1971, էջ 34:

² Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 1, Անի ֆաղափ: Կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1966, էջ 35, արձ. 101:

³ Նոյն տեղում, էջ 42, արձ. 119:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 48, արձ. 137:

⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 95:

զանդական Հայաստան, ե՛ւ Արեւելեան Հայաստան ներխուժել էին օտար հրոսակներ եւ բնիկ տէրերի թուաքանակի պակասեցմանը զուգահեռ, տէր էին դարձել թուրք, արաբ, քուրդ, սելջուկ օտարականները: Երկու Հայաստանների գլխին կախուել էր հայ բնակչութիւնից իսպառ զրկուելու ողբերգութիւնը: Իրականում շատ դժուար է, գրեթէ անհնար, օտարի լծի տակ պահպանել էթնիկ պատկանելութիւնը, ծնել ու մեծացնել երեխաներ, բազմանալ: Այդ տասնամեակներին, հարիւրամեակներին պարբերական կոտորածները իրօք մաշել են հայ ազգը: Մի քանի օրինակ: Սելջուկեան երկրորդ արշաւանքի ժամանակ, Հայաստանի անկախութիւնը կորցնելուց ընդամենը չորս տարի յետոյ, 1049 թուականին, գրաւել են Արծն քաղաքը, հիմնայատակ աւերել են այն, կոտորել 150,000 մարդ⁶: 1058 թուականին թուրքմենները չեն կարողացել գրաւել Կարսը, Անին, աւերել են Բասենի դաշտի հայկական բնակավայրերը, միայն Օկոմի քաղաքում կոտորել են 30,000 մարդ⁷: 1062 թուականի Օգոստոսին սելջուկ սուլթան Ալփասլանը պաշարել եւ, հրամանատարների անհամաձայնութեան պատճառով, գրաւել է Անին: Քաղաքի փողոցները լցուել են դիակներով այնպէս, որ իր զօրքը չի կարողացել շարժւել: Նա իր հարիւր հազարանոց բանակի հետ հեռացել է տանելով 50,000 հայ գերի⁸: 1162 թուականին Ելտկուզ աթաբեկը չի կարողացել գրաւել Անին, աւեր ու մահ է սփռել Շիրակի, Արագածոտնի գաւառներում, Մրենի ամրոցում հրկիզել է չորս հազար, Աշնակ գիւղում՝ հինգ հազար մարդ⁹: 1170 թուականին սելջուկները գրաւել են Սիւնիքի թագաւորութեան վերջին յենակէտը՝ Բաղաբերդը: Այստեղ էին հաւաքուել թագաւորութեան հայ բնակչները, տեղափոխուել թագաւորութեան հոգեւոր կենտրոնների գանձերը, այդ թւում աւելի քան 10,000 ձեռագիր: Բերդաքաղաքի բնակչութիւնը գլխովին կոտորուել է, իսկ գանձերը՝ «Ամենայն առ հասարակ գերի վարեցան, եւ ցան ու ցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի»¹⁰:

Ապագայի չգոյութիւնը, ամէն պահի օտար ոհմակների յարձակումները՝ աւարառութիւնը, սպանութիւնները բերել են ամենասարսափելի իրականութեանը: Հայաստանի տէրերը իրենց կամքով սկսել են լքել հայրենի երկիրը: Գնացել են Կապադովկիա, Կիլիկիա, Կոստանդնուպոլիս, այդ ուղղութեամբ աւելի հեռուներ, Պոնտական ծովի ափերով անցել են Ռուսաստան եւ աւելի հեռուներ, Միջագետքի տարածքով շարժուել են Եգիպտոս եւ աւելի հեռուներ: Գնացել են տոհմերով, ենթակայ բնակչութեամբ, աշխատող մշակներով, շարժական գոյքով: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը որդիներին՝ Դաւիթի, Աբուսահլի, Ատոմի, Կոստանդինի, եղբորորդիներին՝ Դերենիկի, Գագիկի, Աշոտի հետ 1021 թուականին իր երկիրը՝ 4000 զիւղ, 8 քաղաք, 72 բերդ-ամրոց, 115 վանք, տուել է Բիւզանդիայի կայսրին եւ մօտ 70-80 հազար մարդով, այդ թւում 14 հազար տղամարդով, տեղափոխուել կայսրութեան տարածք ստանալով՝ «Սեաստն ու Լառիսը եւ շատ պռաստիւններ»¹¹:¹²: 1065 թուականին Կարսի Աբաս թագաւորի որդի Գագիկ Բագրատունի թագաւորը «թուրքերի կողմից նեղուելով, իր հայրենիքը տալիս է Յունաստանին եւ փոխարէնն ստանում է Ծամնդաւը, Լառիան, Ամասիան, Կոմանան

⁶ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Գրաբար բնագիրը Մամբրէ Մելիք-Աղամեանի եւ Ներսէս Տէր-Միքայէլեանի, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1991, էջ 112:

⁷ Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտցոյ, աշխատասիրութեամբ Կ. Իզրաշեանի, Երեւան, 1963, էջ 102:

⁸ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 158-162:

⁹ Սամուէլի Բահանայի Անեցոյ հաւաքումն է զրոց պատմագրաց, հրատ. Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 138:

¹⁰ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 236:

¹¹ Պռաստիւններ՝ արուարձաններ՝ գիւղեր:

¹² Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմութիւն, Աշխարհաբար թարգմանութիւնը եւ աստղանիշով ծանօթագրութիւնները Գ. Բ. Թօսունեանի, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2001, էջ 133:

ու հարիւր արուարձան / պռաստին, որոնք գիւղեր են»¹³։

Նկատենք, որ Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի, իշխան Վեստ Սարգսի դաւաճանութեան հետեւանքով 1045 թուականին Բիւզանդիան գրաւել է Անի մայրաքաղաքը, որի հետեւանքով «Խախտեալ փլաւ տէրութիւն ազգին Բագրատունեաց»¹⁴։ Երդումով Կոստանդնուպոլիս «հրաւիրուած» Հայոց արքայ Գագիկ Բ-ն այլեւս չի վերադարձել Անի։ Նա իր հայրենիքի դիմաց ստիպուած «առնում է Կալոնպաղատն ու Պիզուն»¹⁵ Կապադովկիայի սահմանի մօտ։

Մուսուլման նուաճողները գրաւելով Հայաստանի տարբեր երկրամասեր, սպանել, սրի ու հրի են մատնել հարիւր հազարաւոր հայերի, ստրկութեան են վաճառել հարիւր հազարների, բայց նաեւ հարիւր հազարաւոր հայերի տեղահանել եւ քշել են սեփական տարածքները՝ աշխատելու։ 1196 թուականին Հայաստանի տարբեր շրջաններից 70.000 հայերի Ղիյաս ադ-դին Քէյ Խոսրովը տեղափոխել է Ակշեհիւրի շրջան։ Այստեղ քշուած հայերին բաժանել են հինգհազարական խմբերի, տուել են գիւղեր, տներ, վարուցանքի գործիքներ, սերմացու։ Արտուխեան Կարա Ասլանն այսպէս է մեկնաբանել. «Մենք գաղթեցրած այս մարդկանց չենք ստրկացնելու։ Նրանց տեղաւորելու ենք գիւղերում։ Նրանք ազարակներում կաշխատեն մեզ համար, այսինքն ստեղծուած նիւթական բարիքներով մեզ հարկեր կը վճարեն»¹⁶։

12-րդ դարի երկրորդ կէսին հայութեան կիսանկախ իշխանական կղզեակներ էին պահպանուել Արեւմտեան Հայաստանի լեռնային որոշ շրջաններում եւ Արեւելեան կամ Հիւսիսային Հայաստանի Լոռու հիւսիսային հատուածում, Տաւուշի սահմանային երկու բերդերում ու դրանց անմիջական յարող գիւղերում՝ վրաց Բագրատունիների աւարառութիւնից փրկուած Նոր Բերդում եւ Մաճնաբերդում։ Սեփական անկախ գոյութիւնը պահպանել էին Արցախի ինքնակալ տէրերը։

Անկախութիւնն անքննելի եւ անսակարկելի արժէք է, ինչպիսին էլ այն լինի։ Ոչ կոտորածները, ոչ աւերն ու աւարառութիւնը, ոչ հայաստանեան երկրամասերի հայաթափումը, չեն կարողացել հայութեան մէջ մեռցնել սեփական պետականութիւնը վերականգնելու ցանկութիւնը։ Եւ Հայաստանի անկախ պետականութեան վերականգնումը 12-րդ դարավերջին ազգային նպատակ են դարձրել Արեւելեան Հայաստանի նոր ազնուածիւնները (էլիտան)։ Հայաստանը նրանց էթնիկ հայրենասիրութեան, էթնիկ ինքնագիտակցութեան վերագարթօնքն էր։

ՆՈՐ ԱԶՆՈՒԱԾԻՆՆԵՐԸ (ԷԼԻՏԱՆ)

140 տարի անկախութիւնը կորցրած Հայաստանի հին ազնուական, իշխանական տոհմերի տէրերը կամ սպանուել էին, կամ հայրենիքից հեռացել տասնամեակներ առաջ, իսկ օտարի ենթակայութեան տակ ծնուած ժառանգներն արդէն քաջութեամբ ու նուիրումով նրանց հետ քիչ կապ ունէին, զիջում էին իրենց պապերին։

Էթնիկական ինքնագիտակցական հայրենասիրութեան ջահը բարձրացնող էր անհրաժեշտ, նոր առաջնորդ, որ միաւորեր, համախմբեր, հաւատքով զօրացներ ու հայութեան պահպանուած բեկորները մէկտեղելով ինքնուրոյնութեան համար կռուելու, յաղթելու եւ ապրելու հաւատ ներշնչեր։

Ժամանակը ծնել է այդ առաջնորդին։ Հայոց հին արգանդը աշխարհին պարգեւեց

¹³ Նոյն տեղում, էջ 145։

¹⁴ Մաաթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 108։

¹⁵ Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմութիւն, էջ 133։

¹⁶ Հայ ժողովրդի պատմութիւն։ Հատ. 3, Հիւսէ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1976, էջ 502-503; Stévan Turan O., Les souverains Seldjoukides et leups sujets non musulmans, Studio Islamica, I, p. 88-89.

Զաքարեանների ընտանիքը եւ առաջնորդ Զաքարէ Բ շահնշահին, արքային, կեսարին, ինքնակալին, տիեզերակալին, որ եկաւ ու հայութեան բեկորները հաւաքելով ստեղծեց գաղափարական-փիլիսոփայական յենարան Հայոց անկախութեան վերականգնման համար:

Նրա կողքին կանգնել են իր մարտակից զորավարները՝ ազնուական-իշխանական ծագում չունեցող Վահրամեանների¹⁷, Վաչուտեանների¹⁸, Օրբելեանների¹⁹, Թմոզվեցիների²⁰, Հոնենցների²¹ ինչպէս նաեւ հին իշխանական տոհմերի՝ Խաղբակեան-Պոռշեանների²², Արծրունիների²³, Պահլաւունիների²⁴ շառաւիղների, Խաչէնի թագաւորական տները՝ Վերին եւ Ներքին Խաչէնների, Ծարի²⁵ ներկայացուցիչները:

Պատմիչ Վարդան Արեւելցին իր ժամանակագրութեան մէջ գրել է առաջին յիշատակելի Զաքարեանի մասին. «Ի վեցհարիւր և տասն թուին (1161) էառ Գէորգի Վրաց թագաւորն զԱնի ի Փատլուն ամիրայէն... և թողոյր ի յԱնի զՍադուն իշխանն, յորոյ վերայ կարծիք ապստամբութեան եղեն՝ վասն խնամով ամրացուցանելն զպարիսպ քաղաքին, զոր իմացեալ թագաւորն ընկենու զնա ի պատուոյ... և զիշխանն Զաքարեան զՍարգիս զնեն ի տեղի նորա ի յԱնի»²⁶:

1161 թուականին Անիի կառավարիչ նշանակուած զորավար Սարգիս Զաքարեանի պապերը սերել են Վանայ լճից հարաւ գտնուող Կորճայքի գաւառից, որտեղ տիրել են Սմբատաբերդ, Ալկեքար, Աշոտաբերդ, Տմորիս բերդերին: Հէնց այդ տոհմից Իվանէ Ա զորավարը յետագայում յայտնել է, որ սերել են Բագրատունի տոհմից²⁷: Արծրունիների Վասպուրականի թագաւորութեան թուլացումը, թագաւորութեան վերացումը երկրամասի հարաւային կողմում դուռ է բացել քրդերի ներհոսքի համար: Նրանք մորեխի նման լցուել են Կորճայք: Ոչ միայն մորեխի նման անհաշիւ ոչխարի հօտերով են եկել, այլ մորեխի հանգոյն սկսել են բազմանալ: Շատ կարճ ժամանակում, 15-20 տարում, այդ հողերի օրինական տէրերը, դարձել են այնպիսի փոքրամասնութիւն, որ անգամ շնչելու օդ չեն ունեցել: Սրան գումարած քրդերի համատարած լիտի ընչաքաղցութիւնը՝ գողութիւնը, թալանով ապրելու կենսակերպը, կանանց, աղջիկների առեւանգումը լցրել են հայերի համբերութեան բաժակը: Աւագները որոշել են թողնել հայրենի եր-

¹⁷ Շահնազարեան Ա. Ի., Վահրամեանների իշխանութիւնը, Երեւան, 1990:

¹⁸ Պետրոսեանց Տ., Վաչուտեաններ, Երեւան, 2001, 363 էջ:

¹⁹ Ստեփաննոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի պատմութիւն տանն Սիսական, Ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկւայ, 1861: Գրիգորեան Գ., Սիւնիքը Օրբելեանների օրով, 13-15-րդ դարեր, Երեւան, 1981:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 163:

²¹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 1, էջ 62, արձ. 188, էջ 69, արձ. 211:

²² Յովսէփեան Գարեգին, Խաղբակեան կամ Պոռշեան Հայոց պատմութեան մէջ, Մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 78: Եղիազարեան Յովսէփ, Կեչառիսի վանքը եւ նրա վիմագիր արձանագրութիւնները, «Էջմիածին» ամսագիր, 1955, թիւ 12, էջ 46, արձ. 38: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 205:

²³ Պատմութիւն Արծրունեաց տան / Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Թարգմ. եւ ծանօթագր.՝ Վ. Մ. Վարդանեան, Խմբ. կազմ՝ Ա. Ա. Աբրահամեան եւ ուրիշ., Խմբ.՝ Ռ. Գ. Սարգսեան, Երեւան, Սովետական գրող, 1978, 406 էջ:

²⁴ Վարդանեան Վ., Պահլաւունիներ. Հայոց պետականութեան եւ հոգեւոր անաղարտութեան պահպանները: Երեւան, 2008:

²⁵ Ուլուքարեան Բ. Ա., Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975:

²⁶ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, էջ 130:

²⁷ 1213 թուականին Իվանէ զօրավարը Հաղարծնի գալթի, արեւմտեան դռան բարատրից վեր, արտափուստ փորագրել է տուել. «Կամաւ ամենակալին Ա.(ստուծոյ), այս մեր գիր յիշատակի է եւ արձան մշտնջենաւոր, որդեաց մեծին Սարգսի, յազգէ Բագրատունեան՝ Իւանէի եւ Զաքարէի, յորժամ նախախնամութիւնն Ա.(ստուծոյ) էհաս յարարածս եւ ետ առին տիրել սէփական ժառանգութեանն նախնեաց մերոց...» (Տէս Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 6, Իջեւանի շրջան, կազմեցին Ս. Ա. Աւագեանը, Հո. Մ. Զանփոլատեանը, Երեւան, 1977, էջ 22):

կիրը, բերդերը, գաղթել այդ երկրամասից, որ հայկական Կորճալք անունն փոխարեն արդեն քրդական Բաբիրական խել (շրջան)²⁸ անունն էր ստացել, քանի որ քրդական հորդաններն այդ կողմերից էին եկել եւ իրենց սովորոյթով առաջին հերթին տարածքի պատմական անունն էին վերացրել, իրենցով արել, այսինքն Կորճալքին Բաբիրական (Բաբելոնի) խել էին կոչել: Կորճալքից մի ամբողջ տոհմ, շուրջ չորս հազար ձիաւոր զինուորներով պաշտպանուած, հինգ հազարից աւելի երեսանների, կանանց, աղջիկների, տատիկ-պապիկների քարաւանով, ոչխարների, կովերի հօտերով, ձիերի, ջորիների երամակներով, սայլերին բարձած ունեցուածքով՝ բռնել են Տաւուշ աշխարհի ճանապարհը, որի տէր Կիւրիկեան-Բագրատունիները իրենց մօտ ուղարկուած սուրհանդակներին համաձայնութիւն էին տուել, որ կ'ընդունեն իրենց հայրենակիցներին: Քարաւանը Վանի հարաւակողմով մտել է Պարսկաստանի սահմանը, Սիւնիքի հատուածում անցել Արաքսը, Արագածի ստորոտով, Նիգ գաւառի տարածքով բարձրացել Տաւուշ աշխարհ: Բարեկամները եկուոր ազգականներին ապրելու համար տուել են Խոժոռնի բերդը շրջակայ գիւղերով: Տեղաբնիկ Բագրատունի-Կիւրիկեան թագաւորները երկու խնդիր են լուծել: Առաջինը օգնել են ազգակիցներին, տեղ են տուել նրանց: Երկրորդը, ընդունելով եկուոր հայրենակիցներին իրենց մեծաքանակ ազգուտոհմով, ծառաներով, կենդանիների հօտերով, սեփական հայաթափուած տարածքում ստուարացրել են հայութեան թիւը: Այդ քայլը թէ՛ ռազմական առումով էր ձեռնտու, թէ՛ տնտեսական: Մեծացել է երկրամասի պաշտպանական կարողութիւնը:

Եկուոր հայրենակիցները կարգի են բերել ռազմական կարողութիւնները, տեղացիներով համալրել-ձեւաւորել են մօտ տաս հազարանոց զօրամիաւորում (հեծելազօր, հետեւազօր): Սեփական բանակը ղեկավարելու համար, տոհմի աւագանին ընտրել է Զաքարէ (Ա) անունով իշխանին: Այդ պահից սկսած երկրամասում ուժային կենտրոնը թեքուել է Խոժոռնիի նոր տէր Զաքարէ (Ա)-ի կողմը, քանզի ոչ հիւրնկալող Բագրատունի-Կիւրիկեանները, ոչ այդ կողմում՝ Մահկանաբերդում եւ Կայենում հաստատուած Արծրունիները, ոչ միւս հայկական հին իշխանական տները նման ռազմական կարողութիւն չունէին: Զաքարէ Ա-ին բանակի հրամանատարի պաշտօնում յաջորդել է որդին՝ Սարգիս (Մեծ)-ը՝ Վարդան Արեւելցի պատմիչի յիշատակած Սարգիս Զաքարեանը: Այս Սարգիս (Մեծ)-ը առաւել է ամրապնդել, մեծացրել իր զինական կարողութիւնները: Նա նաեւ, ինչպէս հայրը, շարունակել է հայկական առանձին-առանձին զինուած ուժերը միաւորելու գործը: Նրա օրօք բանակը կարող էր արդէն միաւորել 15-20 հազար զինուոր: Սա հզօր ուժ էր: Այդ ուժն առանձնայատուկ անհրաժեշտ էր նաեւ վրաց տիրակալներին: Հէնց միայն այն, որ Վիրքի տէրերը սեփական բանակ չունէին եւ հիմնականում օգտուում էին ղաչաղ կամ ալան վարձկանների ծառայութիւններից, Հայոց մեծաքանակ, լաւ զինուած, մասնագիտական զօրամասերով կազմաւորուած զօրաբանակի ղեկավարին իրենց կողմը գրաւելը, նրա ռազմական ուժերն իրենց նպատակներին ծառայեցնելը շատ ձեռնտու էր: Սարգիս (Մեծ) զօրավարը այնքան հզօր էր, որ թէ՛ Խոժոռնիում, թէ՛ վրաց արքունիքում նրան, նրա որդիներին ճանաչել, անուանել են Զաքարէի տուն, Զաքարեանց-Զաքարեաններ:

Վրաց տիրակալներն անխնայ օգտագործել են Հայոց զինուժը, իսկ պատերազմներից ստացած աւարը տնօրինել են ինքնուրոյն: Դաւիթ Դ Շինարար²⁹ թագաւորը վը-

²⁸ Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրել է. «Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լեոնի հայոց արքայի էին յԱրևելս երկու եղբայրք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաֆարայի, որ **հասածեալ ի քրդաց ի Բաբիրական խելէն...**» (Տէս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1961, էջ 162):

²⁹ Դաւիթ Դ Շինարար, Վրաստանի եւ Հայաստանի թագաւոր 1089-1125 թուականներին: Սա առաջին թագաւորն էր, որ իր արքայացանկի մէջ աւելացրեց նաեւ Հայաստանի արքայ տիտղոսը:

րաց առաջին հայազգի տիրակալն էր, որ իրեն յայտարարել է նաև Հայոց արքայ: Նոյն կերպ են իրենց կոչել Դեմետրի Ա³⁰, Դաւիթ Ե³¹, Գէորգի Գ³² արքաները: Նրանց դէպի հարաւ, արեւելք կամ արեւմուտք իրականացրած յարձակումները կատարուել են հայկական տարածքների ուղղութեամբ: Ղփչաղներից, ալաններից կազմուած վարձկան բանակի կազմում գտնուող Հայոց բանակը եւս մասնակցել է հայկական տարածքների՝ բերդերի, քաղաքների, գիւղերի աւերմանը, տեղի հայ բնակչութեանը մասսայաբար Վրաստանի խորքերը քշելու գործողութիւններին: Վրաց տիրակալներն այդ արել են իրենց տնտեսութիւնը զարգացնելու համար: Այդ ամէնը սկզբից ինչ-որ տեղ բաւարարել է հայ զօրականներին, որովհետեւ տուել է իրենց բաժին օգուտը: Կամաց-կամաց հայ զօրականները, էթնիկ ինքնագիտակցութեան արթնացմամբ, բացասաբար են նայել ստեղծուած իրավիճակին: Նրանք ցաւ են ապրել, որ ազատագրած հայկական պատմական տարածքները վրաց տիրակալները կամայականօրէն յանձնել են այս կամ այն վրացուն: Դժգոհութիւնը խմորուել է եւ խմորումը օրինական է եղել: Վրաց տիրող վերնախաւը, որքան էլ մատների արանքով է նայել ստեղծուած իրավիճակին, այնուամենայնիւ նայել եւ հասկացել է, որ իրական ուժ տարածաշրջանում միայն հայերն ունեն՝ իրենց 20-25 հազարանոց բանակով եւ որ իրենք ուզեն թէ չուզեն պարտաւոր են հաշուի նստել դրա հետ:

Գէորգի թագաւորը մահից առաջ թագը յանձնել է աղջկան՝ Թամարին:

Գէորգի թագաւորը, ինչպէս իր նախորդները, հիմնականում յենուել է ղաչաղ երեւելիների, նրանց զինուժի վրայ, ինչը շատ թանկ է դարձել յետագայ պահանջների առումով:

Հաշուի առնելով այդ հանգամանքը՝ հօրը փոխարինած Թամար թագուհին սկսել է անվերապահօրէն յենուել Հայոց զինուժի վրայ: Սրանում մեծ դեր է ունեցել հայկական ազնուական դասի ներգրաւուածութիւնը վրաց պետական պաշտօնական համակարգում: Բնատուր շնորհի արդիւնքում հայերը հասցրել էին տեղ գրաւել թէ՛ տնտեսական, թէ՛ պետական, թէ՛ ռազմական ասպարէզներում: Թամարին ոչինչ չէր մնում անել, քան ստեղծուած իրավիճակին իրաւական ձեւակերպում տալ:

1185 թուականին նա փաստացի ճանաչել է Հայաստանի անկախացումը: Այդպէս Վիրքին աւելի ձեռնտու էր: Անկախ Հայաստանն իր բանակով պաշտպանելով իրեն, փաստացի յուսալիօրէն կը պաշտպաներ Վիրքի հարաւը: Միաժամանակ անկախութիւն շնորհելով Հայաստանին Թամար թագուհու Վիրքը համահաւասարի իրաւունքով անկախ Հայաստանի հետ ձեւաւորեց երկու անկախ պետութիւնների անվտանգութեան միասնական համակարգ՝ միասնական պետական խորհրդով, պաշտօնէութեամբ:

Փաստօրէն գահակալելու առաջին տարում, 1185 թուականին, Թամար թագուհին Սարգիս Բ Մեծին է յանձնել հայ-վրացական միացեալ պետութեան պաշտպանութեան նախարար-բանակի ընդհանուր հրամանատարին տրուող կալուածք՝ Լոռի-Տաշիրը: Երկրամասին շնորհել է «սամթաւրոյ» (ինքնուրոյնացած) կարգավիճակ, իսկ իրեն՝ Սարգիս Բ Մեծին՝ «մթաւար» (թագաւոր) կարգավիճակ:

Հայաստանին անկախութիւնը շնորհուել է միջազգային-իրաւական ձեւաչափով³³:

³⁰ Դեմետրի Ա, Վրաստանի եւ Հայաստանի թագաւոր 1125-1154, 1155-1156 թուականներին:

³¹ Դաւիթ Ե, Վրաստանի եւ Հայաստանի թագաւոր 1154-1155 թուականներին: Միայն այս թագաւորի օրօք Հայաստանի ուղղութեամբ յարձակումներ չեն եղել: Նա անգամ նպատակադրել է պապի՝ Դաւիթ Դ թագաւորի կողմից գրաւուած Լոռու թագաւորութեան հողերը վերադարձնել Կիւրիկէ թագաւորին, որի պատճառով թունատուել ու սպանուել է:

³² Գէորգի Գ, Վրաստանի եւ Հայաստանի թագաւոր 1156-1184 թուականներին:

³³ Թորոսեան Խ., «Թագաւորների պատմութիւնն ու գովաբանութիւնը» որպէս Զափարեան Հայաստանի պատ-

Սարգիս Բ Մեծի գործը լաւագոյնս շարունակել է աւագ որդին՝ Զաքարէ Բ Թագաւորը (1193 թուականից շահնշահ): Նա Լոռու փոքրիկ տարածքի վրայ ձեւական անկախութիւն ստացած Լոռի-Հայաստանը, իր կառավարման 25 տարիներին, վերածել է բացարձակ անկախ, ուժեղ, հարուստ, մշակութապէս զարգացած Հայք-Հայաստան պետութեան, որը դարձել է Մերձաւոր Արեւելքի ռազմաքաղաքական լրջագոյն դերակատարներէ մէկը:

ԲԱՆԱԿԸ

Զաքարէ Բ շահնշահը իշխանութեան առաջին օրուանից իր հիմնական գործն է դարձրել Հայոց բանակի հզօրացումը: Մէկ-երկու տարուայ ընթացքում նա կազմակերպել է 50 հազարանոց պետական հեծեալ բանակ՝ բոլոր զօրատեսակներով, սպառազինութեամբ, պետական ապահովմամբ:

Զաքարէ Բ շահնշահը աւերակների վրայ միասնական պետութիւն է կերտել՝ վերազատագրելով ամբողջ Բագրատունեաց Հայաստանը. «Կամաւ ամենակալին Ա(ստուծոյ) ... ետ առին ... սեփական ժառանգութեանն նախնեաց... յառաջ զանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զԹագաւորանիստ քաղաքն Անի, ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, միչք եւ Գաւազանք, ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչեւ Խլաթ, զՇաքի եւ զՇրուան, Պարտաւ, մինչեւ Բելական եւ զայլ բազումս իւրեանց սահմանաւք...»³⁴: Հայաստանի պետական սահմանը սկսուել է Կասպից ծովից, անցել Գագ-Ձորակերտ-Ջաւախք-Արդահան-Փանասկերտ գծով ու հասել Սպեր: Զաքարէ Բ-ի Հայաստանը ոչ մտել է Վիրքի կազմը, ոչ եղել է նրա մաս, ոչ եղել է հարկատու: Եղել է բացարձակ անկախ թագաւորութիւն: Նա յետնորդներին աւանդել է հզօր, բարեկարգ, պետական մտածողութեամբ ժողովուրդ: Քսանվեց տարի նա առաջնորդել է Հայոց բանակը, տարել է հարիւրից աւելի մեծ, փոքր յաղթանակ, անգամ մահից ամիսներ առաջ Հայոց բանակով հասել է մինչեւ Պարսկաստանի Ռէյ (ներկայ Թեհրան) քաղաքը: Պատերազմել ու յաղթել է Մերձաւոր Արեւելքի Հայաստանին հարեւան, երբեմնի հզօր բոլոր պետութիւններին, հարկատու է դարձրել Կասպից ծովից մինչեւ Արցախ տարածքի վրայ եղած ամիրայութիւններին, Կարինի ամիրայն: Ոչինչ չի խնայել երկրի պաշտպանունակութիւնը բարձրացնելու համար: Անիում անձամբ կառուցել է պարսպի ամենամեծ բուրգը, պարսպի հատուածը: Նրա կոչով բարձր բուրգեր են կառուցել նաեւ Անիի թէ՛ հարուստ, ունեւոր մարդիկ, թէ՛ սովորական քաղաքացիները: Այդպէս էր նաեւ ամբողջ Հայաստանում: Հրամայել էր Հայաստանի բոլոր կողմերում անառիկ բերդեր կառուցել, ամրացնել հին բերդերն ու ամրոցները: Նրա տիրակալութեան տարիներին հարիւրից աւելի բերդեր ամրացուել ու անառիկ են դարձուել: Վճռական, դաժան էր ուրացողների, դաւադիրների, դաւաճանների հանդէպ, բայց բարի, հոգատար էր զինուորի, գիւղացու հանդէպ: Նա հայ եկեղեցու մեծ պաշտպանն էր, Հայոց հաւատքի պաշտպան: Մանր հարցերում կարող էր զիջել, բայց հաւատի անկիւնաքարային հարցերում երբեք չի տատանուել: Երկրի երեք հազարից աւելի գիւղերում վերականգնուել, գործել են եկեղեցիներ, կառուցուել են հարիւրից աւելի դարի ոգուն համապատասխան եկեղեցիներ (Հառիճավանք, Ախ-

մութեան սկզբնաղբիւր, Երեւան, 1992, էջ 371-372:

³⁴ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 6, էջ 22: 1862 թ-ին Վենետիկում տպագրուած Վարդան Վարդապետի «Հաւաքումն պատմութեան...» գրքում կարդում ենք. «... և իմեանմ փառքեամբ իւրեանց (Զաքարէ Բ-ն եւ Իվանէ Ա-ն – Տ. Պ.) թափեցին ի Թուրքաց յովք բերդս և գաւառս ի սուղ ժամանակի. քանզի ի վեցհարիւր քառասուն թուին (1191) առին երկիրն Շիրակայ, և ի վեցհարիւր քառասուն և հինգ թուին (1196) առին զԱնբերդ, և ի վեցհարիւր քառասուն և ութ թուին (1199) առին զԱնի, և ի վեցհարիւր յիսուն թուին (1201) առին զԲջնի, և ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին (1203) առին զԴուին, և վեցհարիւր յիսուն և հինգ (1206) թուին առին զԿարս՝ թագաւորին, և ապա զԳետաքալս և զԶաւեհն: Եւ ել անուն մոցա ընդ ամենայն երկիր»: Գրեթէ մոյնական տեղեկատուութիւն են հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին (Պատմութիւն Հայոց, էջ 163), Ստեփանոս Օրբելեանը (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Երեւան, 1952, էջ 391-392):

թալա, նոր Գետիկ, Յովհաննավանք, Գեղարդ, Սաղմոսավանք, Տեղեր, Նորավանք, Դադիվանք), երկու հարիւրի չափ նոր, հոյաշէն գաւիթներ: Այդ գործերը ժողովրդի մօտ ձեւաւորել են իր պաշտպանի, հաւատաւոր տիրակալի կերպար:

ՄԻԱՄՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց պատմութեան հազարաւոր տարիների որեւէ փուլում հնարաւոր չէ գտնել որեւէ թագաւորի, կառավարչի, զօրավարի, հոգեւոր գործչի, որին յաջողուել է իր կառավարման ժամանակում ապահովել ազգային բացառիկ միասնականութիւն ու, որի կառավարման տարիներին, չեն եղել կենտրոնախոյս շարժումներ, դաւաճանութիւն, այլ եղել է բացառիկ միաբանութիւն:

Այդպիսի միակ տիրակալը եղել է Զաքարէ Բ շահնշահը: 1185 թուականին Թամար թագուհին Լոռի-Հայաստանին անկախութիւն է շնորհել եւ Սարգիս Բ-ին ճանաչել այդ երկրի թագաւոր, ինչպէս նաեւ նրան տուել միացեալ պետութեան գլխաւոր հրամանատար-ամիրսպասալար-սպարապետի ոսկէ մական: Եւ նոյն թուականին 22-ամեայ Զաքարէ (Բ)-ն, հօր՝ Սարգիս Բ-ի հրամանով, դարձել է հայ-վրացական միացեալ բանակի կազմում գործող հայկական զօրքերի հրամանատար-ամիրսպասալար: Ընդամենը երկու տարի անց, Սարգիս Բ-ի մահից յետոյ, Զաքարէ (Բ)-ն նստել է Հայոց գահին նախ մինչեւ 1193 թուականը թագաւոր, ապա՝ 1193 թուականից շահնշահ, իսկ 1195 թուականին թագադրուել է:

1191 թուականին³⁵ Զաքարէ Բ շահնշահը, 26 տարեկանում դարձել է Հայաստանի եւ Վիրքի միացեալ պետութեան պետական խորհրդի՝ «գարբազի»-ի անդամ, միացեալ պետութեան պաշտպանութեան նախարար, միացեալ զօրքերի գլխաւոր հրամանատար-ամիրսպասալար (սպարապետ), միացեալ պետութեան մանդատութիւններ (կնքապահ նախարար), միացեալ պետութեան երկրորդ դէմք:

Նա կարողացել է Հայք-Հայաստան երկրում հաստատել բացարձակ հանդուրժողականութեան, համագործակցութեան, համերաշխութեան մթնոլորտ:

Զաքարէ Բ շահնշահը Հայք-Հայաստանի բանակի գլուխ անցած, մինչեւ իր մահը՝ 1213 թուականը, Հայք-Հայաստանին հարեւան, Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր աւելի հզօր պետութիւնների դէմ պատերազմել եւ յաղթել է: Ամբողջ 26 տարի Զաքարէ Բ-ի կողքին եղել ու նրան օգնել է կրտսեր եղբայրը՝ Իվանէ Ա-ն: Այդպիսի եղբայրութեան օրինակը եւս մեր պատմութիւնն այլեւս չի արձանագրել: Այս եղբայրութիւնը չի խախտուել անգամ այն դէպքում, երբ Իվանէ Ա Զաքարեանը հաւատափոխ է եղել եւ ընդունել քաղկեդոնականութիւն: Եղբայրութեան, արիւնակցութեան իսկական փորձութիւն է եղել նաեւ այն փաստը, երբ Խլաթի մօտ, անզգուշութեան պատճառով Իվանէ Ա-ն գերի է ընկել Խլաթի ամիրայի ձեռքը եւ Զաքարէ Ա շահնշահը եղբօրն ազատելու համար վերացրել է Խլաթի պաշարումը, վերադարձրել է Վանի ամբողջ արեւելեան հատուածում ազատագրած տարածքները, վճարել է 10 հազար ոսկի, եղբօր դստերը՝ Թամթային կնութեան է տուել Խլաթի ամիրայի որդուն³⁶: Բայց ամենադաժանը, որ պատահել է, այն էր, որ Զաքարէ Բ շահնշահը հրաժարուել է պատմական Հայաստանի հողերի ազատագրման գաղափարից:

ՀԱԻԱՏՔԻ ՀԱՍՏԱՏԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆ

Զաքարէ Բ շահնշահը հայ-վրացական յարաբերութիւնները կառուցել է բացարձակ հանդուրժողական քաղաքական հիմքի վրայ, ինչը դժուար է ասել Վիրքի աւա-

³⁵ Շահինեան Ա., Կոշի կոթողը եւ նրա արձանագրութիւնը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1968, թիւ 2, էջ 200:

³⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, էջ 165-166:

գանու, հոգեւորականութեան մասին: Վիրքի հոգեւոր դասի յարձակողական քաղաքականութեան պատճառով լուրջ դժգոհութիւններ են արձանագրուել:

Պատմիչները երկու ծայրայեղ հակասական դէպքի մասին են յիշատակել, որոնք տեղի են ունեցել ամենայն հաւանականութեամբ 1193 թուականից առաջ³⁷: Առաջինը կապուել է Զատիկի օրը մէկ շաբաթուայ տարբերութեամբ նշելու հանգամանքի հետ: Տեղական մակարդակի վէճերը արդիւնաւէտ չեն եղել: Զաքարէ Բ շահնշահը եւ Թամար Թագուհին մէկական իշխան են ուղարկել Երուսաղէմ՝ խնդրի հետ կապուած ճշտումների համար:

Երուսաղէմից Տփղիս վերադարձած հայ եւ վրացի իշխանները տիրակալներին պատմել են հետեւեալը, որ իրենք Երուսաղէմում դիմել են հոգեւոր ղեկավարների, ներկայացրել Տիրոջ քաղաք գալու նպատակը: Նկատի ունենալով, որ ըստ աւանդութի, Տիրոջ գերեզմանի վրայ եղած կանթեղը Զատիկի օրն ինքնուրոյն, առանց մարդու օգնութեան պիտի վառուի, Երուսաղէմ քաղաքի արաբ կառավարիչը յուշել է հետեւել, թէ որ հաւատի դէպքում, Զատիկի օրը, կանթեղի կրակն ինքնուրոյն կը վառուի: Քաղկեդոնականների սպասումները չեն արդարացել, կանթեղի կրակը չի վառուել: Սպասել են ուղիղ եօթ օր: Հայերի կողմից Զատիկը նշելու օրը կանթեղն ինքնուրոյն վառուել է: Քաղաքի արաբ կառավարչի հրամանով ամբողջ երկրի բոլոր եկեղեցիներում արաբները յունադաւաններին ծեծել են՝ որպէս հերձուածողների³⁸:

Իշխանների պատմութիւնը որքան ճանաչողական ու հաւաստի է, միեւնոյնն է, կողմերի գործողութիւններում ոչինչ չի փոխել:

Պատմում են, որ իբրեւ թէ Երուսաղէմ ուղարկուած իշխանների բացատրութիւնից որոշ ժամանակ անց, կիրակնօրեայ պատարագից յետոյ, հաղորդութեան նշխար ստանալու համար մօտեցած Զաքարէ Թագաւորին վրաց քահանան նշխար չի տուել, միայն այն պատճառով, որ նա հայ է, քահանայի յայտարարութեամբ նզովեալներից: Եւ իբրեւ թէ Վիրքի Յովնան կաթողիկոսն այդ նոյն առիթով ասել է. «Ուղղափառներից ոչ ոք թոյլ չի տայ իրեն քահանայագործութեան ժամանակ կամաւորաբար նշխար տալ ձեզ՝ եօթիցս նզովեալ հայերիդ, թէ գտնուի էլ փախցնող շուն է»³⁹: Այս նուաստացնող արտայայտութիւններից յետոյ, իբրեւ թէ կաթողիկոսն ուզել է բանավիճել Զաքարէ Բ շահնշահի հետ: Սակայն վերջինս ասել է, որ ինքը եկեղեցու տեսաբան չէ, չի կարող վիճել այդ թեմայով: Նրա հրաւերով եկել են Հիւսիսային Հայաստանի նշանաւոր եպիսկոպոսները, վարդապետները Աղուանքի⁴⁰ ծերունազարդ կաթողիկոս Ստեփանոսի գլխավորութեամբ, որոնք բանավիճել են Վիրքի կաթողիկոսի հետ⁴¹:

³⁷ 1195 թուականին Իվանէ Ա զօրավարը հիմնադրել է Թեժառոյժի ֆաղկեդոնական եկեղեցին: Նշանակում է նա դրանից առաջ պիտի ֆաղկեդոնական դարձած լինէր:

³⁸ Դէպքի մասին հաղորդել է պատմիչ **Կիրակոս Գանձակեցին** (տե՛ս Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Վարագ Առաքելեանի, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1982, էջ 155-156):

³⁹ Դէպքի մասին պատմել է Թամար Թագուհու պատմիչը (տե՛ս **Թորոսեան Խոսրով**, «Թագակիրների պատմութիւնն ու գովաբանութիւնը» որպէս Զաքարէան Հայաստանի ու Զաքարէանների պատմութեան սկզբնաղբիւր: Հայաստանի գիտութիւնների ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1992, էջ 420-429): Այս տեսարանի հիմքն ամբողջովին առնուած է Թամար Թագուհու պատմիչից: Մենք խիստ կասկածով ենք վերաբերում պատմիչի այն տեղեկութեանը, որ վրաց ֆահանան Զաքարէ Թագաւորին նզովեալներից է անուանել եւ նրազագայնը կենդանի է մնացել: Այդ ամբողջ հատուածը մեր խորին համոզմամբ վրացական անբարտաւանութեան յետագայ շրջանի «հիստաժֆ» է:

⁴⁰ Վրացի պատմիչը սխալմամբ Աղուանքի փոխարէն Աղթամարի կաթողիկոս է գրել, որ անհնար է, քանի որ Աղթամարի կաթողիկոսն այդ ժամանակ բանադրանքի տակ էր:

⁴¹ Նման մի ժողով իր ժամանակ գումարել է նաեւ Դաւիթ Դ Թագաւորը (Տե՛ս **Լ. Մելիքսեթ-Քեղ**, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Հ. Ա., Երեւան, 1934, էջ 219-220):

Հայերն իրենց հաւատի մասին խօսել են պերճութեամբ ու երկարաբանօրէն, որովհետեւ շատ լաւ պատրաստուած էին: Վիրքի կաթողիկոսն իբրեւ թէ հերքել է հայերի ասածները, սակայն հայերն իրենցն են պնդել:

Վիրքի Յովհան կաթողիկոսը բանավէճի հնարաւորութիւնները սպառել է: Իսկ այդ արդէն հաստատում է, որ հայերը ե՛ւ ճիշտ էին, ե՛ւ բանավէճում յաղթող: Ի վերջոյ, Յովհան կաթողիկոսը դիմել է հակադաւանական քայլի՝ շների միջոցով որոշել հայ կամ վրաց դաւանանքների ճշմարտացիութիւնը: Հայերը հրաժարուել են նման հակաքրիստոնէական քայլից, իսկ երբ վրաց կաթողիկոսը պնդել է՝ ասել են «դո՛ւ արա»: Եւ, հակառակ հայկական կողմի ընդդիմութեանը, Վիրքի կաթողիկոսի առաջարկով, երկու կողմերը մէկական շուն են փոխանակել, որպէսզի երեք օր սոված պահելուց յետոյ նրանց առաջ նշխար դնեն, պայմանով, որ սոված մնացած օրերից յետոյ ո՞ր կողմի շունը հրաժարուի նշխարն ուտել, ապա այդ կողմի հաւատն էլ աւելի գերադասելի լինի: Երեք օր յետոյ հայերի մօտ գտնուած վրացական շունը չի մօտեցել նշխարին, իսկ վրացիների մօտ գտնուած հայերի շունը կերել է նշխարը: Սրանով էլ վրացիները գոհունակօրէն յայտարարել են, որ իրենց դաւանանքն աւելի լաւն է: Վրաց պատմիչը գրել է, որ Զաքարէ Բ շահնշահի վրանում եղբայրը՝ Իվանէ Ա զօրավարը եղբօրն ասել է. «Եղբայ՛ր, ես չկամեցայ այս վէճին մասնակցել, քանզի վրացիք ճշմարիտ հաւատքի տէր են, ի՞նչ է խանգարում մեզ, որ ընդունենք այդ ճշմարիտ հաւատը, մկրտուենք վրացիների կաթողիկոսից»: Զաքարէ Բ շահնշահը պատասխանել է եղբօրը. «Ես չեմ միանալ վրացիներին: Վերջին դատաստանի օրը ում կը հարցնեն, թող մա էլ պատասխան տայ»: Իվանէ Ա զօրավարը ընդունել է քաղկեդոնութիւն եւ քաղկեդոնական կարգով մկրտուել է⁴²:

Վերոյիշեալ դէպքերն անուղղակիօրէն փաստում են, որ լուրջ դաւանաբանական խնդիրներ են եղել հայ-վրացական յարաբերութիւններում:

Յայտնի է, որ Հայոց եկեղեցին իր բազմադարեայ ընթացքին երբեւէ իր դաւանանքը չի պարտադրել որեւէ այլ ազգի: Մինչդեռ նոյնը չես ասի յունադաւանութեան մասին: Բաղկեդոնի ժողովից սկսած, երբ հայ հոգեւոր հայրերը ընդունել են միաբնակութեան սկզբունքը, յունադաւան եկեղեցին անհանդուրժողականութեան արշաւ է ծաւալել Հայոց եկեղեցու դէմ: Այդ արել են թէ՛ խաղաղ, թէ՛ ագրեսիւ գործողութիւններով, թէ՛ զէնքի ուժով՝ պատերազմի սպառնալիքով՝ ընդդէմ Հայաստանի: Երբեմն յաջողել են: Կոստանդին կայսրը 630-ական թուականներին զօրքով եկել է Կարին եւ իր հետ հանդիպման գնացած Եզր Փառաժնակերտցի կաթողիկոսին պարտադրել է հայ-յոյն եկեղեցիների միաւորման թուղթ ստորագրել: Բայց այդ թուղթը միայն մի քանի կաթողիկոսի կեանք է ունեցել: Իրականում Եզր կաթողիկոսը, վերադառնալով Մայր էջմիածին, շարունակել է հայկական ծիսակարգով առաջնորդուել: Այդպէս են վարուել նաեւ նրան յաջորդած կաթողիկոսները: 607 թուականին հեռանալով Հայոց եկեղեցուց, ընդունելով յունադաւանութիւն, վրաց եկեղեցին եւս անհանդուրժողական դիրքորոշում է որդեգրել Հայոց դաւանանքի դէմ: Երբ Հայոց Բագրատունիների պետութիւնը ուժեղ է եղել, իսկ Վիրքն էլ Հայոց երկրի մաս է եղել, Հայոց եկեղեցին որեւէ քայլ չի կատարել վրացիներին հայադաւանութիւն պարտադրելու ուղղութեամբ: Բայց, երբ այլ իրավիճակ է եղել, Հայաստանը 1045 թուականին կորցրել է անկախութիւնը, իսկ Վիրքը ձեռք է բերել անկախութիւն, Վիրքի եկեղեցին անմիջապէս արշաւ է սկսել Հայոց դաւանանքի դէմ:

Սելջուկների դէմ պայքարի քօղի տակ Վիրքի տիրակալները եւս ասպատակել

⁴² «Թագակիրների պատմութիւնն ու գովաբանութիւնը» որպէս Զաքարէան Հայաստանի ու Զաքարէանների պատմութեան սկզբնաղբիւր, էջ 420-429:

են Հայաստանի տարբեր շրջաններ եւ տեղաբնիկ հայերին ստիպել լքել իրենց աւերուած բնակավայրերը եւ բռնել աւելի «ապահով» Վիրքի ճանապարհը: Վիրքի 1089-1125 թուականների Դաւիթ Դ Շինարար թագաւորը 1104 թուականին գրաւել ու սեփականել է Կիրիկեանների Կախեթի ու Հերեթի Հայոց թագաւորութիւնը, գրաւել է Կիրիկեանների մայրաքաղաքներ Սշվիլդեն ու Լոռէ բերդը: Եւ հայերին քշելով Վիրքի խորքերը «... շինեաց քաղաք Հայոց՝ յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս, և անուանեաց զանուն քաղաքին Գօռա⁴³...»⁴⁴: Այս քայլը նրա հայասիրութեան փաստով միայն չպիտի դիտարկել: Աւելի շատ պիտի նկատի ունենալ, որ նա այդ քայլով սեփական երկիրը ծաղկեցնող ժողովուրդ է տարել Վիրք:

Հայ ժամանակակից պատմիչները մի կողմից սրտի կսկիծով են նկարագրել օտար՝ մուսուլման եկեղեցիների կողմից Հայաստանի բնիկ տէրերի՝ հայերի կոտորածը, բնակավայրերի աւերը, հրկիզումը, տեղահանութիւնը, հայաթափուած բնակավայրերում օտար տարրերի վերաբնակեցումը եւ բնակչութեան էթնիկական կազմի վատթարացումը, միւս կողմից գովեստի խօսքեր են շռայլել դրացի վրաց տիրակալների հասցէին, որոնք նոյն «չանասիրութեամբ» աւերել են Հայաստանը՝ իրենց ու թշնամիների միջեւ անմարդաբնակ անվտանգութեան տարածք ստեղծել: Յաւօք հայ պատմիչները տեսել են միայն իրենց ժամանակը: Նրանք չէի կարող իմանալ, որ նոյն ու բազմաթիւ մուսուլմանների տիրապետութեան պայմաններում հայերը մնացել են հայ եւ աննշան է եղել հաւատափոխ հայերի թիւը, բայց նոյն քրիստոնէական դաւանանքի Վրաստանում 15-20 տարուայ ընթացքում հայերը շատ արագ հաւատափոխ են եղել: Հաւատափոխ են եղել անգամ իշխանները: Զաքարէ Բ շահնշահի եղբայր Իվանէն, որդին՝ Շահնշահ Ա-ն ու ժառանգները, Զաւախքի տէր, Զաքարեան Վահրամից սերած Սարգիս Փոքրի ժառանգները ընդունել են քաղկեդոնականութիւն:

Կախեթի հարաւի հայկական թագաւորութեան հայ բնակչութիւնը 1100-ական թրւականների կէսերին յայտնուելով Վիրքի տիրապետութեան տակ բացարձակապէս կորցրել է էթնիկ պատկանելութիւնը: Փաստօրէն Վիրքի տարածքում յայտնուած հայկական տարածքների բնակիչները ստիպողաբար դաւանափոխուել, քաղկեդոնական են դարձուել:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ «ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ»-Ը⁴⁵ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՔԱՐ

Վերին խաչէնի Վախտանգ Հաթերքցի թագաւորի պալատում հանգրուանած միջնադարի մեծ մտածող, կրօնագէտ, իրաւագէտ, առակագիր, հայ եկեղեցու դաւանանքի անխոնջ պաշտպան, Հայոց Արեւելեանց կողմի հոգեւոր առաջնորդ Մխիթար Գոշ⁴⁶ վարդապետը իր ժամանակիցներից մտքի թռիչքով առաջ է անցել, զգացել, որ պատմական ասպարէզ իջած Զաքարեանները ձգտում են պետութիւն կերտել, 1184 թուականին ձեռնարկել է պետութեան հիմնաքար դատաստանագրքի ստեղծման գործը եւ աւարտել 1193 թուականին, Զաքարէ Բ շահնշահի թագադրութեան նախօրեակին:

Մխիթար Գոշի ստեղծած «Դատաստանագիրք Հայոց»-ը քաղաքացիական եւ եկեղեցական օրէնքների ժողովածու է: Այն կանոնակարգել է Հայկական նորաստեղծ պետութեան ներքին կեանքը, նպաստել ժողովրդի վիճակի բարելամանը, մարդկանց

⁴³ Այսօրեայ Գորի քաղաքը:

⁴⁴ Մատթէոս Ուռայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 390:

⁴⁵ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրութեամբ Խ. Թորոսեանի, Երևան, 1975:

⁴⁶ Լեւոն Մելիքսեթ Բեկ, «Վարդապետ Հայոց Հիսիսային կողմանց» եւ նրանց ինքնութիւնը: Հայ-վրացական յարաբերութիւններ (պատմագրական հետազոտութեան փորձ): Վրացերէնից թարգմանեց Հրաչ Բայրամեանը: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչութիւն, 2016, էջ 215-222:

համախմբմանը, կենտրոնաձիգ պետութեան պահպանմանը: «Դատաստանագիրք Հայոց»-ը հսկայական ազդեցութիւն է ունեցել Մխիթար Գոշի կենդանութիւն օրօք, որպէս ոչ միայն գործադրելի օրէնսգիրք, այլ նաեւ պետութեան սահմանադրական հիմնաւորում՝ փիլիսոփայական յստակ համակարգ, որում արձանագրուել-կանոնակարգուել են թագաւորի, իշխանների, զինուորականների, հոգեւորականների իշխելու, գիւղացիների ապրելու վարքականոնները: «Դատաստանագիրքը» կարճ ժամանակում կենսական շրջանառութիւն փորձարկում է անցել Հայոց Արեւելեան կողմում՝ Արցախում, ապա ներդրուել Զաքարէ Բ շահնշահի ստեղծած Հայք-Հայաստան պետութիւնում: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» Զաքարէ Բ շահնշահի ստեղծած անկախ Հայոց պետութեան առաջին եւ կարեւորագոյն հիմնաւորումն էր: Օրէնսդրական այդ փաստաթուղթը պետական օրգանների աշխատանքային գործիք էր: Մխիթար Գոշն առաջին օրէնսդիրն էր, որը փորձել է հիմնաւորել հասարակութեան զարգացման իրաւական աստիճանները, վեր հանել ժամանակի շարժիչ ուժերը: Ձերբազատուելով ժամանակի կրօնական խիստ նախապաշարմունքներից, աշխատել է բացայայտել պատմական իրավիճակների նիւթական հիմքերը, երեւոյթների օրինաչափութիւնները, պատճառահետեւանքային կապերը: Մխիթար Գոշը գիտակցել է, որ առանց անկախութեան որեւէ ազգ, այդ թւում նաեւ հայերը, որեւէ զարգացում չեն ունենայ:

ԱՄՈՒՄԵՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄՈՒՄ

Ամուսնութեան ինստիտուտը հազարամեակներ շարունակ եղել է պետականաշինութեան լրջագոյն գործիք: Ամուսնական կապերի հաստատման ճանապարհով լուծւել են շատ խնդիրներ, կարգաւորուել են պետութիւնների, իշխող ընտանիքների յարաբերութիւնները: Ամուսնութեան ինստիտուտը լաւագոյնս օգտագործել է 12-րդ դարի հայ խոշորագոյն ռազմական, քաղաքական գործիչ, Հայաստանի 1185-1187 թուականների առաջին թագաւոր, զօրավար, Հայաստանի եւ Վիրքի միացեալ պետութեան առաջին պաշտպանութեան նախարար Սարգիս Բ Մեծը: Նա իր երկու դուստրերին՝ Դոփին եւ Խորիշահին ամուսնացրել է Խաչէնի երկու ճիւղերի՝ Ծարի գահերէց իշխան Հասան Ծարեցու⁴⁷ եւ Ներքին Խաչէնի թագաւոր Վախտանգ Տանգիկի⁴⁸ հետ, երրորդ դստերը՝ Նրջիսին, Դսեղի Համազասպեան-Մամիկոնեան տոհմի պայազատի հետ⁴⁹, ինչպէս նաեւ եղբօր՝ Վահրամի որդուն՝ Զաքարէ Փոքրին ամուսնացրել է Խաչէնի իշխանատան երկրորդական ճիւղերից Դեսուամի որդի Հասան իշխանի դուստր Խաթունի⁵⁰ հետ: Որդիները՝ Զաքարէ Բ շահնշահը, Իվանէ Բ զօրավարը, շարունակելով հօր գործը, իրենց փոքր քրոջը՝ Վանէնի-Նանային, ամուսնացրել են Կիրիկեան Աբաս Բ թագաւորի⁵¹ հետ, իրենք ամուսնացել են այլ իշխանական տների դուստրերի հետ, ինչպէս նաեւ ամէն կերպ խրախուսել են իրենց ենթակայ իշխանների, նրանց զաւակների ամուսնութիւնը այլ իշխանական տների ներկայացուցիչների հետ:

Պետականութիւն կայացնելու ճանապարհին այս ամուսնութիւններն արդիւնա-

⁴⁷ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Լուսաբանեալ, էջ 142: Տե՛ս նաեւ՝ Ուլուքաբեան Բ. Ա., Խաչէնի իշխանութիւնը, էջ 148: Կարապետ Եպիսկոպոս, Նիսբե հայ մելիքութեան մասին, Բ պրակ, Դոփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, Ս. Էմիլիան, 1914, էջ 44 եւ յետոյ:

⁴⁸ Ուլուքաբեան Բ. Ա., Խաչէնի իշխանութիւնը, էջ 142:

⁴⁹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 9, էջ 340, արձանագրութիւն 761, նաեւ՝ էջ 343, արձանագրութիւն 768:

⁵⁰ Ղաֆաղաբեան Կարո, Հաղբատ, էջ 202: Տե՛ս նաեւ՝ Տիգրան Հայազն, Տիկնայի փափկասուն Հայոց աշխարհի, կենսագրական հանրագիտարան, գիրք առաջին, Երեւան, 2005, էջ 48-49:

⁵¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 152: Դիւան հայ վիմագրութեան, Պրակ 6, էջ 135, արձ. 258: Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից: Աշխ. Արմէն Վիրաբեանի, Երեւան, հեղինակային հրատարակութիւն, 2015, էջ 189:

ւէտ էին: Կիրիկեան թագաւորների կողմից Զաքարեաններին տրուած խոժոռնի բերդը ու շրջակայ հողերը, Արծրունիներին տրուած Մահկանաբերդը, Կայէն գաւառն ու շրջակայ հողերը, Դսեղի տէրերին պատկանող հողերը, Արցախի իշխանական երեք ճիւղերի՝ Ծարի, Հաթերքի, Խոխանաբերդի տէրերին պատկանող հողերը, ինչպէս նաեւ Կիրիկեաններին պատկանող Մաճնաբերդի եւ Նոր բերդի ու շրջակայ հողերը, ցանցային ամուսնութիւնների ճանապարհով իրար կապելու արդիւնքում, փաստօրէն ստեղծուել է ապագայ պետականութեան հողատարածք, որի վրայ պետութիւն է ստեղծուել:

Այս ամուսնութիւնները ոչ թէ հիմնական բնազդի բաւարարման խնդիր են լուծել, այլ դարձել են քաղաքական ամբողջացման, գաղափարական, մշակութային նոյնականացման հիմք:

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ

Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարանի տնօրէն

ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐ

Մի՛ արհամարհեր զծերութիւն մօր քո:

Ամենեւին ի մահուանէ մի՛ երկնչիք:

Եթէ աղաչիցէ զքեզ թշնամին, և ի ձայն բարձր աղերսիցէ, մի՛ հաւատար նմա:

Զբարեկամ քո, և զբարեկամ հայրենի մի՛ թողուր:

Դուք մի՛ քննէք զգործսն իմ:

Մի՛ ուտեր հաց ընդ առն չարական, և մի՛ ցանկանար կերակրոյ նորա:

Յականջս անզգամի ամենեւին մի՛ խօսիր, զի մի՛ անգոսնեսցէ զիմաստուն բանս քո:

Եթէ իմաստուն լինիցի սիրտ քո, ուրախ արասցես և զիմ սիրտս:

Լաւ է իմաստուն քան զհզօր, և հանճարեղ՝ քան զայն որ ունիցի դաստակերտս մեծամեծս:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

**ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ
(1920 Թ.)**

Հայ-թուրքական պատերազմի գոյժը «Ճակատամարտ» օրաթերթը տպագրել է 1920 թուականի Հոկտեմբերի 8-ի համարի ճակատային հատուածում¹: «Յարձակումներ Հայաստանի դէմ.- Սարըգամըշի եւ Կաղզուանի մէջ թուրքերը ետ մղուած են»², տեղեկացնում էր պարբերականը: Լուրը վերցուած էր Հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանից խմբագրութեանն ուղարկուած հեռագրից, որտեղ նշուած էր նաեւ հայոց զօրքի բարոյական բարձր կորուվի եւ թուրքական կողմի ծանր կորուստների մասին³: Թերթի ձեռք բերած մասնաւոր տեղեկութիւնների համաձայն՝ հայկական բանակն ամեհի թափով էր ետ մղում թշնամու զրոհները, իսկ կանոնաւոր բանակին օրեցօր միացող հայ կամաւորական խմբերը հրաշքներ էին գործում⁴: «Եթէ թուրքիոյ կողմէն անօթիներու եւ բորենիներու վոհմակ մըն է, որ կը յարձակի, Հայաստանի կողմէն անկախութեան եւ ազատութեան հուրքով բազմապատկուած կորիւններ են, որ կը խոյանան, գրոհ կու տան մինչեւ անգամ թնդանօթներու վրայ: Այդպիսի ուժ մը անպարտելի կը մնայ, ինչպէս մնաց մինչեւ այսօր»⁵, կարդում ենք «Թուրք յարձակողականը» վերնագրով խրմբագրականում:

«Ճակատամարտ»-ը չի սահմանափակուել միայն լուրեր կամ թղթակցութիւններ տպագրելով հայ-թուրքական կռուի վերաբերեալ: «Հայ եւ թուրք պատերազմ» խորագրի ներքոյ ամէն օր, լրաքաղին զուգընթաց, ներկայացրել է նաեւ վերլուծական յօդուածներ, որոնցից շատերն ամփոփուած են «Մեր խօսքը» խմբագրականների շարքում: Թերթը պնդում էր, որ այս պատերազմի հրձիգները միայն քէմալական շարժման կարկառուն դէմքերը չէին: Նրանք «միշտ կը վայելեն Պոլսոյ ամենաբարձր շրջանակներուն լոին հաւանութիւնը, ոչ Քէմալներն են ինքնագլուխ, ոչ ալ հալիւնները կամ էնվէրները»⁶: Այս դիտարկումը զուգորդում էր փաստերով, որոնք վկայում էին թուրքիայի կողմից Մուղրոսի զինադադարի եւ միջազգային մի շարք համաձայնագրերի միակողմանի խախտումը⁷: Թերթը գրում էր, որ թուրքական այս պատերազմի սանձազերծման մէջ ուրոյն դերակատարում ունէին բոլշեւիկեան Ռուսաստանն ու Ատրպէյճանի «կարմիրները»⁸: Լուրերից մէկի վերնագիրն այս առումով շատ խօսու էր՝ «Երկու ճակատներու վրայ. հայկական յաղթանակ թուրքերու եւ ռուսներու դէմ»⁹:

¹ Պարբերականը 15-20 օր ուղացումով էր Հայաստանի Առաջին հանրապետութիւնից տեղեկատուութիւն ստանում: Դա էր պատճառը, որ Հայ-թուրքական պատերազմի մասին լուրն ուղացումով էր տպագրել.- Մ. Յ.:

² Ճակատամարտ 1920, № 574:

³ Նոյն տեղում:

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ Նոյն տեղում:

⁶ Նոյն տեղում:

⁷ Նոյն տեղում:

⁸ Նոյն տեղում:

⁹ Ճակատամարտ 1920, № 569:

«Ճակատամարտ»-ի դիտարկումներն ու վերլուծությունները պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ

Հստ պարբերականի վերլուծությունների՝ մի քանի ճակատով սկսուած համաժամանակեայ այս մարտական գործողություններով քէմալականներն ուզում էին 4 հիմնական խնդիր լուծել՝

- գրաւել Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը,
- կապ հաստատել Ատրպէյճանի հետ,
- հայթայթել պարէն եւ ռազմամթերք¹⁰
- կանխել դէպի Արեւմտեան Հայաստան հայկական կողմի ենթադրեալ արշաւանքը¹¹:

Թերթը, վկայակոչելով լրատուութեան սեփական աղբիւրները, գրում էր, թէ Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը գրաւելու որոշումը Մուստաֆա Քէմալն ընդունել էր դեռեւս 1920 թուականի Յունիսի 6-ին¹²: «Անցեալ տարի ամրան՝ ձախողեցաւ Սարըգամըշ-Կարսի դէմ կատարուած փորձը... Քէմալական իշխանութիւնը երբեք չհրաժարեցաւ այդ վտանգաւոր ծրագրէն, շնորհիւ Մոսկուայի խրախոյսներուն, եւ հիմա նոր փորձ մըն է, որ կը կատարէ՝ առիթը յարմար նկատելով: Թուրք աղբիւրները կը հաւաստեն, որ այս անգամ շատ լաւ պատրաստուած ուժեր կան, եւ թէ Հայաստան չպիտի կրնայ տոկալ: Արդեօ՞ք»¹³, - գրում էր «Ճակատամարտ»-ը:

Խմբագրականի կարծիքով՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետութիւնն այս պատերազմում յաղթելու էր, թէեւ յաղթանակի հիմնական պատճառը համարում էր մեր բանակի հայրենասիրական ոգին, ինչը, սակայն, իրականում բաւարար չէր թուրքական յարձակումներին դիմադրելու համար: «Ժողովուրդը վայրկեանին գիտակցութիւնն ունի եւ վճռած է մինչեւ վերջին մարզն ու փամփուշտը կռուիլ: «Դէպի Կարի՛ն», «Դէպի Սեւ ծով», «Մահ կամ վերջնական յաղթանակ»՝ ահա կարգախօսները»¹⁴, - տեղեկացնում էր «Ճակատամարտ»-ը: Թերթը նշում էր, որ Հայաստանի կառավարութիւնը զօրակոչ էր յայտարարել մինչեւ 35 տարեկանների համար եւ կարգաւորել էր երկաթուղու երթեւեկը¹⁵: Կամաւորները նոյնպէս միանում էին զօրքին¹⁶: Մինչեւ Հոկտեմբերի 14-ը միայն Թիֆլիսում հաւաքագրուել էին աւելի քան 30.000, իսկ Բաթումում՝ 5000 հայ կամաւորներ¹⁷:

Միեւնոյն ժամանակ թերթը փաստում էր, որ Քէմալը միայն Սեւ ծովի առափնեայ տարածքում զինուորագրել էր 7000 մուսուլմանի, որոնք միանալու էին Հայաստանի դէմ սկսուած ռազմական գործողությունները ղեկավարող Քեազիմ Կարա Պեքիրի բանակին¹⁸:

Հայ-թուրքական պատերազմում թուրքական զօրախմբերին, պարբերականի հրապարակումների համաձայն, աջակցում էին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Խորհրդային Ատրպէյճանի իշխանութիւնները. «Մուսթաֆա Քէմալ ինք յայտնապէս կը խոստովանի

¹⁰ Ճակատամարտ 1920, № 574:

¹¹ Ճակատամարտ 1920, № 576:

¹² Ճակատամարտ 1920, № 573:

¹³ Նոյն տեղում:

¹⁴ Ճակատամարտ 1920, № 583:

¹⁵ Ճակատամարտ 1920, № 576:

¹⁶ Նոյն տեղում:

¹⁷ Ճակատամարտ 1920, № 583:

¹⁸ Ճակատամարտ 1920, № 580:

այդ պարագան, Չիչերինին ուղղած նամակով մը, որ կը հաստատէ համիսլամական գորշ զանգուածին եւ ընկերային յեղափոխական կարմիր առաքեալներուն սերտ գործակցութիւնը: Մոսկուան ... ամէն աջակցութիւն կ'ընծայէ Թուրքիոյ «փրկիչ»-ներուն, հրահանգներ կու տայ, դրամ եւ ռազմանիւթ կ'ուղարկէ»¹⁹: Թերթն, իբրեւ ասուածի ապացոյց, տպագրել էր Քէմալ Աթաթուրքի վերոյիշեալ նամակը²⁰: Նախաբանում նըշտում էր, թէ այդ նամակը լոյս էր սփռում ռուս-թուրքական համագործակցութեան անյայտ հանգամանքների վրայ: Մասնաւորապէս՝ ասում էր, որ սուտ էր Թուրքերի եւ ռուսների կողմից տարածուող այն տեղեկութիւնը, ըստ որի՝ «Հայաստան Սօվիէթական Ռուսիոյ միջնորդութիւնը մերժեր է վէճերը խաղաղօրէն լուծելու մասին»²¹: Սուտ էր համարում նաեւ այն, թէ քէմալականներն ուզում էին գրաւել Կարսի, Բաթումի եւ Արդահանի շրջանները՝ տեղի մուսուլման ազգաբնակչութեանը հայերի կողմից «կոտորուելու» վտանգից փրկելու համար²²: Ֆրանսիական մամուլից թարգմանաբար արտատպուած մէկ այլ վաւերագիր փաստաթղթի միջոցով թերթը փաստում էր, որ Հայ-թուրքական պատերազմի բուն նպատակը «Պաքուի հետ յարաբերութեան ուղիղ գիծ մը ապահովելն» էր²³: Խմբագրակազմը եզրակացնում էր, որ այս պատերազմում Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քէմալականների շահերը համընկնում էին՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետութիւնը վերացնելու նպատակն իրականացնելու համար: Վրաստանն էլ պահպանելու էր չեզոքութիւն եւ չէր օգնելու Հայաստանին: Թերթը պնդում էր, որ Թուրքերի հետ տարուած բանակցութիւնների հետեւանքով էր ընդունուել այդ որոշումը վրացական իշխանութիւնների կողմից²⁴: Պարբերականը գրում էր, որ Հայաստանը միայնակ յայտնուել էր բաւական բարդ պատերազմական իրավիճակում եւ սեփական ուժերով պէտք է դիմադարձ կանգներ ռուս-թուրքական յարձակմանը. «Հայ զինուորին համար ... հայրենիքը եւ անկախութիւնը սեփական ուժերով փրկելու այդ կա՛մքն է, որ ամէն բան կ'արժէ»²⁵:

«Ճակատամարտ»-ը տպագրել էր Հայաստանի Առաջին հանրապետութեան վարչապետի, պատերազմական նախարարի, անուանի զօրավարների եւ պետական այրերի կոչերն՝ ուղղուած հայ ժողովրդին²⁶: Դրանցով նրանք ոչ միայն ոգեւորում էին պատերազմական անհաւասար պայմաններում յայտնուած հայութեանը, այլեւ տեղեկութիւններ էին հաղորդում հայկական զօրքի մարտական յաջողութիւնների մասին: Օրինակ՝ Երեւանի «Աշխատաւոր» թերթից արտատպած վարչապետ Համօ Օհանջանեանի խօսքից «Ճակատամարտ»-ի ընթերցողները տեղեկանում էին, որ ռազմաճակատի առաջնագիծ էին մեկնել բոլոր նախարարները, իսկ պատերազմական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը վստահ յայտարարում էր. «Համոզուած ենք, որ պիտի կոտորենք մեր թշնամիները, որոնք պիտի հիասթափուին իրենց յոյսերուն մէջ: Վճռած ենք յաղթել եւ պիտի յաղթենք»²⁷:

Զօրավար Սեպուհն էլ Կարսից էր դիմում հայ ժողովրդին՝ համատեղ ուժերով դի-

¹⁹ Ճակատամարտ 1920, № 584:

²⁰ Նոյն տեղում:

²¹ Նոյն տեղում:

²² Նոյն տեղում:

²³ Նոյն տեղում:

²⁴ Նոյն տեղում:

²⁵ Նոյն տեղում:

²⁶ Դրանցից շատերն արտատպութիւններ էին Հայաստանի Առաջին հանրապետութեան քերթերից կամ լրագրից էին «Ճակատամարտ»-ի ստացած հեռագրերից.՝ Մ. Յ.:

²⁷ Ճակատամարտ 1920, № 583:

մագարձ կանգնել թշնամուն եւ գիտակցել պահի կարեւորութիւնը²⁸: «Հայաստանի բանալին՝ Կարսը, վտանգի տակ է: Կոչ եմ անում, որ 18-40 տարեկանը աճապարէ զէնքով, մանգաղով, գերանդիով Կարսն ու Հայաստանը փրկելու: Եթէ տուինք Կարսը, կուտանք Հայաստանը»²⁹, - նշուած էր այդ կոչում:

«Ճակատամարտ»-ում տպագրուած էր նաեւ համայն հայութեանն ուղղուած ամենայն հայոց Գէորգ 5-րդ կաթողիկոսի խօսքը³⁰: Հայրապետը ոգեւորում էր ժողովրդին անցեալի հայ քաջերի օրինակներով: Նա մասնաւորապէս ասում էր. «Եթէ քեզ համար թանկ է հայրենիքը, եթէ դու սիրում ես ազատ ապրել, եթէ քեզ համար նուիրական եւ սուրբ է հայի անունը, պատիւը, հայրերիդ ու պապերիդ արինով ներկուած եկեղեցին, ընտանեկան սրբութիւնը եւ օճախը, ապա ժամանակն է, որ դու զէնքը ձեռքիդ պաշտպան հանդիսանաս վտանգուած հայրենիքիդ»³¹:

Պարբերականի էջերում այն օրերին Հայաստանում տիրող մթնոլորտի մասին պատկերացում էր տալիս անուանի դերասան Յ. Աբելեանը, որն իր դերասանական խմբով հիւրախաղերի էր ժամանել Կ. Պոլիս³²: Նա ասում էր, որ մեծ էր մեր ժողովրդի ոչ միայն հայրենիքը կեանքի գնով պաշտպանելու ցանկութիւնը, այլեւ վրէժի ծարաւը թուրքերի հանդէպ³³: «Այնքան շատ են արձանագրուող եւ ճակատ մեկնող կամաւորները, որ ստիպուած են ընտրութիւններ ընել: Թիֆլիսի մէջ երիտասարդները բոլորն ալ միայն մէկ կարգախօս ունին՝ կամաւոր եւ դէպի՝ ճակատ: Ամբողջ ուսանողները մեկնած են Հայաստան: Միեւնոյն խանդավառութիւնը եւ զոհաբերութեան ոգին կը տիրէ Հայաստանի բոլոր գաւառներուն մէջ: Դասալիքները կը քարկոծուին նոյն իսկ կիներուն կողմէ»³⁴, - վկայում էր տաղանդաւոր դերասանը: Նա նաեւ նշում էր, որ քէմալական զօրքի անակնկալ յարձակումից ուշքի եկած հայկական ուժերը կարողացել էին կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Աբելեանը հայ զինուորներին համեմատում էր երկաթէ պատնէշի հետ, որը ետ էր մղում հակառակորդի յարձակումները³⁵:

«Ճակատամարտ»-ը գրում էր, որ Հայաստանում եւ հայկական գաղթավայրերում մէկ նշանաբան էր միաւորում ողջ հայութեանը՝ «Ամէն ինչ ճակատի համար»³⁶: Համահայկական այդ նպատակին համար էին գործում Թիֆլիսում եւ Բաթումում հիմնուած Հայաստանի փրկութեան կոմիտեները, որոնց գործունէութիւնը հանգամանօրէն լուսաբանում էր թերթի էջերում: Օրինակ՝ տպագրուել էր Թիֆլիսի այդ կառույցի կոչը³⁷: «Հայրենիքը վտանգի մէջ է... Կարգը եկած է քաղաքացիներուն, որոնցմէ ոչ մէկը չպիտի խուսափի իր նիւթական միջոցները հայրենիքի պաշտպանութեան գործին տրամադրելէ: Վայրկեանը լուրջ է եւ հրամայողական: Ամէնքը դէպի ճակատ: Ով որ հայրենիքի հետ չէ, հայրենիքի դէմ է»³⁸, - մասնաւորապէս սա էր գրուած այդ կոչում: Թիֆլիսի՝ Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն առաջարկում էր տեղաբնակ բոլոր հայերին կոնկրետ նշուած ժամկէտներում (մինչեւ Հոկտեմբերի 12-ը՝ Մ. Յ.) միանալ յանուն Հայաստանի փրկութեան սկսուած հանգանակութեանը, եթէ չէին ուզում համարուել հայ-

²⁸ Ճակատամարտ 1920, № 583:

²⁹ Նոյն տեղում:

³⁰ Ճակատամարտ 1920, № 584:

³¹ Նոյն տեղում:

³² Ճակատամարտ 1920, № 583:

³³ Նոյն տեղում:

³⁴ Նոյն տեղում:

³⁵ Նոյն տեղում:

³⁶ Ճակատամարտ 1920, № 584:

³⁷ Նոյն տեղում:

³⁸ Նոյն տեղում:

րենիքի դաւաճան³⁹։

«Ճակատամարտ» օրաթերթի անդրադարձը Հայ-թուրքական պատերազմին

Թերթը «Հայ եւ թուրք պատերազմին ընթացքը» խորագրի ներքոյ ամենօրեայ կրտորուածքով անդրադառնում էր Հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքին, կարեւոր դրուագներին եւ ճակատամարտերին, բանակցութիւններին։ Յատկապէս Կարսի համար մղուող մարտերն էին գտնուում «Ճակատամարտ»-ի ուշադրութեան կենտրոնում։ Խմբագրակազմը դրանք ներկայացնում էր՝ արտատպումներ կատարելով հայաստանեան եւ թիֆլիսահայ մամուլի օրգաններից, ինչպէս նաեւ այդ օրերին Հայաստանից Կ. Պոլիս ժամանող մտաւորականներից ու զինուորականներից։ Պարբերականը շարունակում էր պահպանել լաւատեսութիւնը հայկական ուժերի համախմբման եւ յաղթանակի հասնելու առումով, թէեւ այդ ամէնի համար չկային օբյեկտիւ նախադրեալներ։ Բերենք մէկ օրինակ Թիֆլիսի «Աշխատաւոր» թերթից արտատպուած յօդուածից⁴⁰։ «Կարսն ընկնում է... Չկայ տրտունջ, այլ՝ վճռականութիւն, չկայ սարսափ, այլ՝ ոգեւորութիւն։ Պաշտպանել ազատութիւնը, ետ քշել թշնամուն.- ահա ամէնքի կամքը... Հայ զօրքերն անցան յառաջխաղացութեան եւ կռուի նախաձեռնութիւնը ձեռք առին»⁴¹, ահա այսպէս լաւատեսօրէն էր աւարտուում թղթակցութիւնը։ Նոյն շարդարացուած ու չհիմնաւորուած լաւատեսութիւնը կար թերթում տպագրուած Հայաստանի կառավարութեան զեկոյցում, որտեղ շարագրուած էին քէմալականների հետ Կարսի անկումից յետոյ կնքուած զինադադարի մանրամասները⁴²։ «Այս բանակցութիւնները բարեյաջող ելք ունեցան»⁴³ նախադասութիւնն ամէն ինչ ասում է թէ՛ խմբագրակազմի, թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան դիւանագիտական ունակութիւնների ու դիւանագիտական գիտելիքների մակարդակի մասին։

Թերթում չկայ Հայաստանի կառավարութեան վարած քաղաքականութեան մասին որեւէ բացասական գնահատական անգամ երկրի համար այդ ճակատագրական պահին, երբ Հայ-թուրքական պատերազմն աւարտուեց քէմալականների յաղթանակով։ Ի հարկէ, դա առաջին հերթին պայմանաւորուած էր այն հանգամանքով, որ թերթը քաջ գիտակցում էր տուեալ ժամանակաշրջանում հայկական պետականութեանը սպառնացող օբյեկտիւ եւ անբարենպաստ աշխարհա-քաղաքական պայմանները, ռուս-թուրքական փոխշահաւէտ համագործակցութեան վտանգները, Անտանտի պետութիւնների եւ Միացեալ Նահանգների երկդիմի ու ձեռքերը լուանալու քաղաքականութիւնը, միայնակ մնացած Հայաստանի Առաջին հանրապետութեան յուսահատ պայքարի ու գոյատեւման անպտուղ ջանքերը։ Թերթը նաեւ հասկանում էր, որ այդ իրավիճակում որեւէ դրական արդիւնք չէր տալու կառավարութեան կողմը. «Քաղաքացիներ, փորձութեան այս սարսափելի ժամուն մոռցէք ձեր բոլոր անձնական գործերը, ամբողջ ընտանիքով նուիրուեցէք հայրենիքի պաշտպանութեան։ Կռիւր ժողովրդական պէտք է ըլլայ։ Իւրաքանչիւր հայ պէտք է ոտքի կանգնի Հայաստանի պաշտպանութեան համար։ Մա՛հ կամ ազատութիւն.- ահա այս է օրուան նշանաբանը»⁴⁴։

1920 թուականի Հոկտեմբերի սկզբին թերթը կարծում էր, որ քէմալականները, նոյնիսկ Ռուսաստանի օգնութեամբ, չէին կարողանալու յաղթել Հայաստանին, որը շատ շուտով իրեն էր կցելու Թուրքիայի արեւելեան նահանգները՝ Արեւմտեան Հայաս-

³⁹ Ճակատամարտ 1920, № 584։

⁴⁰ Ճակատամարտ 1920, № 607։

⁴¹ Նոյն տեղում։

⁴² Նոյն տեղում։

⁴³ Նոյն տեղում։

⁴⁴ Նոյն տեղում։

տանը⁴⁵։ «Այլեւս չկայ ուժ մը, որ կարենայ իրենց իշխանութիւնը վերահաստատել այնտեղ։ Ուշ կամ կանուխ պիտի կատարուի ինչ որ անդառնալի է, ինչ որ վճռուած ու ստորագրուած է... Մոսկուայի վրայ դրուած յոյսերը խախտւոյ են⁴⁶ ...Կ'ըսեն, թէ յաշտութեան հիմը պիտի ըլլայ Սէվրի դաշնագրին ճանաչումը։ Ուրեմն քէմալականները անձնատուր պիտի ըլլան ...Թուրքիոյ փրկութիւնը Արաքսի ափերէն չէ, որ պիտի գայ...»⁴⁷, գրում էր պարբերականը։ Իրադարձութիւնները, սակայն ի վնաս հայկական պետութեան լուծեցին Հայ-թուրքական պատերազմի ելքը։

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել հետեւեալը.

- «Ճակատամարտ»-ի էջերում ոչ միայն ամփոփուած է Հայ-թուրքական պատերազմի ողջ ընթացքը, այլեւ յատկապէս կարեւոր փաստաթղթերի տպագրութեան միջոցով ներկայացուած են դրա ծագման ու Հայաստանի կրած պարտութեան պատճառները եւ ծանր հետեւանքները, ի թիւս որոնց՝ հողատարածքների կորուստն ու երկրի անկախութեան վերացումը։
- Թերթի հրապարակումներն աչքի են ընկնում իրենց հրատապութեամբ, օբյեկտիվ վերլուծութեամբ եւ անաչառութեամբ։
- Չպէտք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ պարբերականը լոյս էր տեսնում Թուրքիայի մայրաքաղաքում, բայց չէր վախենում իր յօդուածներում ներկայացնել ճշմարտութիւնը այդ պատերազմը սանձազերծող կողմի նկրտումների եւ հայ ժողովրդի հայրենիքի բռնագրաւման, տեղաբնակ հայութեան ցեղասպանութեան հաշուին թուրքական պետութիւն հիմնելու մասին։

Գրականութիւն

Ճակատամարտ 1920, Կ. Պոլիս, № 569 (Երկու ճակատներու վրայ. հայկական յաղթանակ թուրքերու եւ ռուսներու դէմ), (Ինչ է իմաստը այս խաղերուն), № 572 (Շոյելով պիտի նուաճեն), № 573 (Յունիս 6-ի հրամանը), № 574 (Քէմալական գործողութիւնները Հայաստանի դէմ), (Թուրք յարձակողականը), № 576 (Կռիւները կը շարունակուին), № 580 (Մուստաֆա Քէմալ կը զինուորագրէ բոլորը), № 583 (Մահ կամ վերջնական յաղթանակ), (Կամաւորական շարժումը խոշոր համեմատութիւններ կառնէ), (ՀՀ վարչապետին եւ պատեր. նախարարին յայտարարութիւնները), (Զօր. Սեպուհի կոչը), (Թուրք հորդաններուն դիմաց երկաթէ պատնէշ մը), № 584 (Ամէն ինչ ճակատի համար), (Մուստաֆա Քէմալի նամակը Չիչերինին), (Ինչպէս որոշուեցաւ յարձակողականը Հայաստանի դէմ), (Կաթողիկոսին կոչը), (Հայաստանի փրկութեան կոմիտէին կոչը), № 607 (Ինչպէ՞ս ինկաւ Կարսը), (Զեկոյց հայկական կառավարութեան. զինադադարը ինչպէս կնքուեցաւ), (Հայկ. կառավարութեան կոչը ժողովուրդին. մահ կամ ազատութիւն)։

ՄԱՐԻԱՄ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու,
ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի առաջատար
գիտաշխատող

⁴⁵ Ճակատամարտ 1920, № 569:

⁴⁶ Նոյն տեղում:

⁴⁷ Ճակատամարտ 1920, № 572:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏԵԼԻՉԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ****Գ.****Ս. ԳԻՐՔ ԵՒ ԲԱԲԵԼՈՆ**

Կը յիշէք անշուշտ Ս. Գրքի այն հատուածը, որուն մէջ կը պատմուի թէ ինչպէս Սաւուղ չէր ուզեր թողուլ, որ երիտասարդ Դաւիթ Գողիաթի դէմ պատերազմի ելլէ: Դաւիթ կը յիշեցնէր Սաւուղի թէ ինք իբր ոչխարներու հովիւ քանիցս առիւծի եւ արջի դէմ կռուած է, յետ խելով անոնց յափշտակած աւարը, եւ երբ անոնք իր դէմ դարձած են, այն ատեն մօրութէն բռնելով սպաննած է առիւծը: Անհաւատալի պոռոտախօսութիւն մը կը թուի ասիկա մեզ համար, բայց ասոր համար իրողութիւն ըլլալէ չդադրիր ան: Ահա տեսէք ասորական գեղեցիկ քանդակապատկեր մը, որուն վրայ փորագրուած է Սարգանաբաղի պատկերը, որ ձախ ձեռքով իր ետեւի ոտքերուն վրայ կանգնած առիւծը մօրութէն բռնած է եւ աջով իր դաշոյնը անոր կուրծքը խոթած: Սարգանաբաղի ետեւը կայնած են իր երկու զինակիրները: Թողունք ալ կառքով ու ձիով եղած առիւծի որսերը:

Եսայի իր Գիրքին ԽԵ. 20-ին մէջ կ'ըսէ. «Ժողովուեցէ՛ք ու եկէ՛ք ... անոնք զիտակցութիւն չունին, որ իրենց կուռքերուն փայտը կը տանին (կը շրջեցնեն) եւ փրկելու կարողութիւն չունեցող աստուծոյ աղօթք կ'ընեն» եւ ԽԶ. 1-ին մէջ. «Բէլ խոնարհեցաւ, Նաբաւ ծռեցաւ, անոնց կուռքերը կենդանիներու եւ անասուններու բաժին եղան: Ձեր շրջեցուցածները բռնուած են խոնջած անասունին վրայ»: Եսայիի այս խօսքերը առաջ չէին հասկցուէր բնաւ. այժմ տարակոյս իսկ չկայ անոնց նշանակութեան մասին: Ահաւասիկ ձեզի ասորական քանդակապատկեր մը, որ կը ներկայացնէ թէ ինչպէս տեղի կ'ունենար «աստուածներու թափօրը»: Զինուորները իրենց պաշտօնական զգեստով եւ սրածայր գլխարկներով երկ-երկու իրար ետեւէ շարուած չորս հոգի մէկ աստուծոյ արձանը կը փոխադրեն: Թափօրի մէջ ամենէն առաջ կը տարուին աստուածուհեաց արձանները, ասոնց կը հետեւի որոտման աստուածը՝ զինուած մուրճով եւ կայծակներու խուրձով մը:

Բաբելոնեան պեղումները մեր աչքերուն առջեւ կը բանան Քրիստոսէ 4000 տարի առաջ եղած մարդկային քաղաքակրթութիւնն ու արուեստը: Հնութեան խաւարը փարատելով մենք կը թափանցենք նախնական ժամանակներուն խորքը եւ հոն կը ծանօթանանք Սումմերացւոց հետ, որոնք ո՛չ հնդեւրոպական եւ ո՛չ ալ սեմական ծագում ունէին, եւ որոնք Բաբելոնեան քաղաքակրթութեան հիմնադիրն ու ստեղծագործողը եղան: Այն Սումմերացւոց, որոնց համար 60 թիւը 1-էն ետքը ամենէն մեծ միութիւնն է, ինչպէս մեզ համար 100-ը, եւ մենք անոնցմէ ժառանգած ենք ընդհանրապէս 60 երկվայրկեան եւ ժամերու 60 ընդհանրապէս:

Բաբելացիք եւ Ասորեստանցիք լուսաւորները դիտելով 480 տարուան ժամանակաշրջան մը շինած էին. Ռոպէրթսըն Սմիթ եւ Վելհաուզէն ցուցուցին որ նոյն հաշիւը կը գործածէին նաեւ իսրայէլացիք. ահա թէ ի՞նչ կ'ըսուի Գ. Թագ. Զ. 1-ին մէջ. «Եւ Իսրայէլի որդւոց Եգիպտոսի երկրէն ելլելու 480-րդ տարին...»: Այս նկատի առնելով կը հաշուէին անոնք գերութենէն մինչեւ Սողոմոնի տաճարի հիմնուիլը 480 տարի եւ ասկէ մինչեւ իսրայէլացւոց ելքը 480 տարի: Ո՛րքան ընդհանուր սովորութիւններ ու արտայայտութիւններ ունին այս երկու սեմական ժողովուրդները, որոնցմէ Բաբելոնի

լեզուն հին ատեն խիստ տարածուած եւ դիւրահասկնալի է եղած Պաղեստինի մէջ: Ո՛րքան անհրաժեշտ է ուրեմն այս լեզուն Ս. Գիրքը աղէկ ըմբռնելու համար: Գիտէ՞ք թէ Ս. Գիրքի մէջ խիստ յաճախ գործածուած է «Տէրը օրհնէ քեզ եւ պահէ քեզ» բառերը, բայց անոր իսկական նշանակութիւնը Ասորա-բաբելական գիւտերէն ետքը հասկնալի եղաւ: «Իր դէմքը կամ աչքերը մէկուն բարձրացնել» կը նշանակէ ենթակային սէր կամ համակրութիւն արտայայտել:

Բաբելոն՝ որ հագիւ Իտալիոյ մեծութիւնն ունէր, Քրիստոսէ 2250 տարի առաջ իրաւական տեսակէտէն զարգացած էր, այնպիսի քաղաքակրթութեամբ մը մօտաւորապէս որպիսին ունէր Եւրոպա Միջին դարու վերջին շրջանին: Համուրապի կրցաւ Բաբելացւոց թշնամի Եղամացիները իր երկրէն քշել եւ Բաբելոնը մեծ պետութեան մը մայրաքաղաք դարձնել: Անիկա ժողովեց բոլոր հին օրէնքները եւ գրեթէ լիակատար ժողովածու մը կազմեց քաղաքացիական իրաւունքներու: Այս օրէնքները գտան Ֆրանսացի հնագէտներ՝ տը Մօրկան եւ Շալլ 1901-2-ին: Ասոնց մասին ետքն ալ պիտի խօսինք: Ամբողջ աշխարհի մէջ ոչ մէկ քաղաք կրցած է, մօտաւորապէս 2000 տարի շարունակ, ամբողջ ծանօթ աշխարհի համար քաղաքակրթութեան կեդրոն դառնալ՝ ինչպէս Բաբելոն. «Բաբելոն Տիրոջ ձեռքին մէջ բոլոր երկիրը գինովցնող գաւաթ մը եղաւ» կ'ըսէ Երեմիա (Գլ. ԾԱ. 7) եւ մինչեւ Յովհաննու Յայտնութիւնը անիկա վաճառականութեան, արուեստից, ճարտարագործութեան, գիտութեան, գրականութեան եւ մա՛նաւանդ փափուկ, զեղիւ ու անառակ կեանքի գաղափարական մարմնացումը դարձաւ:

1887-ի ձմեռը, Եգիպտոսի Ֆելլահները Թեբէի եւ Մեմփիսի մէջ գտնուող էլ-Ամառնա կոչուած աւերակները պեղեցին եւ Ամենոփիս Դ.-ի ապարանքին մէջ գտան 300 կճեայ տախտակներ այլ եւ այլ ձեւերով: Ասոնք կը պարունակէին Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միջագետքի իշխաններու, Եգիպտոսի Փարաւոններէն՝ Ամենոփիս Դ.-ին եւ Դ.-ին գրուած նամակները: Բացի ասոնցմէ մա՛նաւանդ Տիւրոսի, Սիդոնի, Ասկաղոնի, Ակկոյի Եգիպտական կառավարիչներու գրութիւնները: Պերլինի թանգարանը ունի անստգիւտ գանձ մը, այսինքն Իսրայէլացիներու Պաղեստին գաղթելէն առաջ գրուած նամակ մը (Երուսաղէմէն հարկաւ) կճաքարի (Tontafel) վրայ գրուած: Էլ-Ամառնայի այս գիւտը յանկարծակի, պայծառ լոյս մը սփռեց 1500-1400 տարի Քրիստոսէ առաջ տիրող քաղաքակրթական եւ քաղաքական կեանքին վրայ ինդոսէն մինչեւ Նեղոս: Այն իրողութիւնը, որ այս բոլոր կճաքարերը ո՛չ թէ եգիպտերէն այլ բաբելոներէն գրուած էին, կը ցուցնէ թէ ո՛րքան մեծ էր Բաբելոնի քաղաքակրթական եւ գրական ազդեցութիւնը եւ թէ ան 2200-1400 Յփրատի ափերէն մինչեւ Լիպիոյ անապատները բացարձակապէս կը տիրէր քաղաքակրթական տեսակէտով:

Ուրեմն երբ Իսրայէլի Երկոտասան ցեղերը Քանան մտան, անիկա արդէն կատարելապէս բաբելոնեան քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ էր: Քանանացիք, ինչպէս զիրենք շրջապատող բոլոր ազգերը, Քրիստոսէ 1450 տարի առաջ կը գրէին բաբելոնեան սեպագրերով: Աս կ'ապացուցանէ այն ատենուան գրականութիւնը եւ այս իրողութիւնը կ'ենթադրէ ինքնըստինքեան Բաբելոնի մտաւորական կեանքի դարաւոր ազդեցութիւնը: Փրոֆ. Սելին վերջին տարիներս Պաղեստինի մէջ իր ըրած պեղումներու ընթացքին Քանանացւոց քաղաքի մը մէջ սեղան մը գտաւ բաբելոնեան ոգիներով եւ կեանքի ծառերով, անիկա ի յայտ բերաւ նաեւ բաբելոներէն կնիքներ: Քանանացւոց կրօնն ալ Բաբելոնի անուրանալի ազդեցութիւնը կը կրէ եւ Իսրայէլացւոց գաղթելէն առաջ Երուսաղէմի քով գտնուող գիւղ մը բաբելացւոց աստուած Նինիպի անուամբ Պիդ-Նինիպ կը կոչուէր: Փրոֆ. Սելին գտած է նաեւ բաբելոներէն լեզուով գրուած քանանացւոց երկու նամակներ: Ասկէ կը հետեւի թէ Իսրայէլացւոց գաղթելէն առաջ Բաբելոնի ազդեցութիւնը շատ մեծ էր Քանանի վրայ:

Այս ազդեցութեան աղօտ վկայութիւնը ունինք նաեւ Ս. Գիրքին մէջ: Հոս կը պատմուի, որ Քանանացւոց Երիքով քաղաքը գրաւելու ատեն, Աքար՝ աւարին մէջ աղուոր բանուած վերարկու մը կը տեսնէ, որ Բաբելոնի արտադրութիւն էր եւ բաբելոնեան դրամներ կը տեսնէ եւ զանոնք կը գողնայ:

Այսպէս Աքար ինք կը պատմէ Յեսուին (Գիրք Յեսուայ, է. 21): Սակայն ո՛չ միայն վաճառականութիւնն ու դրամը, այլ եւ բաբելոնեան արուեստը, իրաւունքը, սովորութիւնները տիրապետող էին Պաղեստինի մէջ: Այնպէս որ հոն բնակող ժողովուրդները նոյն իսկ անոնց արտայայտութեան արտաքին ձեւերը իւրացուցին: Բնական էր, որ Իսրայէլացիներն ալ ենթարկուէին այս ազդեցութեան, թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ այլ տեսակէտներով: Իսրայէլական շաբաթի ծագման մասին գիտական տեսութիւն մը տուած եմ «Լոյս»-ի մէջ (տե՛ս 1905, Թիւ 23-24): Ըստ Տասնաբանեայ օրինաց «շաբաթ» կը կոչուի իսկապէս ո՛չ թէ եօթնօրեակը՝ այլ հանգստեան օրը: Այսպէս, Մովսէս Ելից Ի. 9-10-11-ին մէջ կ'ըսէ. «Վեց օր պիտի աշխատիս եւ բոլոր գործերդ կատարես, իսկ եօթներորդ օրը Տիրոջդ հանգստեան օրն է. այն օրը չպիտի աշխատիս ո՛չ դուն, ո՛չ քու աղջիկդ, ո՛չ քու ծառադ ... որովհետեւ ... Տէրը եօթներորդ օրը հանգստացաւ ... եւ օրհնեց հանգստեան օրը ու սրբեց զանիկա»: Բ. Օրինաց. Ե. 13-15-ին մէջ ալ կը յայտարարուի. «Վեց օր պիտի աշխատիս եւ բոլոր գործերդ կատարես, իսկ եօթներորդ օրը Տիրոջդ, քո Աստուծոյդ հանգստեան օրն է»:

Նոյն սովորութիւնը կը տեսնենք նաեւ Բաբելացւոց քով: Շաբաթը, որ բաբելոններէն «Շաբադդու» կ'անուանուի, ո՛չ թէ եօթնօրեայ շրջան մը այլ բացարձակապէս որոշեալ օր մը կը նշանակէ, որ աստուածներու եւ մարդկանց հաշտութեան օրն ըլլալուն համար պէտք է տօնուի, այսինքն այդ օրը բաբելացիք պիտի չաշխատէին: Ամսուան 7-րդ, 14-րդ 21-րդ եւ 28-րդ օրերը միա ուտել, զոհել, զգեստ փոխել, կառք նստիլ, դատաւորութիւն ընել, գուշակել, բժշկել եւ առհասարակ որ եւ է առեւտրական ձեռնարկ արգիւրուած էր: Բաբելոնեան շաբաթը = շաբադդուն աստուածներու սրտի հանգստեան եւ մարդկային աշխատութեան դադարի օրն էր:

Պարզ է թէ ո՛րքան նմանութիւն ունի եբրայական շաբաթը բաբելական շաբաթին հետ: Քէօնիկ անուն ծանօթ գիտնականը կը կարծէ, որ իսրայէլական շաբաթը ծագած է «ծառաներու եւ անասուններու դէմ մարդասիրութիւն ցուցնելու համար»: Ասիկա ճիշդ չէ սակայն: Բաբելացւոց քով 7 թիւը չար, գէշ կը նկատուէր: Թալմուտի մէջ կը պատմուի, որ Մովսէս իր ազգակիցներուն համար հանգստեան օր մը խնդրեր է Փարաւոնէն եւ երբ վերջինս հարցուցեր է ո՞րը, Մովսէս պատասխաներ է. «Սաղուրնոս մոլորակին նուիրուածը՝ այսինքն եօթներորդը, այս օրերու աշխատանքները արդէն չեն յաջողիր»: Պերլինի քով գտնուող Թրեպոպոլ աստղաբաշխական դիտարանի վարիչ՝ Արխենհօլտ հետեւեալ կարծիքը կը յայտնէ այս խնդրի մասին. «Սաղուրնոսի մէկ գիշերուան մէջ ըրած շարժումը անգէն աչքերու համար չէր կրնար տեսանելի ըլլալ: Քաղդէացի քահանաները, որոնք հեռագիտական շուկաներ, չէին կրնար աղեղնավայրկեանի մը շարժումը նշմարել: Սաղուրնոս միակ լուսաւորն էր, որ առեւելոյթս կը հանգչէր: Այս դիտողութիւնը պատճառ եղած է գուցէ հանգստեան օր մը ներմուծելու: Բնականաբար այդ օրը պիտի ըլլար մոլորակիս նուիրուած օրը, որ ցոյց չէր տար: Միւս բոլոր մոլորակներու շարժումները կրնային քահանաները առանց հեռագիտակի տեսնել»:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՏԸԻՉՈՒԹԻՒՆ

26 Սեպտեմբեր, 2020-ին, յետ Խաչվերացի նախատօնակի, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, Ծայրագոյն Վարդապետական աստիճան տրուեցաւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանական Ուխտի շորս Հոգեշնորհ հայրերու՝ Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեանի, Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեանի, Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեանի եւ Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեանի:

Հայց. Եկեղեցւոյ «վարդապետ»-ը սկզբնական ժամանակներէն սկսեալ, միշտ ունեցած է եկեղեցական գլխաւոր առաքելութիւն եւ քարոզելու եւ ուսուցանելու պաշտօն: Եւ անշուշտ, այս առաքելութիւնը շատ լուրջ պարտաւորութիւններ կ'ենթադրէ՝ ուսումնական եւ գիտական, նկարագիր եւ առաքինութիւններ, հաւատքի կրակը դնելով իրենց ուսումին եւ ամբարոլած գիտութեան մէջ: Այսպէս ընդունուած է հայ «վարդապետ»-ին եկեղեցական տիպարը:

Համաձայն եկեղեցական ծիսական դարաւոր մատեանին, այս կարեւոր պաշտօնը («վարդապետական իշխանութիւն» կամ «վարդապետական աստիճան») շնորհողը «Մեծ Վարդապետ»-ն է: Միայն ծայրագոյն վարդապետական աստիճան ունեցող եպիսկոպոս մը կրնայ վարդապետական աստիճան շնորհել ուրիշ վարդապետի մը: Ըստ Մայր Մաշտոցի բուն վարդապետը ծայրագոյն վարդապետն է:

Նախատօնակէն վերջ, Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը սարկաւագներու եւ հոգեւորականներու թափօրով փոքր ատեանէն «Հրաշափառ» շարականի երգեցողութեամբ առաջնորդուեցաւ դէպի Տաճարի Մայր դուռը եւ բազմեցաւ Աթոռին: Ընծայեալները կը ներկայացնէր Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպս. Ղարիպեան:

Արարողութեան մասնակից երկու խարտաւիլակներն էին՝ Հոգեշնորհ Տ. Գեղամ Ծ. Վարդապետ Զաքարեան եւ Հոգեշնորհ Տ. Պարետ Ծ. Վարդապետ Երէցեան: Պատրիարք Սրբազան Հայրը յատուկ աղօթքներու ընթերցումով տաա նոր աստիճաններ շնորհեց Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեանի, Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեանի, Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեանի եւ Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեանի:

Տըւշութենէն յետոյ Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհաւորելով շնորհընկալ Ծայրագոյն Վարդապետները, ականակուռ լանջախաչերով զարդարեց անոնց կուրծքը:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Տ. ԱՍՊԵՏ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԵԱՆ

Աւագանի անունով Համբարձում, ծնած է 1953-ին Գամիշլի (Սուրիա):

Ընտանիքը իր մանկութեան հաստատուած է Պէյրութ, ուր եւ ան ստացած է իր նախնական ուսումը ազագոյն վարժարաններու մէջ:

1966-ին դիմած է եւ ընդունուած Պատրիարքարանիս ժառանգաւորաց Վարժարանը, որուն հնգամեայ շրջանը աւարտելէ ետք հետեւած է Ընծայարանի դասընթացքներուն եւ շրջանաւարտ եղած է 1974-ի Յունիսին:

1974 թ. Սեպտեմբեր 29-ին, Վերացման խաչի տօնին ձեռամբ Երջանկայիշատակ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի ձեռնադրուած է կուսակրօն եկեղեցական:

1974-1982 թթ. դասաւանդած է ժառանգաւորաց Վարժարանէն ներս իբրեւ Գրաբարի ուսուցիչ:

1977-ին ձեռամբ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի ստացած է վարդապետական չորս աստիճաններ:

1978-1982 թթ. եղած է Սուրբ Աթոռոյս Աւագ Թարգման:

1980-1981 թթ. եղած է Սուրբ Աթոռոյս Մատակարար:

1983-1984 թթ. ծառայութեան կոչուած է Աւստրալիա եւ եղած է Սիտնիի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ Հոգեւոր հովիւ:

1984-1986 թթ. եղած է Արժանթինի Առաջնորդի օգնական:

1986-2007 թթ. ԱՄՆ-ի Արեւմտեան թեմէն ներս եղած է շրջիկ հոգեւոր սպասաւոր:

1990-1992 թթ. Սաբրամենթօյի հոգեւոր հովիւն էր:

1992-1996 թթ. հոգեւոր հովիւն էր Փասատենայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ:

2008-2015 թթ. եղած է Հաղպատավանքի վանահայր:

2015-2016 թթ. եղած է Ս. Յարութեան Տաճարի փոխ-տեսուչ:

2016-էն տեսուչն է Բեթղէհէմի Ս. Ծննդեան Տաճարի:

2020-ի Սեպտեմբեր 26-ին, ստացաւ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան, ձեռամբ՝ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի:

Տարբեր տարիներուն Ս. Աթոռոյս Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին կողմէ ընտրուած է նոյն ժողովի գիւանի, ինչպէս նաեւ Ս. Աթոռոյս Տնօրէն Ժողովի անդամ:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Տ. ԲԱՐՍԵՂ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԷՄՏԵՐԵԱՆ

Աւագանի անունով Սերոբ, ծնած է 15 Օգոստոս, 1954-ին Ճըսըր Շուղուր (Սուրիա): Զաւակն է Գէորգ եւ Նուրիձա Գալէմտէրեաններու: Սկզբնական կրթութիւնը ստացած է Քեսապի Գալատուրանի Ազգային Վարժարանի նախակրթարանը:

1965-ին ընդունուած է որպէս ուսանող Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարան: 1968 Յուլիս 26-ին, ստացած է Դպրութեան չորս աստիճանները՝ Տ. Հայրիկ Արք. Ասլանեանի ձեռամբ: 1974-ին կաւարտէ Ժառանգաւորաց Վարժարանը եւ յաջորդ տարւան Յունիս 28-ին Սարկաւագ կը ձեռնադրուի ձեռամբ Տ. Շահէ Արք. Աճէմեանի: 1977-ին կաւարտէ Ընծայարանի բաժինը եւ նոյն տարին, 29 Մայիսին, ձեռամբ Երջանկայիշատակ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի կը ձեռնադրուի կուսակրօն եկեղեցական՝ վերակոչուելով Տ. Բարսեղ Աբեղայ:

1978-1980 թթ. եղած է Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի Գաւազանակիր:

1978-1991 թթ. դասաւանդած է Ժառանգաւորաց եւ Սբ. Թարգմանչաց Վարժարաններէն ներս իբրեւ Հայերէնի, Հայոց Պատմութեան, Կրօնի եւ Աշխարհագրութեան ուսուցիչ: 1979-1980 թթ. կը վարէր Սուրբ Աթոռոյս Մատակարարի պաշտօնը: 1980-էն ցայսօր Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի Աւագ Լուսարարան է: 1981-էն ցայսօր Գանձատան յանձնախումբի անդամ է: 1983 Մայիս 28-ին, ձեռամբ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի ստացած է վարդապետական չորս աստիճաններ եւ լանջախաչ կրելու իրաւունք: 1991 Յունուար 11-ին, Երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի կողմէ ստացած է ծաղկեայ փիլոն կրելու իրաւունք: 1995-ին մասնակցած է Ազգային Եկեղեցական Ժողովին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրելու առիթով:

2020-ի Սեպտեմբեր 26-ին, ստացաւ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան, ձեռամբ՝ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի:

Հեղինակ է երկու աշխատութիւններու՝ «Հայոց Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարը – Երուսաղէմ» եւ «Յիշատակարանք սպասուց Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի»:

Տարբեր տարիներուն Ս. Աթոռոյս Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին կողմէ ընտրուած է նոյն ժողովի Ատենադպիր ապա Ատենապետ, ինչպէս նաեւ Ս. Աթոռոյս Տնօրէն Ժողովի անդամ:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Տ. ՎԱՆԻԿ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՆԿԱՍԱՐԵԱՆ

Ծնած է Պոլիս, 20 Սեպտեմբեր, 1949-ին: Նախնական կրթությունը ստացած է Շիշլիի Ազգային վարժարանին մէջ, ապա անցած է Գարագիւղի Կեդրոնական՝ եւ ատեն մըն ալ Սամաթիոյ Սահակեան-Նունեան վարժարանը, որուն 10-րդ դասարանը աւարտելէ ետք մտած է զինուորական ծառայութեան: Ատեն մը նետուած է գործի ասպարէզ:

1974-ին եկած է Երուսաղէմ եւ հետեւած Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ ապա Ընծայարանի դասընթացքներուն:

1977-ին ձեռնադրուած է Սարկաւագ ձեռամբ Տ. Շահէ Արք. Աճեմեանի:

1978-ին ձեռնադրուած է կուսակրօն արեղայ, ձեռամբ Արեւմտեան Եւրոպայի Կաթողիկոսական Պատուիրակ ու Փարիզի Հայոց Առաջնորդ Տ. Սերովբէ Արք. Մանուկեանի:

2020-ի Սեպտեմբեր 26-ին, ստացաւ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան, ձեռամբ՝ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի:

Տարբեր տարիներու ընթացքին վարած է շարք մը կարեւոր պաշտօններ: Եղած է Ս. Աթոռոյս Աւագ Թարգման, փոխ-տեսուչ Ս. Հրեշտակապետաց Վանքի, փոխ-տեսուչ Ս. Յարութեան Տաճարի, Տեսուչ՝ Կիւլպէնկեան Մատենադարանի: Երկար տարիներ եղած է Սբ. Յակոբեանց Մայր Տաճարի Ժամօրհնող: Այժմ Սրբոց Յակոբեանց Տպարանի և գրատան Տեսուչն է:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Տ. ԹԷՈԴՈՐՈՍ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Աւագանի անունով նորայր, ծնած է 14 Դեկտեմբեր, 1969-ին, Երեւան, Հայաստան: Զաւակն է Վազգէն եւ Ասյա Զաքարեաններու:

1976-1987 թթ. սկզբնական կրթութիւնը ստացած է Երեւանի թիւ 11 միջնակարգ դըպրոցը: 1987-ին ընդունուած է Երեւանի Ճարտարագիտական Համալսարանի «Ռադիոտեխնիկայ»-ի բաժինը: Նոյն տարին զօրակոչուած է զինուորական ծառայութեան: 1990 Յունուարէն շարունակած է կիսատ ձգած ուսումը Ճարտարագիտական Համալսարանէն ներս:

1992-ին ընդունուած է որպէս ուսանող Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարան եւ Ընծայարան: 1993 Օգոստոսի 14-ին Սարկաւագ կը ձեռնադրուի Երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի ձեռամբ: 1995-ին կ'աւարտէ Ընծայարանի քառամեայ բաժինը եւ կը ձեռնադրուի կուսակրօն եկեղեցական՝ վերակոչուելով Տ. Թէոդորոս Աբեղայ:

1996-2006 թթ. եղած է Սբ. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի Տեսուչ:

2005 Յունիս 24-ին, ձեռամբ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի ստացած է վարդապետական չորս աստիճաններ եւ լանջախաչ կրելու իրաւունք:

2006-2017 թթ. եղած է Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Տեսուչ:

2018-էն ցայժմ Մարտիկեան Թանգարանի Տեսուչն է:

2020-ի Յունուարին դարձեալ կը նշանակուի Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Տեսուչ:

2020-ի Սեպտեմբեր 26-ին, ստացաւ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան, ձեռամբ՝ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի:

Տարբեր տարիներուն Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին կողմէ ընտրուած է նոյն ժողովի Ատենապետ, ինչպէս նաեւ Ս. Աթոռոյ Տնօրէն Ժողովի անդամ: Հայր Սուրբը անդամ է նաեւ Գանձատան յանձնախումբի:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ****ՏԱՐԵԿԱՆ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆ ԳԷՊԻ****Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՏԱՃԱՐ**

26 Օգոստոս, 2020-ին, կէս գիշերէն ետք ժամը 2:30-ին, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը, ժառանգաւոր սաներ եւ Սաղիմահայ ուխտաւորներ կատարեցին տարեկան ուխտագնացութիւն դէպի Աստուածամօր Տաճար, ուր Ս. Կոյսի Գերեզմանին վրայ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Պատարագեց Հոգեշնորհ Տ. Թէոդորոս Վարդապետ Զաքարեան:

ՏԱՐԵՄՈՒՏ ԺԱՌԱՆԳԱՒՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ**ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ**

9 Սեպտեմբեր, 2020-ին, առաւօտեան ժամը 9-ին, կատարուեցաւ ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի 177-րդ ուսումնական տարեշրջանի վերաբացումը: Վերամուտի արարողութեան ներկայ էին Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներ եւ ուսուցչական կազմը, գլխաւորութեամբ՝ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի: Ըստ աւանդութեան, ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Թէոդորոս Վարդապետ Զաքարեան Աւետարանէն ընթերցաւ «Սերմնացանի» առակը, ապա բարի գալուստի խօսքեր ըսաւ ներկաներուն եւ յաջողութիւն մաղթեց նոր ուսումնական տարուայ համար: Տարեմուտի արարողութեան վերջաւորութեան Լուսարարապետ Սրբազան իր հայրական խրատներով քաջալերեց ժառանգաւոր սաներն ու բարի երթ մաղթեց անոնց: Իր խօսքին մէջ Սրբազան Հայրը շնորհաւորեց նաեւ ուսուցիչները եւ մաղթեց անոնց համբերատար գործունէութիւն: Հանգիստութենէն ետք Միաբանութիւնը եւ ուսուցչական կազմը պատուեցան ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի ուսուցչարանին մէջ:

Այս տարի ուսանողութեան թիւը 27 է: Քորոնա ժահրի ստեղծ իրավիճակին պատճառով այս տարի ժառանգաւորաց Վարժարանը նոր աշակերտներու ընդունելութիւն չունեցաւ:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**ԱՐՑԱԽԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ**

28 Սեպտեմբեր, 2020-ին, Ս. Աթոռոյս Դիւանը հաղորդագրութիւն տարածեց նախօրէին Ատրպէյճանի կողմէ սկսած պատերազմի առնչութեամբ.

«Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը այսու կը դատապարտէ Սեպտեմբեր 27-ին, Ատրպէյճանի կողմէ Արցախի խաղաղ բնակչութեան եւ զիրքապահ զինուորներու դէմ սանձազերծած պատերազմը, որ ցարդ պատճառ դարձած է մի քանի տասնեակ խաղաղ բնակիչներու եւ զինուորներու մահուան: Յաւակցութիւն կը յայտնենք անոնց ընտանեկան պարագաներուն եւ կ'աղօթենք անոնց հոգիներու հանգստութեան համար: Կ'աղօթենք նաեւ վիրաւոր զինուորներու արագ ապաքինման համար:

Այսու, նաեւ կոչ կ'ընենք Արեւմտեան երկիրներու ղեկավարներուն, ճնշում բա-

նեցնելու Ատրպեյճանի վրայ, դադրեցնելու համար յարձակումը եւ չվտանգելու տարածաշրջանային փխրուն կայունութիւնն ու խաղաղութիւնը»,- ըսուած է հաղորդագրութեան մէջ:

ԱՏՐՊԵՅՃԱՆԻ ԶԷՆՔԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒՄԸ ԴԱԴՐԵՑՆԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՆԱՄԱԿՈՎ ԴԻՄԱԾ Է ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՆԱԽԱԳԱՏԻՆ

30 Սեպտեմբեր, 2020-ին, Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը նամակով դիմած է Իսրայէլի նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Ռուվէն Ռիվլինի՝ կոչ ընելով դադրեցնել Իսրայէլի կողմէ Ատրպեյճանի զէնքի մատակարարումը: Նամակին մէջ Պատրիարք Սրբազան կը շեշտէ թէ ատրպեյճանական բանակը թիրախաւորած է Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչութեանը:

«Ատրպեյճանական յարձակողական գործողութիւններու հետեւանքով խաղաղ բնակչութեան եւ զինծառայողներու մէջ արձանագրուած են հարիւրաւոր զոհեր եւ վիրաւորեալներ:

Պարոն նախագահ, ցաւալի է Իսրայէլական մամուլէն իմանալ, որ ռազմական ինքնաթիռները, որոնք կ'օգտագործուին Ատրպեյճանի կողմէ, կը մատակարարէ Իսրայէլ:

Իսրայէլէն ուղարկուող սպառազինութիւնը, անօդաչու թռչող սարքերն ու հրետանին կ'օգտագործուին Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչութեան դէմ:

Նման գործելաոճը կը նշանակէ, թէ Իսրայէլ, որուն աւելի շատ խաղաղութիւն անհրաժեշտ է, խաղաղաստեղծ դիրքորոշում որդեգրելու փոխարէն, կ'օգնէ Ատրպեյճանին վերակենդանացնելու իր թշնամանքը Հայերու դէմ:

Սոյն նամակով կը դիմենք Ձերդ գերազանցութեան՝ հայցելով միջնորդել Ձեր կառավարութեան՝ դադարեցնել Ատրպեյճանին զէնքի մատակարարումը:

Դուք խաղաղասէր անձ մըն էք, եւ մին՝ ով քաջածանօթ է Հոլոքոստի եւ ջարդերու հետեւանքով իր ժողովուրդի տառապանքներուն, հետեւաբար, կ'ապաւինենք Ձեր խղճին եւ դատողութեան՝ ընելու հնարաւոր ամէն բան, որպէսզի Իսրայէլ դադրեցնէ յարձակող թշնամի Ատրպեյճանին ցուցաբերուող աջակցութիւնը»,- ըսած է Նուրհան Պատրիարք իր նամակին մէջ:

ԱՏՐՊԵՅՃԱՆԻ ԶԷՆՔԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒՄԸ ԴԱԴՐԵՑՆԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՆԱՄԱԿՈՎ ԴԻՄԱԾ Է ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ

5 Հոկտեմբեր, 2020-ի առաւօտեան, Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան նամակ յղած է Իսրայէլի վարչապետ Վսեմաշուք Տիար Պենիամին Նէթանիահուի՝ կոչ ընելով դադրեցնել Իսրայէլի կողմէ Ատրպեյճանին զէնքի վաճառքը:

Նամակէն օրինակներ զրկուած են նաեւ Իսրայէլի Պաշտպանութեան նախարար Տիար Պէննի Գանցին, Խորհրդարանի (Քնեսեթ) խօսնակ՝ Տիար Եարի Լեւինին եւ Արտաքին Գործոց նախարար՝ Տիար Կապի Աշքենազիին:

Իր նամակին մէջ Նուրհան Պատրիարք մասնաւորապէս ըսած է.

«Յաւալի է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետութեան խաղաղ հայ բնակչու-

Թեան դէմ Ատրպէյճանի յարձակողական քաղաքականութեանը կը մասնակցի Իսրայէլ՝ իր աջակցութեամբ: Կովկասի այս լեռնային շրջանը տասնամեակներ շարունակ եղած է անվերջ պատերազմներու գօտի Ատրպէյճանի եւ Լեռնային Ղարաբաղ-Հայաստանի միջեւ: Եւ յիշէ՛ք Պրն. Վարչապետ, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատմականօրէն Հայաստանի մաս կը կազմէր մինչեւ այն օրը, երբ Ստալին որոշեց Նախիջեւանի հետ մէկ այլ հայկական շրջան եւս տալ Ատրպէյճանին: Մենք կը հասկնանք, որ Իսրայէլ ազնիւ եւ բարեկամական կապեր ունի Ատրպէյճանի հետ, բայց ոչ այնքան, որ յարձակողին ժամանակակից ռազմամթերք մատակարարէ՝ խրախուսելով Ատրպէյճանին խաթարել իրենց ունեցած փխրուն խաղաղութիւնը: Այնու ամենայնիւ, տարածաշրջանի մէջ պատերազմի բռնկման համար ռազմականօրէն յօգուտ Ատրպէյճանի գործելը, անշուշտ, կը վկայէ այն մասին, որ Իսրայէլ դէմ է, որպէսզի հնացած խաղաղ բանակցային գործընթացը յաջող ըլլայ: Ատկէ զատ, Իսրայէլի ներկայ դիրքորոշումը հեզնանքով ցոյց կու տայ, որ Իսրայէլ անբարենպաստ վերաբերմունք ունի Հայաստանի եւ 20-րդ դարու Առաջին ցեղասպանութիւն ապրած Հայ ժողովուրդի հանդէպ:

Անհրաժեշտութիւն չկայ յիշեցնելու Ձեզ, Պրն. Վարչապետ, Ձեր ժողովուրդի տառապանքները, ցեղասպանութեան եւ ջարդերու համակարգուած ծրագիրները: Այսօր, երկու ժողովուրդներ, մասնաւորապէս՝ Թուրքիա եւ Ատրպէյճան, կը փորձեն ջնջել հայերուն իրենց հայրենիքէն, եւ, ցաւօք, Ձեր երկիրը հանդուգն կերպով կ'օգնէ անոնց հասնիլ իրենց միասնական նպատակին: Ճիշդ է Հրեաներ կը պնդեն, թէ իրենք գոյութեան իրաւունք ունին, սակայն Ձեր երկիրը ազդուօրէն կը ժխտէ Հայերու իրաւական գոյութիւնը՝ ոչնչացնելու համար անցնելով Ատրպէյճանի կողմը: Ամէն բան յստակ է, Աստուծոյ կողմէ ընտրուած մարդիկ կը գործէն անաստուած: Ո՛ր մնաց բարոյականութիւնը: Ազգերու տնտեսական կամ սոցիալական շահերը պէտք է՝ գերակայ ըլլան ժողովուրդներէ, խիղճէ, մարդկային վերաբերմունքէ ու արդար դատողութենէ:

Ուստի, կը խնդրենք Ձեզմէ՝ որպէս բանիմաց եւ խաղաղասէր քաղաքական գործիչ, Ձեր փորձառութեամբ օգնէք խաղաղութիւն հաստատել Ատրպէյճանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետութեան միջեւ, ոչ թէ բորբոքէք պատերազմն ու թշնամանքը այս երկու ժողովուրդներու միջեւ: Թող Ձեր խիղճը ըլլայ Ձեր դատաւորը: Մենք կը հաւատանք, որ ազնիւ եւ անկեղծ գործերը կ'արդարացնեն մեր սպասելիքները:

Մենք անկեղծօրէն կ'աղօթենք, որ խաղաղութիւն հաստատուի այստեղ՝ այս երկրին մէջ եւ արտերկրի մէջ»,- ըսած է Նուրհան Պատրիարք իր նամակին մէջ:

ԶՕՐԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԱՂՕԹՔ

5 Հոկտեմբեր, 2020-ին, կէսօրէ ետք ժամը 3-ին, նախագահութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր, յանուն Արցախի Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ ԶՕՐԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԱՂՕԹՔ:

Աղօթքի ընթացքին սուրբգրային եւ Աւետարանի ընթերցուածքներով, աղօթքներով ու քարոզներով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը եւ ներկայ հաւատացեալ ժողովուրդը աղօթեցին Մայր հայրենիքի եւ Արցախի, անոր սահմաններու անառիկութեան, Արցախի ժողովուրդի բարօրութեան, մարտնչող զինուորներու մարտունակութեան ու սխրանքներու, եւ յանուն հող-հայրենիի նահատակուածներու հոգիներու հանգստութեան համար:

ՄՈՄԱՎԱՌՈՒԹԻՒՆ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՐՑԱԽԵԱՆ ՀԵՐՈՄՆԵՐՈՒ

10 Հոկտեմբեր, 2020-ին, Վանքի մեծ բակին մէջ տեղի ունեցաւ խորհրդանշական մոմավառութիւն՝ ի յիշատակ Արցախեան պատերազմի ընթացքին արիաբար նահատակուած քաջարի հայ զինուորներու եւ քաղաքացիական զոհերու:

Մոմավառութեան ընթացքին ժառանգաւոր սաներ «Տէր ողորմեա» երգեցին, իսկ ներկաներէն իւրաքանչիւրը մէկական մոմ վառեց, որոնք կը կրէին նահատակուած զինուորներուն անունները: Վերջաւորութեան «Հայր Մեր» երգուեցաւ: Մոմերու լուսաւորութեամբ մեծ բակին կեդրոնը խորհրդանշօրէն ձեւաւորուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Արցախի Հանրապետութեան քարտէզը, որոնց սահմաններու անառիկութեան ու անսասանութեան համար հերոսաբար իրենց արիւնը թափեցին մեր հզօր ու յաղթող մատաղատի քաջերը:

ՈՒՐԱՐԻ ՏԸԻՉՈՒԹԻՒՆ

28 Հոկտեմբեր, 2020-ին, յետ Գիշերային ժամերգութեան Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Ուրար կրելու իրաւունք շնորհեց Ա. Ընծայարանի ուսանողներ՝ Գրիգոր Թաքուշեանի եւ Յովհաննէս Խուղապերդեանի:

Թող Ամենակալ Տէրը անխախտ պահէ անոնց ուխտը, որպէսզի Իր այգիին նուիրւին նոր եւ եռանդուն մշակներ:

Ս. ԱԹՈՌՈՅՍ ԿՈՂՄԷ 50 000 ԱՄՆ ՏՈՒԱՐԻ ՆՈՒՐԱՏՈՒԹԻՒՆ ԱՐՑԱԽԻ

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը «Հայաստան» Համահայկական հիմադրամի՝ Արցախի ֆոնդին փոխանցեց 50 000 ԱՄՆ տոլար:

Արցախի համար կազմակերպուած դրամահաւաքին իրենց մասնակցութիւնը բերած են նաեւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամները՝ Հիմնադրամի Արցախի ֆոնդին փոխանցելով 5 256 ԱՄՆ տոլար:

Բացէ՛ք ձեր սիրտերը աներկմիտ եւ առատ, որպէսզի ձեր տուածին կարիքը խորապէս զգացող ձեր հարազատները վայելեն ձեր սէրն ու խնամքը եւ յաւերժական օրհներգուն ըլլան ձեր անուան ու յիշատակին:

Երանի՛ ողորմածաց, զի նոքա ողորմութիւն գտնեն:

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՆԱՄԱԿՈՎ ԳԻՄԱԾ Է ՌՈՒՍԻՈՅ ՆԱԽԱԳԱՏ՝ ՎՍԵՄԱՇՈՒՔ ՏԻԱՐ ՎԼԱՏԻՄԻՐ ՓՈՒԹԻՆԻ

20 Նոյեմբեր, 2020-ին, Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան նամակով դիմած է Ռուսիոյ նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Վլատիմիր Փութինի:

«Յարգարժան Նախագահ,

Կ'ողջունենք Ձեզ Սուրբ Քաղաք Երուսաղէմէն եւ Սուրբ Երկրի Տնօրինական սրբա-

վայրերէն, Ձեզ եւ Ռուս ժողովուրդին կը յղենք բիւր օրհնութիւն եւ աղօթք: Ինչպէս նաեւ կ'ուզենք մեր երախտագիտութիւնը յայտնել Ձեզ, միջնորդութեան եւ կողմերու հետ զինադադարի յայտարարութիւն ստորագրելու համար, որով դադրեցուցիք 44 օր տեւած պատերազմը՝ իր ամբողջ արհաւիրքներով:

Յարգարժան Նախագահ, ստորագրուած յայտարարութիւնը նոր իրողութիւն մը բացած է Արցախահայութեան եւ առհասարակ Հայ ժողովուրդին առջեւ: Ամենացաւալին այն է, որ Ատրպէյճանին յանձնուելիք տարածքներու մէջ պիտի մնան Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ դարաւոր վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, խաչքարեր եւ այլ սրբավայրեր, որոնց պահպանութեան հարցն այսօր իւրաքանչիւր հայու համար դարձած է էական խնդիր, քանզի անոնց դէմ արդէն վանտալիզմ սկսած են: Առ այդ կը դիմենք Ձեզ, եւ կը խնդրենք, որ յառաջիկայ բանակցութիւններու ընթացքին ջանքեր գործադրէք վերոնշեալ սրբավայրերէն անոնք, որոնք հնարաւոր է, Արցախի սահմաններու մէջ ներառել, իսկ միւսներու պաշտպանութեան համար՝ ապահովել վստահելի երաշխիք: Աւելին, պատերազմի ընթացքին Արցախի պատմական շրջաններէն Հաղրութը եւ հայ ժողովուրդի մշակութային կարեւոր կեդրոններէն մին հանդիսացող Շուշի քաղաքը եւս յայտնուած են Ատրպէյճանի վերահսկողութեան տակ: Այսօր հոն բնակող տասնեակ հազարաւոր արցախցիներ անօթեւան, անտուն եւ գաղթական մնացած են: Ուստի, դարձեալ կը խնդրեմ, որ Ձեր անմիջական միջնորդութեամբ այս երկու պատմական շրջանները վերադարձուին Արցախին, որպէսզի անոնց բնակիչները վերադառնան իրենց բնակարանները եւ շարունակեն ստեղծարար եւ շինարար իրենց կեանքը:

Մեծարգոյ Տիար Նախագահ, Ձեր պաշտօնավարման տարիները կը փաստեն, որ Դուք միշտ արդարամիտ, խաղաղասէր եւ մարդասէր ղեկավար եղած էք: Այս իրողութիւնը մեզի յոյս եւ քաջութիւն կը ներշնչէ, որպէսզի շարադրենք այս խնդրանքը եւ աղօթքով ակնկալենք Ձեր դրական որոշումներուն: Աւելին, մեր վստահութիւնը կու գայ նաեւ այն բանէն, որ գրեթէ 15 տարի Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը Լոյսի օրը ընդունած է Ռուսիոյ պաշտօնական պատուիրակութեան եւ անոնց մասնաւոր տեղ յատկացուցած է Սուրբ Յարութեան Տաճարի հայկական բաժնի մէջ, ինչի շնորհիւ արարողութենէն յետոյ անոնք յաջողութեամբ կարողացել են կենարար Լոյսը հասցնել Մոսկուայ, որը մեծ օրհնութեան աղբիւր է միլիոնաւոր հաւատացեալներու համար:

Կ'աղօթենք Ձեր քաջառողջութեան եւ գործերու յաջողութեան համար եւ Աստուծոմէ կը խնդրենք, որ Ձեզ, Ռուսիոյ եւ Ռուս ժողովուրդին պարգեւէ բարօրութիւն եւ արեւշատութիւն», - ըսած է Նուրհան Պատրիարք իր նամակին մէջ:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 22, ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՕՐ

ՀՀ նախագահ Տիար Արմէն Սարգսեանի եւ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմէ Նոյեմբեր 22-ը յայտարարուեցաւ Արցախեան պատերազմի ընթացքին հայրենիքի պաշտպանութեան համար նահատակուած հերոսներու յիշատակի օր: Որոշուեցաւ, այդ օրը հայկական բոլոր եկեղեցիներու մէջ կատարել յիշատակի արարողութիւն:

22 Նոյեմբերին, Սբ. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ մատուցուեցաւ սուրբ եւ անմահ պատարագ: Պատարագեց՝ Հոգեշնորհ Տ. Տիրան Աբեղայ Յակոբեան:

Յաւարտ սուրբ պատարագի հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, կատարուեցաւ մասնաւոր հոգեհանգստեան պաշտօն Արցախեան պատերազմի ընթացքին հայրենիքի պաշտպանութեան համար նահատակուած հերոսներու հոգիներ:

րու համար:

Հոգեհանգստեան պաշտօն մատուցուեցաւ նաեւ օրեր առաջ Քորոնա ժահրին պատճառով վախճանած, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբաններէն, Գուգարաց Թեմի առաջնորդ՝ Գերշ. Տ. Սեպուհ Արքեպիսկոպոս Զուլճեանի հոգւոյ հանգստութեան համար:

Թող Աստուած բոլոր նահատակներու եւ հանգուցեալ Սրբազան Հօր հոգիները լուսաւորէ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՅԱԽԱՊԱԿԵԱՅ ՊԱՏԿԵՐԻ ԶԵՏԵՂՈՒՄ ՆԱԶԱՐԷԹԻ Ս. ԱԻԵՏՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԳԱԻԻԹԸ

2 Դեկտեմբեր, 2020-ին, Նազարէթ քաղաքի Աւետման կաթողիկ եկեղեցւոյ գաւիթին մէջ՝ Աստուածամօր եւ Մանուկ Յիսուսի նուիրուած պատկերներու կարգին աւելցաւ նաեւ հայկականը՝ Գրիգոր Խանջեանի Աստուածամօր յախճապակեայ պատկերը՝ շրջապատուած հայ ժողովրդի խորհրդանշական եկեղեցիներով, Ծիծեռնակաբերդով, խաղողով ու նուռերով, իսկ Աստուածամօր գլխավերը պատկերուած է Բիբլիական Արարատ լեռը:

ԼԱՏԻՆԱՅ ՆՈՐԱՆՇԱՆԱԿ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐ

4 Դեկտեմբեր, 2020-ին, Երուսաղէմի նորանշանակ Լատին Պատրիարք Գերշ. Փիեռպաթիսթա Արք. Փիցաբալա կատարեց իր առաջին պաշտօնական մուտքը Ս. Յարութեան Տաճար:

Յաջորդ օրը, Ս. Գերեզմանի դիմաց պատրաստուած յատուկ խորանին վրայ ան մատուց իր առաջին պատրիարքական Պատարագը:

Պաշտօնական մուտքին եւ Ս. Պատարագին Պատրիարքութեանս կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան՝ ընկերակցութեամբ Դիւանապետ Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեանի եւ Աւագ Թարգման՝ Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեանի:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՆ ԱԲԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Շաբաթ, 1 Օգոստոս.– Սրբոցն Թադէոսի Առաքելոյն մերոյ եւ Սանդիստոյ կուսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Կիրակի, 2 Օգոստոս.– Բ. Կիրակի զկնի Վարդավառի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Շաբաթ, 8 Օգոստոս.– Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 9 Օգոստոս.– Գ. Կիրակի զկնի Վարդավառի: Օրուան Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Զախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Շաբաթ, 15 Օգոստոս.– Սրբոցն Գրիգորի Աստուածաբանին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան:

Կիրակի, 16 Օգոստոս.– Դ. Կիրակի Վարդավառի: Օրուան Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Աւագ Սեղան: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան: Յետ Ս. Պատարագի ձեռամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ առընթերակայ Հայր Սուրբերու կատարուեցաւ «Խաղողօրհնէք»-ի արարողութիւն, ապա օրհնուած խաղողը բաժնուեցաւ հաւատացեալներուն:

Երկուշաբթի, 17 Օգոստոս.– Սկիզբ Աստուածամօր Վերափոխման տօնը կանխող 14-օրեայ Ս. Պատարագներու:

Շաբաթ, 22 Օգոստոս.– Եփեսոսի Սուրբ Ժողովոյն երկու հարիւր հայրապետացն: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ: Օրուան Ս. Պատարագը Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ մատուց Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Կիրակի, 23 Օգոստոս.– Ե. Կիրակի Վարդավառի:

վառի: Առաւօտեան Միաբան Հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Ուրբաթ, 28 Օգոստոս.– Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 29 Օգոստոս.– Տօն Շողակաթի Ս. էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. էջմիածին: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր պաշտուեցան Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու Վերափոխման նախատօնակը:

Գիշերասկզբին, նոյն վայրին մէջ պաշտուեցան «Նկեսցէ»-ի եւ Հսկման ժամերգութիւնները: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 30 Օգոստոս.– Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի: Առաւօտուն Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ մատուց, ապա «Անդաստան»-ի արարողութեան նախագահեց Հանդիսապետ Սրբազան Հայրը:

Երկուշաբթի, 31 Օգոստոս.– Բ. օր Վերափոխման: Յիշատակ Մեռելոց: Օրուան Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Փրկիչ: Պատարագեց Տ. Թէոդորոս Վրդ. Զաքարեան: Յաւարտ Ս. Պատարագի կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ, որին Հաղիսապետեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 5 Սեպտեմբեր.– է. օր Վերափոխման: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Զա-

խակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի հորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեան:

Կիրակի, 6 Սեպտեմբեր.- Ը. օր Վերափոխման: Ըստ սովորութեան, Տեսչական Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի վերնատան Երաշխաւոր Ս. Աստուածածին մատրան մէջ: Հանդիսապետեց եւ Ս. Պատարագը մատուցեց Տ. Թէոփորոս Վրդ. Զաքարեան:

Երեկոյեան Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Երեքշաբթի, 8 Սեպտեմբեր.- Սրբոցն Յովակիմայ եւ Աննայի, ծնողաց Ս. Աստուածածնի եւ կանանցն իւղաբերից: Ըստ սովորութեան Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Յովսէփի գերեզմանին վրայ: Հանդիսապետեց եւ Պատարագեց Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Շաբաթ, 12 Սեպտեմբեր.- Սրբոց Առաքելոցն Թովմայի, Յակոբայ եւ Շմաւոնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Աբղ. Ալոյեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 13 Սեպտեմբեր.- Գիւտ Գօտույ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Պատարագեց Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան: Ապա կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն երկու օրեր առաջ Տաճարի մաքրութեան մասնակցող բարեպաշտ տիկիններու եւ օրիորդներու հանգուցեալ պարագայից հոգիներուն համար: Արարողութեան աւարտին հոգեսուրճ տրուեցաւ տեսչարանին մէջ:

Շաբաթ, 19 Սեպտեմբեր.- Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն երեք հարիւր ութ եւ տասն հայրապետացն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Կիրակի, 20 Սեպտեմբեր.- Դ. Կիրակի զկնի Վերափոխման: Բարեկենդան հաշի Պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աշակողմեան դասին մէջ գտնուող՝ Ս. Կարապետի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Շաբաթ, 26 Սեպտեմբեր.- Տօն եկեղեցւոյ ի նաւակատիւ Ս. Խաչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Խաչվերացի մեծահանգէս նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրար

իարք Սրբազան Հայրը, որ ապա Ս. Խաչափայտի մասունքը թափօրով Ս. Գլխադիրէն փոխադրեց Աւագ խորան:

Յաւարտ նախատօնակին, ձեռամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր Ծայրագոյն Վարդապետական աստիճան տրուեցաւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանական Ուխտի շորս Հոգեշնորհ անդամներու՝ Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեանի, Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեանի, Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեանի եւ Տ. Թէոփորոս Վրդ. Զաքարեանի:

Գիշերասկզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեցէի» եւ «Հսկման» արարողութեանց նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 27 Սեպտեմբեր.- Տօն Վերացման Սրբոյ Խաչին: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուցեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէջեան:

Կէսօրէ ետք, նախագահութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Խաչվերացի մեծահանգէս «Անդաստան»:

Երկուշաբթի, 28 Սեպտեմբեր.- Յիշատակ Մեռելոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Յաւարտ Ս. Պատարագի, նախագահութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր, կատարուեցաւ մասնաւոր հոգեհանգստեան պաշտօն Արցախի մէջ տեղի ունեցող պատերազմի ընթացքին զոհուած մեր 31 նահատակ հայորդիներու հոգիներուն ի հանգիստ:

Շաբաթ, 3 Հոկտեմբեր.- Տօն Խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Ս. Նշան վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Կիրակի, 4 Հոկտեմբեր.- Բ. Կիրակի զկնի Խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Բարսեղ Ծ. Վրդ. Գալէմտէրեան: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան:

Ուրբաթ, 9 Հոկտեմբեր.- Քորոնա ժահրին պատճառով Ս. Գէորգայ նախատօնակը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 10 Հոկտեմբեր.- Սրբոցն Գէորգայ Զօրավարին, Աղոկտոսի եւ Ռոմանոսի երգեցողին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբի գաւիթը, Ս. Գէորգայ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշա-

փառ»-ով մոտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր ժամերգութիւնն ու նախատօնակը պաշտուեցան մեր վերմնամատրան մէջ:

Կիրակի, 11 Հոկտեմբեր.- Տօն վարագայ Ս. Խաչին: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեց Հանդիսապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Երեքշաբթի, 13 Հոկտեմբեր.- Սրբոց Եւստաքէոսի եւ կնոջ նորա Թէոփիստեայ եւ երկուց որդւոց եւ սրբոց Կուսանացն՝ Երմոնեայ եւ Նեկտարիւնեայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Շաբաթ, 17 Հոկտեմբեր.- Սրբոց Եօթանասուն եւ երկու աշակերտացն Քրիստոսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Կիրակի, 18 Հոկտեմբեր.- Դ. Կիրակի զկնի Խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Զախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Արք. Պալոյեան:

Ուրբաթ, 23 Հոկտեմբեր.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 24 Հոկտեմբեր.- Ս. Թարգմանչաց Վարդապետացն մերոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Բրսեղ Ծ. Վրդ. Գալէմտէրեան:

Յաւարտ Ս. Պատարագի Լուսարարապետ Ս. Հայրը նախագահեց Կիւլպէնկեան գերդաստանի անդամներուն համար կատարուած Հոգեհանգըստեան կարգին:

Կիրակի, 25 Հոկտեմբեր.- Ե. Կիրակի զկնի Խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Արք. Ալոյեան:

Նոյն օրը կատարուեցաւ նաեւ Ռամէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ տարեկան ուխտագնացութիւնը: Ժամարարն էր նոյն եկեղեցւոյ Տեսուչ՝ Տ. Գէորգ Արք. Հայրապետեան:

Շաբաթ, 31 Հոկտեմբեր.- Ս. Աւետարանչացն՝ Մատթէոսի, Մարկոսի, Դուկասու եւ Յովհաննու: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ Աղոյեան: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Արք. Ղազարեան:

Կիրակի, 1 Նոյեմբեր.- Զ. Կիրակի զկնի Խաչի: Առաւօտուն Լուսարարապետ Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մոտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց Գերաշնորհ Հանդիսապետ Սրբազան Հայրը:

Երկուշաբթի, 2 Նոյեմբեր.- Սուրբ Յովսէփայ Աստուածահօրն: Ըստ սովորութեան Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Յովսէփի գերեզմանին վրայ: Հանդիսապետն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան: Պատարագեց Տաճարի Տեսուչ՝ Տ. Արտակ Արք. Տիւշէնեան:

Շաբաթ, 7 Նոյեմբեր.- Ս. Երկոտասան Վարդապետացն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մոտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր ժամերգութիւնն ու նախատօնակը պաշտուեցան Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ:

Կիրակի, 8 Նոյեմբեր.- Է. Կիրակի զկնի Խաչի: Գիւտ Ս. Խաչի: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յարութիւն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան: Ապա կատարուեցաւ մեծահանգէս թափօր, նախ Գիւտ Խաչի Այրը, ապա Ս. Գերեզմանին շուրջ եռադարձ թափօրով եւ մէկ անգամ Պատանատեղւոյն: Թափօրը գլխաւորեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան, ամպօղանի տակ եւ Կենաց Փայտի մասունքն ի ձեռին: «Խաչի քո Քրիստոս» շարականի երգեցողութենէն եւ խնկարկութենէն ետք, արարողութիւնները վերջացան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Այսպէս փակելով 2020 տարուան Ս. Յարութեան Տաճարի հանդիսութեանց շրջանը:

Շաբաթ, 14 Նոյեմբեր.- Ամենայն Սրբոց, հնոց եւ նորոց, յայտից եւ անյայտից: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 15 Նոյեմբեր.- Ը. Կիրակի զկնի Խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Աւագ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Արք. Ալէքեան:

Ուրբաթ, 20 Նոյեմբեր.- Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 21 Նոյեմբեր.- Ս. Հրեշտակապետացն

Գաբրիելի եւ Միքայելի: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Սբ. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Սբ. Հրեշտակապետաց Վանքի Տեսուչ Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 22 Նոյեմբեր.- Թ. Կիրակի զկնի խաչի: Սբ. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Սբ. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Յաւարտ Ս. Պատարագի հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, կատարուեցաւ մասնաւոր հոգեհանգստեան պաշտօն Արցախեան պատերազմի ընթացքին հայրենիքի պաշտպանութեան համար նահատակուած հերոսներու հոգիներուն համար:

Հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեցաւ նաեւ Քորոնա ժահրին պատճառով վախճանած, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբաններէն, Գուգարաց Թեմի առաջնորդ՝ Գերշ. Տ. Սեպուհ Արք. Զուլճեանի հոգւոյ հանգստութեան համար:

Շաբաթ, 28 Նոյեմբեր.- . Առաքելոցն Անդրէի եւ Փիլիպպոսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան:

Կիրակի, 29 Նոյեմբեր.- Ժ. Կիրակի զկնի խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր

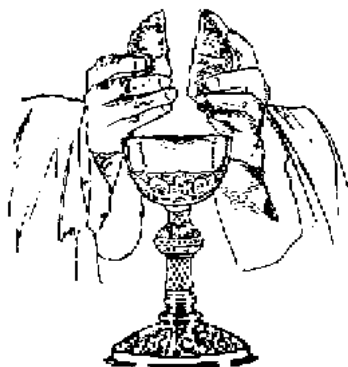
վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Երեքշաբթի, 3 Դեկտեմբեր.- Նախատօնակիրն ի Սբ. Յակոբ նախագահեց Ամենապատիւ Պատըրիարք Սրբազան Հայրը:

Չորեքշաբթի, 4 Դեկտեմբեր.- Ընծայումն Սբ. Աստուածածնի: Առաւօտուն Լուսարարապետ Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վըրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց Հանդիսապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 5 Դեկտեմբեր.- Ս. Գրիգորի Աբանչելագործին, Նիկողայոսի Հայրապետին եւ Միւռոնայ Եպիսկոպոսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Սբ. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Թէոփորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Կիրակի, 6 Դեկտեմբեր.- Ա. Կիրակի Յիսնակաց: Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Աջակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Կարապետի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Խաղ Վրդ. Ծունտուրեան:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Երկուշաբթի, 3 Օգոստոս.- Երեկոյեան ժամը 4-ին Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան՝ Տիար Արմէն Սմբատեան ընկերակցութեամբ դեսպանատան դիւանագէտ՝ Տիար Արսէն Առաքելեանի, կատարեց իր առաջին այցը Պատրիարքարան: Պրն. Սմբատեան նախ հանդիպում ունեցաւ Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի, ապա Սաղիմահայ համայնքի՝ ՀԵՄ-ի, ՀՄՀՄ-ի, ԵՀԲՄ-ի միութեանց վարչականներուն հետ:

Չորեքշաբթի, 12 Օգոստոս.- Երեկոյեան ժամը 4-ին, Իսրայէլի նախագահական պալատին մէջ տեղի ունեցաւ Իսրայէլի նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Ռուվէն Ռիվլինի եւ Սուրբ Երկրի քրիստոնեայ հոգեւոր պետերու հանդիպումը: Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը ներկայացուց Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Հանդիպման ընթացքին քննարկուեցան Յորդանան գետի ափին գտնուող վանքերու, եկեղեցիներու եւ ճամբաներու նորոգութեանց առնչուող հարցեր:

Հինգշաբթի, 27 Օգոստոս.- Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան՝ Տիար Արմէն Սմբատեան ընկերակցութեամբ նորանըշանակ հիւպատոս՝ Տիկին Անի Խլղաթեանի այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Հանդիպման ընթացքին քննարկուեցան Պատրիարքարանի եւ դեսպանատան համագործակցութեան վերաբերեալ հարցեր:

Շաբաթ, 5 Սեպտեմբեր.- Երուսաղէմի մէջ Սպանիոյ Ընհանուր Հիւպատոս Տիար Խուան Խօսէ Էսկոպար Շտեման իր պաշտօնը ստանձնելուն

կապակցութեամբ այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Ուրբաթ, 11 Սեպտեմբեր.- Երուսաղէմի մէջ Ամերիկայի դեսպանատան Պաղեստինեան գործերու նոր վարիչ՝ Տիար Ճորճ Նոլ իր պաշտօնը ստանցնելուն կապակցութեամբ այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ:

Երեքշաբթի, 10 Նոյեմբեր.- Բեթղեհէմի Զբօսաշրջութեան նախարար Տիկին Ռուլա Մաայա այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Չորեքշաբթի, 25 Նոյեմբեր.- Իսրայէլի մէջ Ռուսիոյ դեսպան Տիար Անատոլի Վիքթորով ընկերակցութեամբ խորհրդական Դէնիս Լէպլետեի եւ դեսպանատան երկրորդ քարտուղար՝ Ալեքսանտր Կալիլովի այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ս. Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ: Հանդիպմանը ներկայ էր նաեւ Իսրայէլի մէջ ՀՀ դեսպան՝ Տիար Նարեկ Ղազարեան:

Երկուշաբթի, 30 Նոյեմբեր.- Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոս՝ Տիար Ռենէ Թրոքազ այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Նորին Ամենապատուութեան հետ:

Շաբաթ, 12 Դեկտեմբեր.- Իսրայէլի Արտաքին գործոց նախարարութեան Կրօններու վարչութեան պետ՝ Տիար Ակիվա Տորօ այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

ՏԽՐՈՒՆԻ**ՀԱՆԳԻՍՏ****Տ. ՀԱՅՐԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԱՅԱԵԱՆԻ****(1945-2020)**

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը վիշտն ունեցաւ կորսնցնելու իր ծառայասէր Միաբաններէն, Ս. Աստուածածանայ Տաճարի երկարամեայ տեսուչ՝ Տ. Հայրիկ Վրդ. Գալայեանը:

Հանգուցեալը՝ աւագանի անունով Միհրան, ծնած էր Երուսաղէմ՝ 1945-ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած էր Սբ. Թարգմանչաց վարժարանին մէջ, որուն նախակրթարանի ընթացքը աւարտած էր 1959-ին: Ապա հետեւած էր արհեստի:

Կրօնաւորելու փափաքով 1977-ին դիմած էր վանական իշխանութեան եւ ձեռնադրուած էր Սարկաւագ:

1978-ին օրուան Լուսարարապետ՝ Տ. Հայրիկ Արք. Ասլանեանի ձեռամբ ձեռնադրուած էր կուսակրօն աբեղայ, որ իր անունով ընծայեալը վերակոչած էր Տ. Հայրիկ Աբեղայ:

Իր 40 եւ աւելի տարիներու ծառայութեան ընթացքին, լուսահոգի Հայր Սուրբը եղած էր Աւագ Թարգման, Տեսուչ՝ Ս. Փրկչայ Վանքի, Եաֆայի, Հայֆայի, Ռամլէի եւ Համբարձման լերան: Կրցած էր յաջողցնել բազմաթիւ շինարարական աշխատանքներ՝ նորոգել տուած էր Հայոց գերեզմանատունը, շինել տուած էր վարդապետաց գերեզմանատունը եւ հանգստեան քարը: Երկար տարիներ Տեսուչն էր Ս. Աստուածամօր Տաճարի:

Հանգուցեալին մարմինը Մայր Տաճար փոխադրուեցաւ 12 Հոկտեմբեր, 2020-ին, երեկոյեան ժամը 4-ին, շարականներու երգեցողութեամբ դագաղը զետեղուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի ատեանին մէջ:

Յաջորդ օրը՝ 13 Հոկտեմբեր, 2020-ին, Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ հանգրստեան Ս. Պատարագ մատուց Հոգշ. Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան: «Ողջոյն»-էն առաջ դագաղը բեմ հանուեցաւ, ուր Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը կատարեց «Վերջին Օծումը» եւ խօսեցաւ դամբանականը, դրուատելով քառասուն տարիներու եկեղեցասէր գործունէութիւնը հանգուցեալին, որմէ ետք նախ Միաբանութիւնը եւ ապա ժողովուրդը մօտեցաւ աջը առնելու հանգուցեալին:

Ժամը 10:30-ին Մայր Տաճարին մէջ կատարուած հանգստեան կարգէն ետք կազմըւեցաւ թաղմանական թափօր, մասնակցութեամբ ամբողջ Միաբանութեան, շարականներով եւ հանգստեան Աւետարաններու ընթերցմամբ առաջնորդելու հանգուցեալը իր յաւիտենական հանգիստին: Յուղարկաւորութեան արարողութեան նախագահեց Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Հայր Հայրիկի մարմինը ամփոփուեցաւ Ս. Փրկչի Միաբանական գերեզմանատան մէջ:

Իր մահով՝ Պատրիարքութիւնը կը կորսնցնէ իր պարտականութեանց գիտակից, նուիրեալ ու ծառայասէր եկեղեցականը: Բոլորով սրտիւ կ'աղօթենք հանգուցեալ Հայր Սուրբի հոգիին համար, թող Երկնաւոր Հայրը, իր երկնային լոյսերուն մէջ հանգչեցնէ անոր բարի հոգին եւ իր երկնային մխիթարութիւնը պարգեւէ Միաբանութեանս անդամներուն եւ անոր անմիջական հարազատներուն եւ ընտանեկան պարագաներուն:

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՕՐ ԿՈՂՄԷ ԽՕՍՈՒԱԾ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԸ Ի Ս. ՅԱԿՈԲ

«Ես եմ ճանապարհ, ճշմարտութիւն եւ կեանք, որ հաւատայ յիս թէ՛ն մեռանիցի՝ կեցցէ ի սպառ»:

«Ես ճանապարհն եմ, ճշմարտութիւնն ու կեանքը. ան որ ինծի կը հաւատայ, թէ՛ն կը մեռնի, սակայն յաւիտեան պիտի ապրի»:

Քրիստոս այս խօսքերը ուղղեց իր հետեւորդներուն, ըսելով թէ ան որ հաւատար իրեն եւ ապրէր Աստուծոյ կամքին համաձայն այլեւս պէտք չունէր վախնալու մահէն, որովհետեւ ան պիտի արժանանար յաւիտենական կեանքին: Եւ ես խորապէս կը հաւատամ, որ մեր Փրկչին այս խօսքը եղաւ անկիւնադարձը մեր բոլորին սիրելի Հայր Հայրիկ Գալայճեանին, որ տակաւին պատանի տարիքէն հաւատաց մեր այսօրուան բնաբանին եւ գիտցաւ մարդկօրէն եւ ըստ կարելւոյն արտացոլացնել աստուածորդւոյն խօսքերը իր կեանքին ընթացքին:

Եկեղեցին միշտ անբաժան մասնիկը եղած էր իր կեանքին: Ան փոքր տարիքէն կանոնաւոր կերպով կ'իջնէր Աստուածամօր տաճարը ծառայելու, եւ ապագային կեանքի պայմանները այնպէս բերին որ օր մըն ալ արժանացաւ անոր տեսչութեան պաշտօնին, որուն ծառայեց ամբողջական նուիրումով եւ հաւատարմօրէն: Շատ բան կարելի է ըսել հանգուցեալ Հայր Սուրբին մասին, սակայն անձնագոհութիւնն ու ծառայելու պատրաստակամութիւնը միայն արդէն ամենագեղեցիկ եւ լաւագոյնս կը յայտնէին Քրիստոսի եւ Անոր Եկեղեցւոյ նկատմամբ իր ունեցած ուղիղ ըմբռնումն ու մօտեցումը: Քրիստոնէութեան բարի սերմը արգաւանդ ու բերրի հող մը գտաւ Հայր Հայրիկի սրտին մէջ, որուն գլխաւոր մշակները եղան անկասկած իր ծնողները, որոնք քաջալերեցին զինք որ փոքր տարիքէն նուիրուէր իր ժողովուրդի եւ Եկեղեցւոյ աւանդութիւններուն: Անկասկած Ս. Յակոբեանց Զինուորեալ Միաբանութեան համար ծանր պիտի ըլլայ կո-

րուստը այս նուիրեալ եկեղեցականին, որ բառին իսկական առումով եղաւ պահակը պատնէշին վրայ: Անոր անդարձ մեկնումը այս աշխարհէն անկասկած մեծ վիհ մը պիտի բանայ իր ընտենական պարագաներու հոգիներուն մէջ:

Մենք սովորաբար կը սոսկանք մահ կոշուող անխուսափելի իրականութենէն, խորհելով թէ ան մեծագոյն շարիքն է երբեւիցէ հարուածող մարդը: Սակայն մահը վախճան մը ըլլալէ աւելի նոր կեանքի մը սկիզբն է քրիստոնեային համար, որ մեր հոգիներու աչքերուն առաջ կը բանայ սահմանները նոր կեանքի մը, աւելի փառաւորեալ կեանքի մը: Ըսուած է «Երբ մարդ մեռնի, ինք չէ որ կը մեռնի, այլ իր թշուառութիւններն ու մեղքերը»: Եւ այսօր, սիրելի Հայր Հայրիկ, երբ վերջ կը գտնեն այս երկրի վրայ պանդխտութեանդ օրերը եւ կ'իրականանայ այս խօսքը, կը մեռնին նաեւ թշուառութիւններդ ու մեղքերդ, որովհետեւ «Ո՞վ է մարդ որ կեցցէ եւ ոչ մեղիցէ»:

Ըսուած է, «մարդկային հոգին նաւ մըն է, իսկ կեանքը՝ ծով» եւ Հայր հայրիկի հոգին նաւարկեց այս կեանքին ծովուն վրայ, 75 տարիներ:

Յանուն Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան մեր վշտակցութիւնը կը յայտնենք Գալայճեան ընտանիքի անդամներուն: Թող Երկնաւոր Հայրը իր լոյսերուն մէջ հանգչեցնէ Հայր Սուրբի հոգին եւ մեր բոլորին շնորհէ Ս. Հոգւոյ մխիթարութիւնը, ամէն:

ՅՕԴՈՒԱԾԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական հանդեսը հիմնուած է 1866-ին, պաշտօնաթերթն է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ լոյս կ'ընծայուի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն:

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական նիւթերէ զատ, կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական, եկեղեցական, լեզուական եւ հայ արուեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ եւ ալ բնոյթով նիւթեր:

Յօդուածները կ'ընդունուին Հայերէն եւ Անգլերէն լեզուներով, նախընտրաբար 10-15 համակարգչային շարուածքով լման էջ՝ Word միջավայրին մէջ (Word 2007-2019), երկու կողմերէն հաւասարեցուած, առանց տողադարձերու, ծաւալը՝ A4 ֆորմատի, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 12 pt, տողերու հեռաւորութիւնը՝ 1.15 pt: Յղումներու տառատեսակը եւս պէտք է ըլլայ՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 10 pt:

Հայերէն յօդուածները «Սիոն»-ի մէջ կը հրատարակուին դասական հայերէն ուղղագրութեամբ:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ «Սիոն» մուտք գործէ բոլոր հայ տուներէ ներս. Վստահ ենք թէ ամէն ընթերցող պիտի գտնէ անոր էջերուն մէջ գրութիւններ՝ որոնք համապատասխան ըլլան իր ճաշակին եւ նախասիրութեան:

Յօդուածներ եւ ալ թղթակցութիւններ, ուսումնասիրութիւններ պէտք է ուղարկուին «Սիոն»-ի հետեւեալ հասցէով.

E-mail: sionjournal@yahoo.com

ՅԱՆՎ ՆԻԻԹՈՅ 2020 ՏԱՐԻՈՅ**ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ****ՀԱՅԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ**

Սուրբ Յովհան Օձնեցին վրացական աղբիւրներում 93

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ**ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ**

Դանիէլ Մարգարէի տեսիլքը, «Հինաւուրցն Աստուծոյ» պատկերը նորավանքում 210

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ՈՎՍԵՆՆԱ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ**

Մեծ տէրութիւնները եւ համաշխարհային անդրադարձը
Լեռ Կամսարի երկերում 225

ԱՆԱՀԻՏ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Լ. Շանթի «Հին Աստուածներ» դրամայի գեղարուեստական
իւրայատկութիւնները եւ կերպարակերտման առանձնայատկութիւնները 234

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՈՍԿԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ**

Կամաւոր մարտիկի խօսքը (ի տես 1915-ի Մեծ Եղեռնին) 97

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

- Դուն 98

- Նոր ստեղծում 244

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց 99

Տաղարան Յովհաննէս Կարմեցիի 28, 100

ԵՂԻՎԱՐԴ

Ղարաբաղ 242

ՀՄԱՅՆԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

Բեթղէսէմ 243

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ**ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՀՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ**

Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի «Ազգապատում» երկին
շարունակութիւնը ի յուշ մեծ պատմաբանին 108

ԳՐԱԿԱՆ**ԱՆԳԻՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ**

Համօ Սահեանի ձօնը գիւղին ու հայրենի բնութեանը 24

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Վահան Թէքէեան (Խօսուած մահուան տասնամեակին առթիւ, 2 Ապրիլ, 1955) 36

MICHAEL E. STONE

A poem by Hovhannes Erznkac'i Pluz (Armenian and English)

111

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ**ՎԱՐԴԻԹԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ**

Երաժշտական քարակերտ վկայությունները

119

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ**ՎԱՆՏԵՐ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ**

Վրացական եւ իրանական առած-ասացուածքները

245

ՆԱԶԻԿ ԱՍԱՏՐԵԱՆՄովսէս Խորենացու «Ողբ»-ի աշխարհաբար թարգմանությունները
ըստ Ստ. Մալխասեանի եւ Բ. Ուլուբաբեանի

249

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

«Եւ տաց սիրտ այլ, եւ ոգի նոր պարգեւեցից նոցա»

5

Բաւական ուշ կ'անդրադառնանք «Քորոնա» ժահրի ստեղծած իրողութեան...

89

Ի՞նչ պիտի արժէր պաշտօնաթերթի մը...

209

COVID-19 կամ Քորոնա ժահրը եւ անոր հետեւանքները

74

Գրաբարեան ասոյթներ

96, 118, 252, 257, 295, 318

Խորհուրդ եւ խօսք

6, 35, 73, 79, 84, 87, 90

Նշանաւոր մարդոց կեանքէն

64

Սաղիմաբնակ եւ Սփիւռքի մէջ բնակող նախկին

Երուսաղէմցիներու ուշադրութեան

207

Յօդուածագիրներու ուշադրութեան

88, 208, 343

Քահանայութեան 60-ամեակ

Հոգեշնորհ Տ. Ժիրայր Մ. Վարդապետ Թաշճեանի

300

ԿՐՕՆԱԿԱՆ**ՍԵԼՄԱ ԼԱԿԵՐԼՕՖ (Թրգմ. Ա. Գ.)**

Կայսեր տեսիլքը (Մնունդի պատմություն)

10

Ն.

Խօսքով թուղները

14

Ն.Ա.Մ.

«Զի որպէս անհնազանդութեամբ միոյն մարդոյ՝ մեղաւորք բազում եղեն...»

15

MICHAEL E. STONE

Biblical Text and Armenian Retelling

18

NAVASART MARDOYAN

- The relation between the Orthodox and the Armenian church (12 century)

121

- Քահանայական աստիճանի պարտականություններն

ու իրաւունքները (Շար 1.)

254

ՁԵՌՆԱԳՐԱԿԱՆ**ԽԱՉԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ**

Նորայայտ բառեր եւ բառերի նոր վկայութիւններ ԺԳ. դարի
հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններում 133

ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԻ. ՔՇՆՅ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

- Ֆ. Կ. Կոնիբերի Նիկողայոս Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինիանոսի
դարաշրջանում» անգլերէն առաջին թարգմանութեան նորայայտ բնագիրը 144

- «Յաճախապատում» ճառերի նորագիւտ հրատարակութիւն 265

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**

- Ընդհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (1970-1975) 160

- Ընդհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (1976-1980) 277

ՅՈՒՐԵՆԵԱՆՆԵՐ**ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**

- Վահան Տէրեան (Ծննդեան 135 եւ մահուան 100-ամեակների առթիւ) 49

- Արեւի երգիչը՝ Մարտիրոս Սարեան (Ծննդեան 140-ամեակի առթիւ) 65

- Հայոց Հայրիկը (Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ) 172

- Նահապետը՝ Ղեւոնդ Ալիշան (Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ) 292

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

Խրիմեան Հայրիկի սենեակը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքում
(Ծննդեան 200-ամեակի առթիւ) 184

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

Իմ տեսակցութիւնը Խրիմեան Հայրիկի հետ 186

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Երկու Հայր 189

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

Երուսաղէմի հոգեւորականաց հաւաքը Զաքարիա Կոփեցիի եւ
Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքներու յօբելեանները (1980)
(Եղիշէ Տէրտէրեան եւ Շնորհք Գալուստեան Պատրիարքներու
մահուան 30-ամեակի առթիւ) 288

ՊԱՏՄԱԿԱՆ**ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ**

Երուսաղէմի Հայ Թագուհի Մելիսենդը 41

ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

«Վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց»-ի հետքերով 44

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ

Զաքարեանների անկախ պետականութեան վերականգնման
փիլիսոփայական հիմնաւորումները 302

ՄԱՐԻԱՄ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Հայ-թուրքական պատերազմը «Ճակատամարտ»-ի էջերում 315

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ**

Տելիչեան խնդիրը (Ս. Գիրքը եւ Բաբելոն) 190, 321

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ՆԵՐՍԵՆ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ**

COVID-19 կամ Քորոնա ժահրը եւ անոր հետեւանքները Երուսաղէմի մէջ 195

Եկեղեցականք- Բեմականք Յունուար-Մարտ 80

Ապրիլ-Յունիս 202

Օգոստոս-Դեկտեմբեր 335

Պաշտօնականք Յունուար-Մարտ 85

Ապրիլ-Յունիս 206

Օգոստոս-Դեկտեմբեր 339

Ծայրագոյն Վարդապետական աստիճանի տըւշութիւն 324

Տ. Ասպետ Ծայրագոյն Վարդապետ Պալեան 325

Տ. Բարսեղ Ծայրագոյն Վարդապետ Գալէմտէրեան 326

Տ. Վանիկ Ծայրագոյն Վարդապետ Մանկասարեան 327

Տ. Թէոդորոս Ծայրագոյն Վարդապետ Զաքարեան 328

ԱՅԼԵԻԱՅԼԲ

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատգամը Բեթղեհէմի Ս. Այրէն 7

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր պատգամը Ս. Յարութեան տօնին առիթով 91

Հայոց Սուրբ Ծնունդը Բեթղեհէմի մէջ 75

Օծում Բեթղեհէմի Հայոց Վանքի Զանգակատան նոր զանգակներու 76

Իշխան Զարլզի այցը Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Տաճար 76

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ՝ Տիար Արմէն Սարգսեանի այցը Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Տաճար 76

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ՝ Տիար Արմէն Սարգսեանի այցը Հայոց Պատրիարքարան 77

Պատրիարք Ս. Հօր գլխաւորած պատուիրակութեան այցը Երիքովի կառավարիչ՝ Տիար Մաճիտ Ալ-Ֆիտանիի 77

Ուրարի տըւշութիւն 78, 332

Վարդանանց Զօրավարաց 1036 նահատակներու տօնը Երուսաղէմի մէջ 78

Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Հնծայարանի ամսվերջի հանդէս 201

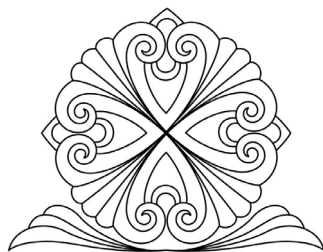
Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Շրջանաւարտից հանդէս 201

Տարեկան գիշերային ուխտագնացութիւն դէպի Ս. Աստուածամօր Տաճար 329

Տարեմուտ ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի	329
Հաղորդագրութիւն Արցախեան պատերազմի մասին	329
Ատրճէյճանի զէնքի մատակարարումը դադրեցնելու խնդրանքով Ամեն, Տ. Նուրհան Պատրիարք նամակով դիմած է Իսրայէլի նախագահին	330
Ատրճէյճանի զէնքի մատակարարումը դադրեցնելու խնդրանքով Ամեն, Տ. Նուրհան Պատրիարք նամակով դիմած է Իսրայէլի վարչապետին	330
Զօրակցութեան աղօթք	331
Մոմավառութիւն ի յիշատակ Արցախեան հերոսներու	332
Ս. Աթոռոյս կողմէ 50 000 ԱՄՆ տոլարի նուիրատուութիւն Արցախի	332
Ամեն, Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան նամակով դիմած է Ռուսիոյ նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Վլատիմիր Փութինի	332
Նոյեմբեր 22, Յիշատակի օր	333
Աստուածամօր յախճապակեայ պատկերի զետեղում Նազարէթի Աւետման եկեղեցւոյ գաւիթը	334
Լատինաց նորանշանակ Պատրիարքի առաջին պաշտօնական մուտքը Ս. Յարութեան Տաճար	334

ՏԻՐՈՒՆԻ

Հանգիստ Տ. Հայրիկ Վարդապետ Գալայճեանի	340
Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր կողմէ խօսուած դամբանականը ի Ս. Յակոբ	341

Խաղաղօրհնէք ձեռամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր

Ուրարի Տրչութիւն Ա. Ընծայարանի սաներ Գրիգոր Թափուշեանի եւ Յովհաննէս Խոտավերդեանի

Հոգեւոր Պետերու ժողով Նախագահական Պալատին մէջ: Ս. Աթոռոյս կողմէ ներկայ գտնուեցաւ
Լուսարարպետ՝ Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան

Իսրայէլի մէջ Ռուսիոյ դեսպան Տիար Անատոլի Վիթորով այցելեց Պատրիարքարան: Այցի ընթացքին
ներկայ էր նաեւ Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան Հիպատոս՝ Տիար Նարեկ Ղազարեան

Տարեկան ուխտագնացություն դէպի Աստուածամօր Տաճար

Տօն Վերափոխման Ս. Աստուածածնի: Պատարագիչ՝ Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան

Ծայրագոյն Վարդապետական աստիճանի տրչութիւն Ս. Ասպետ Վրդ. Պալեանի, Ս. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեանի, Ս. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեանի եւ Ս. Թէոդորոս Վրդ. Զափարեանի

Ծայրագոյն Վարդապետական աստիճանի տրչութիւն Ս. Ասպետ Վրդ. Պալեանի, Ս. Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեանի, Ս. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեանի եւ Ս. Թէոդորոս Վրդ. Զափարեանի

Հանգիստ Տ. Հայրիկ Վրդ. Գալայնեանի

Վերջին Օծում Տ. Հայրիկ Վրդ. Գալայնեանի

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՍԻՈՆ»-ի խմբագրությունը կը փորձէ ամբողջացնել եւ արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէ՛ք Նոր շրջանի «ՍԻՈՆ»-ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցաւ եւ կամ այցելելով մեր կայքէջը:

Հաճեցէ՛ք ներքեւի կտրոնը յստակ եւ զլիազիր տառերով ամբողջացնել եւ փութով մեր
E-mail: sionjournal@yahoo.com հասցէին ղրկել:

ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Անուն, Մականուն. _____

Տիտղոս. _____

Կազմակերպություն. _____

Հասցէ. _____

Կայքէջ. _____ E-mail address _____

Տարեկան բաժանորդագրութիւն՝ \$ 150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our E-mail: sionjournal@yahoo.com.

Name, Surname. _____

Title. _____

Organization. _____

Address. _____

Annual Subscribtion \$ 150 USD

Send your checks to: Armenian Patriarchate of Jerusalem P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

E-mail: sionjournal@yahoo.com

